

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

**ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ & ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ»**

**«ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ ΟΡΕΙΝΩΝ
ΚΟΙΝΩΝΙΩΝ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗΣ ΕΝΔΟΧΩΡΑΣ:
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΒΙΤΣΑΣ ΖΑΓΟΡΙΟΥ (9^{ος} - 4^{ος} αι. π.Χ.)»**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΣΤΑΜΑΤΙΑ Α. ΓΙΩΤΗ

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ: ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΔΟΥ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2023

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ & ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ»

**«ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ ΟΡΕΙΝΩΝ
ΚΟΙΝΩΝΙΩΝ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗΣ ΕΝΔΟΧΩΡΑΣ:
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΒΙΤΣΑΣ ΖΑΓΟΡΙΟΥ (9^ο_ς - 4^ο_ς αι. π.Χ.)»**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΣΤΑΜΑΤΙΑ Α. ΓΙΩΤΗ

(ΑΜ 32)

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΔΟΥ

επίκουρη καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

ΗΛΙΑΣ ΚΟΥΛΑΚΙΩΤΗΣ

αναπληρωτής καθηγητής Αρχαίας Ιστορίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

ΒΑΣΙΛΗΣ ΝΙΤΣΙΑΚΟΣ

καθηγητής Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου
Ιωαννίνων

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2023

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο εντοπισμός της αρχαίας κόμης ανάμεσα στα χωριά και Βίτσα και Μονοδένδρι Ζαγορίου στη δεκαετία του 1970, αποτέλεσε ένα από τα πρώτα ευρήματα που έριξαν φως στον τρόπο ζωής των αρχαίων ορεινών περιοχών του νομού Ιωαννίνων. Τα στοιχεία που προέκυψαν κυρίως από τα δύο νεκροταφεία, μελετήθηκαν και δημοσιεύθηκαν από την Ιουλία Βοκοτοπούλου το 1986, σε μία, κατά γενική ομολογία, επιστημονική και αξιόπαινη έκδοση. Από τότε, τα νέα ευρήματα που κατά καιρούς ανακαλύπτονται, συνδράμουν στη διαμόρφωση μιας ευρύτερης εικόνας για το ορεινό αυτό τμήμα της Ηπείρου.

Καλούμενη να επιλέξω θέμα διπλωματικής στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού Αρχαίος Κόσμος: Ιστορία και Αρχαιολογία, αποφάσισα με τη σειρά μου να ασχοληθώ με τον ίδιο οικισμό. Βασικό ανασταλτικό παράγοντα αποτέλεσε η προαναφερθείσα εμπειριστατωμένη δημοσίευση, καθώς η μελέτη της Βοκοτοπούλου κάλυψε μεγάλο εύρος ερωτημάτων, παρέχοντας πλήθος πληροφοριών. Την ώθηση εν τέλει, μου την έδωσε μια λέξη.

Ήδη, από την πρώτη φορά που είδα τον οικισμό αποτυπωμένο στο χαρτί, ο πιο χαρακτηριστικός προσδιορισμός προκειμένου να τον περιγράψω, ήταν η λέξη «ζωσμένος». Έχοντας διαβάσει πολύ για τη Βίτσα, έχω την αίσθηση ότι δεν συνάντησα κάπου μια παρόμοια περιγραφή. Με το σκεπτικό λοιπόν, ότι η Κοινωνική Ανθρωπολογία επηρέασε καθοριστικά την οπτική μου, αποφάσισα, μέσω του δημοσιευμένου αρχαιολογικού υλικού, να επικεντρωθώ στους ανθρώπους που για πέντε αιώνες έζησαν στην περιοχή αυτή. Η κοινωνία, ο χώρος, οι σχέσεις, οι ασχολίες, αποτέλεσαν ορισμένα από τα σημεία που αποφάσισα να διερευνήσω, ώστε, θέτοντας πιο ανθρωποκεντρικά ζητήματα, να κατανοηθεί ευρύτερα η αρχαιολογική αυτή θέση. Η συμβολή άλλωστε, της αρχαιολογίας με την ανθρωπολογία και γενικότερα με τις κοινωνικές επιστήμες, αποτελεί εξ ορισμού πλαίσιο εντός του οποίου συμπλέκονται, αξιολογούνται και επαναδιατυπώνονται ερωτήματα για τον πολιτισμό, την κοινωνία και πάνω από όλα τον άνθρωπο. Η ίδια διαδικασία θέτει επιπλέον ένα γενικότερο, αλλά και βασικό ζήτημα αναστοχασμού, που, πέρα από τον τρόπο, σχετίζεται -εν τέλει, με τον λόγο ενασχόλησης και διερεύνησης του παρελθόντος.

Με έναυσμα λοιπόν τον «εξαγιασμένο και εξανθρωπισμένο χώρο», στον οποίο παραπέμπει η μετοχή ζωσμένος και για τα οποία θα γίνει λόγος παρακάτω,

επιδιώκεται ο συνδυασμός αρχαιολογικών ευρημάτων και γραπτών πηγών με τα μεθοδολογικά εργαλεία των κοινωνικών επιστημών. Επανεξετάζοντας δηλαδή, τις πιθανές σημασίες των καταλοίπων του παρελθόντος και εστιάζοντας στη διερεύνηση της αμφίδρομης σχέσης ατόμου και κοινωνίας, σκοπός της εργασίας αυτής είναι μία ολιστική προσέγγιση της κώμης της Βίτσας.

Η παραπάνω προβληματική αποτελεί ουσιαστικά, καρπό ευτυχών «συναντήσεων» με διαφορετικούς ανθρώπους, σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Από έναν μεγάλο αριθμό ατόμων, νιώθω την ανάγκη να ευχαριστήσω ιδιαίτερα

τη δρ Αλεξάνδρα Αλεξανδρίδου, επίκουρη καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, για την ευκαιρία, τη συνεργασία και κυρίως για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε και στην οποία προσπάθησα να φανώ αντάξια. Η στήριξη και η υπομονή της αποτέλεσαν κίνητρο για τη συνέχιση της παρούσας μελέτης, ακόμη και όταν αυτή οδηγούνταν σε αδιέξοδο.

Η «εναλλακτική οπτική μου» δεν θα μπορούσε να βρει ευνοϊκότερες συνθήκες συνάντησης με την αρχαιολογία και την ιστορία, παρά μέσω του αναπληρωτή καθηγητή Αρχαίας Ιστορίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, δρ Ηλία Κουλακιώτη, τον οποίο και ευχαριστώ, καθώς λειτούργησε ως ενθαρρυντικός «κρίκος» σε όλη αυτή την προσπάθεια.

Αφήνω τον *Δάσκαλο*, δρ Βασίλη Νιτσιάκο, καθηγητή Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, τελευταίο, καθώς εξορισμού, τον ευχαριστώ πρώτο για αυτή, τη διαφορετική οπτική που μου πρόσφερε, με την οποία, εν τέλει, αντιλαμβάνομαι τη ζωή γενικότερα.

Παράλληλα με τις πανεπιστημιακές καθοδηγήσεις και συμβουλές, θέλω να ευχαριστήσω το συνάδελφο και φίλο Νίκο Χόινα (υπό την εποπτεία του οποίου ήρθα για πρώτη φορά σε επαφή με τις κοινωνίες που σήμερα μελετώ) για τη στήριξή του όλα αυτά τα χρόνια. Κυρίως όμως, οφείλω ένα πολύ μεγάλο ευχαριστώ στον φίλο και συνάδελφο Δημήτρη Σακκά, ο οποίος από την αρχή της αρχαιολογικής μου περιήγησης, με τιμά με τη φιλία του, αφιερώνοντας πολύτιμο χρόνο και εύστοχες παρατηρήσεις σε επιστημονικούς -και μη, συλ/παρα-λογισμούς.

Ακόμη, πέρα από τους ανθρώπους που μου έδωσαν το πλαίσιο και τα εργαλεία, θα ήθελα να ευχαριστήσω και εκείνους που μου έδωσαν το «χώρο» και το «χρόνο» να το κάνω: την πάντα διακριτικά, αλλά ουσιαστικά παρούσα μαμά μου, και φυσικά τα αδέρφια μου, Χριστίνα και Άννα, πάντα δίπλα μου, βράχοι και καταφύγια, σταθερά σημεία αναφοράς και προορισμού.

Το πιο μεγάλο και ειλικρινές ευχαριστώ, από τα βάθη της καρδιάς μου, το χρωστάω στο Δημήτρη, τον, με κάθε έννοια, «σύντροφό» μου σε όλους τους αγώνες. Χωρίς αυτόν, όλα θα ήταν πιο δύσκολα.

Τέλος, ελπίζω ότι μέσω της προσπάθειας αυτής, τιμώ
αυτούς που δεν ήρθαν και αυτούς που έφυγαν,
όσους βρήκαν λόγο να μείνουν,
και, ασφαλώς, τους «*ωσει παρόντες*».. 😊

Πίνακας συντομογραφιών

ΥΕΧ	Ύστερη Εποχή Χαλκού
ΠΕΣ	Πρώιμη Εποχή Σιδήρου
ΕΦΑΙ	Εφορεία Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων
ΑΜΙ	Αριθμός Μουσείου Ιωαννίνων
ΑΕ	Αρχαιολογική Εφημερίς
ΑΔ	Αρχαιολογικό Δελτίο
Τ	τάφος
τ.	τόμος
διαστ.	διαστάσεις
μήκ.	μήκος
βάθ.	βάθος
πλ:	πλάτος
ύψ:	ύψος
διαμ.	διάμετρος
μέγ.	μέγιστο
εμ.	εμπροσθότυπος
οπ.	οπισθότυπος
υποσημ.	υποσημείωση
Εικ.	εικόνα
Πίν.	πίνακας
επιμ.	επιμέλεια
μεταφρ.	μετάφραση
κ.α.	και άλλοι
βλ.	βλέπε
σχ.	σχετικά
αι.	αιώνας
κ. εξ.	και εξής
κλπ.	και λοιπά

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	
1.1 ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ.....	1
2. ΤΟ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ.....	11
3. ΤΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ	
3.1 ΖΩΝΤΑΣ ΣΤΗ ΒΙΤΣΑ: Ο ΟΙΚΙΣΜΟΣ.....	22
3.1.2 ΠΕΘΑΙΝΟΝΤΑΣ ΣΤΗ ΒΙΤΣΑ.....	35
4. Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΟΡΕΙΝΗΣ ΚΩΜΗΣ	
4.1 Ο ΧΩΡΟΣ.....	42
4.2 Η ΣΥΜΒΟΛΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ.....	47
5. ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ	
5.1 Η ΣΥΓΓΕΝΕΙΑ.....	52
5.2 Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ.....	58
6. Ο ΤΡΟΠΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ	
6.1 ΕΔΡΑΙΕΣ Ή ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΕΣ;.....	63
6.2 ΣΧΕΣΕΙΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ.....	68
7. ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ: ΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ.....	76
8. ΕΝ ΚΑΤΑΚΛΕΙΔΙ.....	84
9. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	92
10. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ.....	107
11. ΕΙΚΟΝΕΣ.....	109
12. ΠΙΝΑΚΕΣ.....	123

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1 ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Η Ήπειρος, στην καρδιά της Πίνδου, συνιστά ένα ξεχωριστό ανθρωπογεωγραφικό και πολιτισμικό σταυροδρόμι (**Εικ. 1**). Οι συνεχείς ορεινοί όγκοι καθορίζουν με σχετική ακρίβεια τον γεωγραφικό χώρο και την επικοινωνία μεταξύ των επιμέρους περιοχών. Τα ποτάμια της Ηπείρου διαθέτουν μεγάλη ποσότητα νερού και αποτελούν, όπως και οι στενές επιμήκεις κοιλάδες μεταξύ των βουνών, φυσικές διόδους κίνησης και μετακίνησης ανθρώπων, ιδεών και υλικών αγαθών ανά τους αιώνες. Φυσικοί επίσης οδοί επικοινωνίας επιτρέπουν τη σύνδεση με την Αλβανία, τη Μακεδονία, τη Θεσσαλία, αλλά και τη θάλασσα του Ιονίου.¹ Ανάμεσα στις λίμνες της περιοχής, ο πυθμένας της Παμβώτιδας², στο κεντρικό και χαμηλότερο τμήμα του λεκανοπεδίου των Ιωαννίνων, αποτελεί ένα σπάνιο «αρχείο της φύσης», καθώς στις επιχώσεις του έχουν αποτυπωθεί μακράιωνες οικολογικές μεταβολές, τόσο της Ηπείρου, όσο και ολόκληρης της Βαλκανικής χερσονήσου.

Η περιοχή στην οποία εστιάζει η παρούσα μελέτη, είναι το βορειοανατολικό τμήμα του σημερινού νομού Ιωαννίνων και ιδιαίτερα η περιοχή του Ζαγορίου (**Εικ. 2**), όπου βρίσκεται ο αρχαίος οικισμός της Βίτσας (**Εικ. 3α-δ**). Το Ζαγόρι, στα βόρεια του νομού, διαχωρίζεται από το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων με το βουνό Μιτσικέλι. Ανάμεσα στο Ζαγόρι και την περιοχή της Κόνιτσας, υψώνεται ο ορεινός όγκος της Τύμφης ενώ στα δυτικά, χωρίζεται από την περιοχή του Πωγωνίου από τον ποταμό Γορμό. Στα ανατολικά, το βουνό Μαυροβούνι και ο ποταμός Βάρδας αποτελούν όρια μεταξύ Ζαγορίου και Μετσόβου.

Το ορεινό τοπίο χαρακτηρίζεται συχνά ως απομονωμένο, μη παραγωγικό και δύσκολο για την ανθρώπινη διαβίωση³. Η ιστορική σχέση των πληθυσμών με τον

¹Σύμφωνα με τον Hammond (1967: 34), οι επαφές με τις γειτονικές περιοχές πραγματοποιούνταν μέσω φυσικών διόδων επικοινωνίας: το πέρασμα του Ζυγού στο Μιτσικέλι για τη θεσσαλική πεδιάδα, για τη Μακεδονία, η διαδρομή μέσω Κόνιτσας, Λεσκοβικίου και Κορυτσάς, για τη Δυτική Μακεδονία μέσω του Μετσόβου ή του Γρεβενιτίου, ενώ για τη νότια Ελλάδα η παράλληλη στον ποταμό Λούρο οδός.

²Πρόκειται για μία από τις παλαιότερες λίμνες της Ευρώπης (πριν από πέντε εκατομμύρια χρόνια), που οι διάφορες περιβαλλοντικές αλλαγές επηρέασαν την έκταση και η στάθμη της. (Κοτζαμποπούλου 2014). Το όνομά της αναφέρεται πρώτη φορά τον 12^ο αι. από τον βυζαντινό λόγιο Ευστάθιο. Η σύγχρονη εικόνα της λίμνης οφείλεται σε ανθρωπογενείς επεμβάσεις, και συγκεκριμένα στα έργα αποξήρανσης και αποστράγγισης της περιοχής της Λαψίστας, στη δεκαετία του 1940 (Κατσίκης 2016: 23-24).

³Νιτσιάκος & Αράπογλου 2004: 10-11

χώρο ωστόσο, διαψεύδει αυτήν την κοινωνικά κατασκευασμένη αντίληψη. Ο Στράβωνας⁴ αναφέρει δεκατέσσερα ηπειρωτικά «φύλα»⁵, ανάμεσα στα οποία οι Μολοσσοί, οι Θεσπρωτοί και οι Χάονες αποτελούν τα σημαντικότερα.

Οι Μολοσσοί, ήδη κατά τη 2^η χιλιετία π.Χ., αποτελούν μία από τις ισχυρότερες εθνοτικές ομάδες της ευρύτερης περιοχής, διαδραματίζοντας καθοριστικό ρόλο στις εξελίξεις του ηπειρωτικού χώρου⁶. Η έκταση και τα όρια της Μολοσσίας αποτελούν ζήτημα αδιευκρίνιστο, τόσο αναφορικά με την αρχική κοιτίδα και την πορεία των μετακινήσεων⁷, όσο και σχετικά με τη θέση τους στο κεντρικό και βόρειο τμήμα του

⁴Ο Στράβων (1^{ος} π.Χ.-1^{ος} μ.Χ), στηριζόμενος στον ιστορικό του 4^{ου} αι. Θεόπομπο (Ζάχος 2010: 26), αναφέρει: Τῶν μὲν οὖν Ἠπειρωτῶν ἔθνη φησὶν εἶναι Θεόπομπος τετταρεσκαίδεκα, τούτων δ' ἐνδοξότατα Χάονες καὶ Μολοττοὶ διὰ τὸ ἄρξαι ποτὲ πάσης τῆς Ἠπειρώτιδος πρότερον μὲν Χάονας, ὕστερον δὲ Μολοττούς, οἱ καὶ διὰ τὴν συγγένειαν τῶν βασιλέων ἐπὶ πλέον ἠϋξήθησαν (τῶν γὰρ Αἰακιδῶν ἦσαν), καὶ διὰ τὸ παρὰ τούτοις εἶναι τὸ ἐν Δωδώνῃ μαντεῖον, παλαιὸν τε καὶ ὀνομαστὸν ὄν. (Στράβων 7.7.5).

⁵Ἡ σύγχρονη αρχαιολογική έρευνα, με τον όρο «έθνος» αναφέρεται σε μια κυρίαρχη «φυλετική» ομάδα, η οποία περιλαμβάνει μικρότερες ομάδες, τα «φύλα» (Ζάχος 2010: 26. Hatzopoulos 2020: 95-96). Η Πλιάκου (2007:40-41, υποσημ. 24), σημειώνει ότι στη νεότερη έρευνα ομάδες, όπως οι Μολοσσοί, οι Χάονες κλπ., αλλά και μικρότεροι κλάδοι τους, καλούνται «φύλα» ή «έθνη» χωρίς διάκριση. Ωστόσο, οι κοινωνικές επιστήμες έχουν διασαφηνίσει αντίστοιχους όρους. Η διάκριση ανάμεσα στους όρους «έθνος» και «φύλο» των αρχαίων πηγών είναι δύσκολη, πιθανότατα επειδή η χρήση των εννοιών αυτών χωρίς επεξήγηση, προκαλεί -ακόμη και σήμερα, σύγχυση. Η «φυλή» («φυλετισμός»), αναφέρεται σε έναν τύπο κοινωνίας και έναν ιδιαίτερο τρόπο κοινωνικής οργάνωσης («φυλετική»), για τον οποίο όμως, δεν υπάρχει ομοφωνία, λόγω της ασάφειας των κριτηρίων που επιλέγονται στον προσδιορισμό του συγκεκριμένου τύπου κοινωνίας. Παράλληλα, η διαφωνία γίνεται πιο έντονη αναφορικά με τη δεύτερη χρήση του όρου -καταφανώς επηρεασμένης από την αποικιοκρατική ιδεολογία, σύμφωνα με την οποία ο όρος δηλώνει ένα στάδιο εξέλιξης της ανθρώπινης κοινωνίας (Godelier 2000:194). Στην αρχαϊκή του εκδοχή, ο όρος «φυλή», πριν αποκτήσει διαφορετικό περιεχόμενο στη διάρκεια της ιστορίας των πληθυσμών, αποτελεί έννοια εμπειρική και παρατηρήσιμη, που περιγράφει επίσης μια ειδική μορφή κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης που υπήρχε σε όλες τις κοινωνίες πριν την εμφάνιση της πόλης-κράτους (Godelier 2000: 190-194). Αντίστοιχα, η έννοια του «έθνους» (nation) συνιστά προϊόν της νεώτερης ιστορίας που προέκυψε μετά το τέλος των μεγάλων αυτοκρατοριών (19^{ος} αι.) και την επακόλουθη αφύπνιση των διάφορων «εθνικισμών» (Anderson 1997: 24-28). Οι υπό εξέταση ομάδες που αναφέρονται ως «φύλα», αποτελούν προφανώς «εθνοτικές ομάδες» (ethnic groups), που -χωρίς να ταυτίζονται με το «έθνος», συγκροτούνται από ανθρώπους με κοινά πολιτισμικά χαρακτηριστικά, όπως η καταγωγή, η γλώσσα, τα ήθη και τα έθιμα, ενώ η «εθνοτικότητα» (Barth 1969) που αποτελεί τη μορφή κοινωνικής οργάνωσης, προσδιορίζεται περισσότερο από την αίσθηση της διαφοράς με τους «άλλους» και όχι από τα όμοια χαρακτηριστικά που μοιράζονται τα μέλη (Barth 1996: 11-32. 1969). Ο όρος «εθνοτική ομάδα» και τα παράγωγά της, αντικατέστησαν σε μεγάλο βαθμό όρους σχετικούς με τη «φυλή» (Eriksen 2007: 411-413), που πλέον, όπως και στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, χρησιμοποιείται συμβατικά (π.χ. «φυλετική» οργάνωση). Υπό αυτό το πρίσμα, αν η εθνοτική ομάδα δεν «περιβάλλεται από κρατικό μανδύα» (Λιάκος 2005: 67) και αν «τα έθνη είναι εθνοτικές ομάδες με στρατό» (Λιάκος 2005: 70), στην υπό εξέταση περίπτωση -όπως θα φανεί και στη συνέχεια, πρόκειται για διαφορετικούς τύπους οργάνωσης που δεν μπορούν να συγχέονται.

⁶Ντούζογλη 1996: 11-12.

⁷Πλιάκου 2007: 267 κ.εξ., όπου και η σχετική βιβλιογραφία

νομού, κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Τον ορισμό σταθερών γεωμορφολογικών συνόρων δυσχεραίνουν τόσο η κεντρική θέση της Μολοσσίας και το γεωγραφικό ανάγλυφο, όσο και η περιορισμένη αναφορά της σε αρχαίες πηγές. Με βάση τη σύγχρονη έρευνα, εφαλτήριο για τα ονομαζόμενα «ελληνόφωνα δυτικά φύλα» αποτέλεσε η περιοχή της Πιερίας⁸. Από την περιοχή αυτή επεκτάθηκαν στη βορειοδυτική Μακεδονία κατά την Πρώιμη και Μέση Εποχή του Χαλκού και εγκαταστάθηκαν τον 13^ο -12^ο αι. π.Χ. περίπου, στην ορεινή περιοχή της κεντρικής και δυτικής οροσειράς της Πίνδου (νότια Αλβανία, Ήπειρος, δυτική Μακεδονία και βορειοδυτική Θεσσαλία)⁹. Έως το γ τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ., οι Μολοσσοί ελέγχουν μια μικρότερη περιφέρεια¹⁰, στο βορειοδυτικό μισό του σημερινού νομού

⁸Η Πλιάκου (2007) παραθέτει λεπτομερώς τις επιστημονικές απόψεις που διατυπώθηκαν ανά καιρούς, αναφορικά με τον προσδιορισμό της περιοχής εκκίνησης: σύμφωνα με τον Σακελλαρίου, οι Μολοσσοί είχαν διαμορφωθεί ως «φύλο» με το όνομά τους ήδη κατά τη Μυκηναϊκή εποχή. Ένα μέρος των πληθυσμών αυτών μετακινήθηκε στη Θεσσαλία, 60 περίπου χρόνια μετά τα Τρωικά (αρχές 12^{ου} αι. π.Χ.). Υποστηρίζει επίσης, όπως και ο Hammond, ότι τον 13^ο αι. π.Χ. είναι ήδη εγκατεστημένοι βόρεια των Θεσπρωτών, στην περιοχή του Άνω ρου του Αώου, δυτικά της Πίνδου και της περιοχής των Μακεδνών. Ο Ηρόδοτος αναφέρει ότι, προς το τέλος της μυκηναϊκής εποχής, οι εγκατεστημένοι στη Φθιώτιδα και την Ιστιαιώτιδα πληθυσμοί, κινήθηκαν βόρεια και εγκαταστάθηκαν σε περιοχή της Πίνδου, όπου εκεί ονομάστηκαν Μακεδνοί. Περιοχή εγκατάστασης που δέχονται οι περισσότεροι μελετητές είναι η δυτική Μακεδονία (Ορεστίδα και Ελιμιώτιδα). Ο Δάκαρης και η Βοκοτοπούλου υποστηρίζουν ότι στο «φύλο» των Δωριέων -που μετακινήθηκε ξανά νότια (Δωρίδα), ανήκουν και οι Μολοσσοί, τεκμηριώνοντας την άποψή τους στη διάδοση της αμαυρόχρωμης κεραμικής που εντοπίζεται στην Ήπειρο. Σύμφωνα με τον Hammond, στη διάρκεια των μετακινήσεων προς την Πίνδο και τη Δ Μακεδονία, ένα τμήμα εγκαταστάθηκε απευθείας στην περιοχή της Ηπείρου και της Ν Αλβανίας. Οι Δωριείς και συγγενείς ομάδες, μετακινήθηκαν εκ νέου από την περιοχή αυτή προς νότο, υπό την πίεση των Βρυγών, με τα μολοσσικά «φύλα» να εγκαθίστανται στο βορειότερο τμήμα του σημερινού Ν Ιωαννίνων (Πλιάκου 2007: 267-269).

⁹Πλιάκου 2007: 267 κ.εξ. Η Πλιάκου θεωρεί αρχική εγκατάσταση των Μολοσσών την επιμήκη λεκάνη που εκτείνεται από την Κορυτσά έως την πεδιάδα της Κόνιτσας, καθώς η περιοχή δυτικά της Πίνδου αποτελεί από γεωμορφολογική άποψη, τη φυσική και πλέον προσβάσιμη δίοδο από τη Μακεδονία στην Ήπειρο (Πλιάκου 2007:270). Σύμφωνα με την ίδια, οι πληθυσμοί αυτοί χαρακτηρίζονταν από νομαδικό, κτηνοτροφικό βίο και μετακινούνταν συνεχώς, με τρόπο που κατά περιόδους βρισκόταν στις όμορες περιοχές της δυτικής Μακεδονίας, νότιας Αλβανίας και στο βόρειο τμήμα της Ηπείρου, μεταφέροντας μαζί και την αμαυρόχρωμη κεραμική.

¹⁰Πλιάκου 2007: 267-282. Χόινας 2021: 15-16. Ντούζουγλη 1996: 12-13, κυρίως υποσημείωση 5. Σύμφωνα με το Δάκαρη (1956: 56-57), οι Μολοσσοί εγκαταστάθηκαν τον 12^ο αι. π.Χ., στα βόρεια του νομού και στο λεκανοπέδιο. Την άποψη αυτή στήριξε στην αμαυρόχρωμη κεραμική που εντοπίστηκε στην περιοχή, καθώς θεωρούσε ότι αποτελεί στοιχείο που τεκμηριώνει τη μολοσσική εγκατάσταση. Σύμφωνα με τον ίδιο, τα όρια της περιοχής εγκατάστασης είναι στα βόρεια-βορειοανατολικά, η όχθη του Αώου, στα ΒΔ το νότιο άκρο της πεδιάδας της Δρόπολης (σημερινά σύνορα Ελλάδας-Αλβανίας, άνω ρους Δρίνου), στα δυτικά η πεδιάδα Καλπακίου –Παρακαλάμου και στην ανατολική πλευρά το βουνό Μιτσικέλι. Τα νότια όρια από τον 12^ο έως το τέλος του 5^{ου}, θεωρεί ότι βρίσκονται λίγο νοτιότερα από το λεκανοπέδιο Ιωαννίνων, στα όρη Τόμαρος και Ξηροβούνι, ενώ στο νοτιοδυτικό άκρο, στη χαμηλή οροσειρά Μαρμάρων (Πλιάκου 2007: 271-272). Ο Cabanes (Πλιάκου 2007: 274) μεταθέτει τη διαχωριστική γραμμή Μολοσσίας-Χαονίας στη γραμμή που ορίζεται από τις θέσεις

Ιωαννίνων¹¹, η οποία περιλαμβάνει τη λεκάνη του άνω ρου του Αώου ως τη συμβολή του με τον Σαραντάπορο, τις κοιλάδες της Κόνιτσας, του Γορμού, του Καλπακίου-Παρακαλάμου, καθώς και την περιοχή του Ζαγορίου¹². Στα νότια της μολοσσικής επικράτειας¹³, βρίσκεται η Αμβρακία και η Κασσωπαία, στα δυτικά οι Θεσπρωτοί και στα βορειοδυτικά οι Χάονες. Οι Ατιντάνες, οι Παραναίοι και οι Ορεστοί είναι εγκατεστημένοι στα βόρεια-βορειοανατολικά, ενώ στα ανατολικά, οι Τυμφαίοι και οι Αθαμάνες.

Η ενδοχώρα της Ηπείρου έως τον 5^ο αι. π.Χ., είναι στραμμένη βόρεια και βορειοδυτικά, σε αντίθεση με τα παράλια, που σχετίζονται περισσότερο με το νότιο ελλαδικό νότο. Οι ανεξάρτητες, με την πολιτική έννοια του όρου, πόλεις¹⁴ των ηπειρωτικών παραλίων, με μορφή αστικού κέντρου, δεν θυμίζουν σε τίποτε τις «κώμες»¹⁵, τους περιορισμένης έκτασης ατείχιστους οικισμούς της ορεινής

Χρυσόρραχη-Δίλοφο-Νεγάδες, με την περιοχή του Πωγωνίου και την πεδιάδα της Κόνιτσας να βρίσκονται εντός Μολοσσίας. Η Βοκοτοπούλου (1986: 346-347), χωρίς να κάνει σαφές εάν πρόκειται για την ίδια έκταση από τον 12^ο αι. π.Χ., θεωρεί ότι οι Μολοσσοί τον 5^ο αι. συνόρευαν με το ιερό της Δωδώνης και κατείχαν το λεκανοπέδιο, ενώ η έκτασή τους προς βορρά περιλάμβανε το σημερινό Ζαγόρι, τον άνω ρου του Αώου και έφτανε ίσως ως την Ορεστίδα. Η Ντούζουγλη (Πλιάκου 2007: 275) υποστηρίζει ότι από τον 12^ο αι. π.Χ., κατέχουν μια μακρόστενη ζώνη που περιλαμβάνει τις πεδιάδες Κόνιτσας, Καλπακίου και Ιωαννίνων, ενώ οι Η. και Ι. Ανδρέου, λόγω της μακραιώνης χρήσης των νεκροταφείων του Πωγωνίου, υποστηρίζουν ότι η διασπορά τους ξεκινά από την κοιλάδα του Γορμού και του Αώου έως σχεδόν τον Αμβρακικό (Ανδρέου Η & Ι 1994: 88). Ο Hammond (1997β: 42, 55) διαφοροποιείται θεωρώντας ότι έως τον 6^ο αι. π.Χ., οι Μολοσσοί ήταν περιορισμένοι βορειότερα, στην περιοχή των νεκροταφείων τύμβων στο Πωγώνι, στην περιοχή του Ζαγορίου και τη δυτική Πίνδο. Η μετακίνησή τους προς νότο και η γενικότερη εξάπλωσή τους βορειοανατολικά ως την Ορεστίδα, ανάγεται κατ' αυτόν (1967: 469-480, 1997β: 56) στον 6^ο αι. π.Χ. και οπωσδήποτε πριν την εποχή του Εκαταίου, συμπεραίνοντας ότι οι Μολοσσοί διείσδυσαν στην πεδιάδα Ιωαννίνων πριν τις αρχές του 5^{ου} αι.

¹¹Πλιάκου 2007: 277. Το νεκροταφείο τύμβων στο Πωγώνι (κοιλάδα Γορμού), εντάσσεται σύμφωνα με τον Ανδρέου και τον Hammond στη Μολοσσία. Ο Cabanes θεωρεί ότι ανήκει στη Χαονία ενώ ο Χατζόπουλος στην Ατιντανία. Η Πλιάκου συνυπολογίζοντας τα αρχαιολογικά δεδομένα, που, σύμφωνα με την ίδια, αποδεικνύουν σαφή πολιτιστική συγγένεια του νεκροταφείου της κοιλάδας του Γορμού με τις ευρύτερες περιοχές της κοιλάδας του Δρίνου και της λεκάνης της Κορυτσάς, καθώς και την ευρύτατη γεωγραφική διάδοση της αμαυρόχρωμης κεραμικής στην περιοχή της νότιας Αλβανίας και βορείου Ηπείρου, εκφράζει επιφύλαξη για τα βόρεια όρια, θεωρώντας το Πωγώνι εκτός Μολοσσίας (Πλιάκου 2007: 277).

¹²Αναφορικά με την κόμη της Βίτσας, δεν αμφισβητείται το γεγονός ότι ανήκει στη Μολοσσία, τόσο εξαιτίας της θέσης της (στα βορειοανατολικά του όρους Μιτσικέλι, στο κέντρο της Μολοσσίας), καθώς και λόγω της απουσίας όμορων εθνοτικών ομάδων στην περιοχή, που να προσεγγίζουν τα όρια αυτά (Πλιάκου 2007: 279).

¹³Πλιάκου 2007: 267.

¹⁴Δάκαρης 1972. Dakaris 1971. Hoepfner κ.ά. 1999: 368-383.

¹⁵Μολοττία. Μετά δὲ Κασσωπιάν Μολοττοί εἰσιν ἔθνος. Οἰκοῦσι δὲ οὗτοι κατὰ κώμας· καθήκουσι δὲ κατὰ μικρὸν ἐνταῦθα ἐπὶ τὴν θάλατταν, εἰς μεσογειάν δὲ πωλλῆ. Παράπλους δ' ἐστὶ τῆς Μολοττίας χώρας σταδίων μ'. (Ψευδο-Σκύλαξ, Περίπλους, 35.32)

ενδοχώρας. Με τον όρο *κώμη*, ο Αριστοτέλης¹⁶ αναφέρεται σε ένα έναν οικιστικό σχηματισμό, με βάση, αλλά μεγαλύτερο από την οικογένεια και σαφώς πολύ μικρότερο από την πόλη. Την κώμη δημιουργούν οι απόγονοι μιας αρχικής οικογένειας, συγκροτώντας το «γένος» και την πιο ευρεία «φρατρία»¹⁷.

Σύμφωνα με τον Hammond¹⁸, το σημαντικότερο χαρακτηριστικό της οικονομίας της Ηπείρου έως το τέλος του 5^{ου} αι. π.Χ., είναι ο νομαδικός κτηνοτροφικός βίος μικρών «φυλετικών» ομάδων, που ορίζονται γεωγραφικά βάσει ποιμενικών διαιρέσεων, με ρευστά και ασταθή όρια. Πυρήνα κάθε αυτόνομου «φυλετικού» κράτους αποτελούν οι ομάδες των κτηνοτρόφων που συσπειρώνονται γύρω από μία μεγάλη οικογένεια ή μία ομάδα οικογενειών. Οι ομάδες αυτές, συγκεντρώνονται στις ατείχιστες κώμες και διοικούνται από έναν μονάρχη βάσει εθίμου. Κάθε ομάδα διαθέτει ισχυρό αίσθημα ενότητας, διατηρώντας την ατομικότητά της, και έχοντας κοινούς θεσμούς με άλλες ομάδες¹⁹.

Στο τέλος του 5^{ου} αι. π.Χ., μετά την καταστροφική εκστρατεία του 429 π.Χ. στην Ακαρνανία, οι ηπειρωτικές εθνοτικές ομάδες υφίστανται γενική εξουθένωση, πολεμώντας ως σύμμαχοι των Σπαρτιατών εναντίων των Αθηναίων, σε αντίθεση με

¹⁶[...]ή δ' ἐκπλειόνων οἰκιῶν κοινωῖα πρώτη χρήσεως ἔνεκεν μὴ ἑφημέρου κώμη. μάλιστα δὲ κατὰ φύσιν ἔοικεν ἢ κώμη ἀποικία οἰκίας εἶναι, οὐς καλοῦσίτινες ὁμογάλακτας, παῖδας τε καὶ παίδων παῖδας. (Αριστοτέλη Πολιτικά, 1.1252b).

¹⁷Godelier 2000: 190-233. Glotz 1994: 16-17. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο όρος «φυλή» (όπως και οι αντίστοιχες, *tribu, tribe, tribus* κλπ.) ανήκουν στο αρχαιότερο λεξιλόγιο των ινδοευρωπαϊκών θεσμών (Godelier 2000: 194). Οι μικρότερες ομάδες που περιλαμβάνει (γένος, φράτρα, *gens* κτλ.) ανήκουν ταυτόχρονα τόσο στο λεξιλόγιο της συγγένειας όσο και της πολιτικής, γεγονός που (προ)υποθέτει μια σχέση ανάμεσα στη συγγένεια και την πολιτική οργάνωση. Με την εξαφάνιση των θεσμών της ινδοευρωπαϊκής αρχαιότητας, η εσωτερική αυτή σχέση και η ακριβής κατανόηση της φύσης των κοινωνικών ομάδων που αποδίδονται με τους όρους *clan, φρατρία, γένος* κλπ., απασχόλησαν έντονα (Godelier 2000: 190-194). Τη σχέση αυτή για την Αττική προσπάθησαν να αναλύσουν μελετητές όπως οι Fustel de Coulanges, Toepffer και Glotz, οι οποίοι συνέδεσαν το γένος με συγγενικές ομάδες, που ενώνονταν μέσω της λατρείας ενός κοινού ηρωικού προγόνου, με κάποιου είδους εξουσία πάνω στις φρατρίες, και οι οποίοι εν τέλει, σχημάτισαν την πρώιμη αττική αριστοκρατία. Σύμφωνα με τους ίδιους, οι ομάδες αυτές δέχτηκαν ισχυρό πλήγμα από τις μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα και του Κλεισθένη, οι οποίοι προσπάθησαν να περιορίσουν τη δύναμή τους (Duplouy 2015: 59-84). Τη δεκαετία του 1970 ο Bourriot (1976), κατέρριψε τους παραπάνω ισχυρισμούς βάσει μιας αυστηρής ανάλυσης κειμένων και αρχαιολογικών στοιχείων και με ιδιαίτερη προσοχή στο πλαίσιο και τη χρονολογία. Σύμφωνα με τον ίδιο, τα κοινωνικά χαρακτηριστικά και τα προνόμια που κάποτε αποδίδονταν στο γένος, δεν ανιχνεύονται στην αρχαϊκή περίοδο. Το «αρχαϊκό γένος», με την πολιτική έννοια, επινοήθηκε από ιστορικούς του 19^{ου} αι., καθώς πρόκειται για ιστοριογραφική κατασκευή βασισμένη σε μεταγενέστερα ελληνικά ή ρωμαϊκά στοιχεία. Ο Bourriot υποστηρίζει την ποικιλία και πολυπλοκότητα των δομών, αμφισβητώντας απόψεις περί συνέχειας και ομοιομορφίας θεσμών με «φυλετική» προέλευση που επιδρούν στην ελληνιστική Αθήνα.

¹⁸Hammond 1997: 54-59.

¹⁹Hammond 1997: 58.

τους Μολοσσούς που ενισχύονται και επεκτείνονται. Πρόκειται για μια περίοδο ριζικής αναδιαμόρφωσης. Η Πλιάκου²⁰ συνδέει την παρουσία των Μολοσσών στο λεκανοπέδιο και τη Δωδώνη, με τη μεταβολή της οικιστικής οργάνωσης, που αφορά λιγότερο στη γεωγραφική κατανομή και πυκνότητα, και περισσότερο στην εσωτερική οργάνωση των οικισμών. Η έρευνα στην περιοχή του λεκανοπεδίου, έδειξε ότι έως το τέλος του 5^{ου} αι. π.Χ., κυριαρχούν πρόχειροι κτηνοτροφικοί καταυλισμοί με τη μορφή ατείχιστης κώμης και οικίες κυκλικού, αψιδωτού ή ελλειπτικού σχήματος, που αντανακλούν τη διατήρηση ενός «προϊστορικού τρόπου διαβίωσης²¹». Στην αρχή 4^{ου} αι., ωστόσο, η αρχαιολογική σκαπάνη τεκμηριώνει εξελιγμένη οικιστική οργάνωση, η οποία λαμβάνει χώρα συνήθως μετά από πυρκαγιά και αφορά στο σύνολο των θέσεων: νέοι, οργανωμένοι, επίσης μη τειχισμένοι οικισμοί ιδρύονται, ενώ προϋπάρχουσες εγκαταστάσεις αποκτούν νέα οικοδομική μορφή, με ορισμένους να αποτελούν διοικητικά, εμπορικά, θρησκευτικά κλπ κέντρα²². Η νέα φάση περιλαμβάνει οικίες τετράγωνου και ορθογώνιου σχήματος που στεγάζονται με κεραμίδια, οργανωμένων περισσότερο στα πρότυπα²³ του νότιου ελλαδικού χώρου. Η ίδρυση ή η αναδιοργάνωση των οικισμών δεν σήμανε και το τέλος της «κατά κώμας» διαβίωσης²⁴, ενώ παράλληλα, οι θέσεις αυτές δεν μπορούν να θεωρηθούν πόλεις, κατά τα νοτιοελλαδικά πρότυπα. Οι μελετητές, αποδίδουν τη διαφοροποίηση αυτή στις κοινωνικές και οικονομικές δομές της Μολοσσίας²⁵, καθώς η διαφορετική πολιτική οργάνωση και ο κυρίαρχος γεωκτηνοτροφικός χαρακτήρας της οικονομίας, δεν κατέστησαν αναγκαία την υιοθέτηση αστικών οικιστικών προτύπων. Αντίθετα, μια σειρά οργανωμένων οικισμών μεσαίου μεγέθους²⁶ με συγκεκριμένες μάλλον εσωτερικές δομές και σύμβολα εξουσίας, φαίνεται να ανταποκρίθηκαν καλύτερα στις συνθήκες, από τις σταθερές και οργανωμένες πόλεις, που απέτυχαν²⁷ στην διαχείριση της κυριαρχίας τους με τρόπο στρατιωτικά αποτελεσματικό και πολιτικά αποδεκτό²⁸.

²⁰Πλιάκου 2007: 239.

²¹Δάκαρης στο Πλιάκου 2007: 203.

²²Domínguez 2018: 9-11.

²³Domínguez 2018: 16.

²⁴Η αναφορά του Ψευδο-Σκύλακα στην κατά κώμας διαβίωση, δεν έχει μόνο μια ιδιότυπη και προσαρμοσμένη στα δεδομένα, αστική έννοια, αλλά και πολιτική σημασία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα συνιστά η Κασσώπη, πόλη (με την πολιτική έννοια του όρου και σύμφωνα με τα πρότυπα των νοτιοελλαδικών πόλεων) που προέκυψε από τον συνοικισμό των «φυλετικών» ομάδων, δεν εγκατέλειψε την κατά κώμας διαβίωση, αφού οι δύο σχηματισμοί συνυπήρχαν.

²⁵Πλιάκου 2008: 233-234. 2007: 299.

²⁶Domínguez 2018: 12.

²⁷Papadopoulos 2016:450.

Παράλληλα με την οικιστική αναδιαμόρφωση, τεκμηριώνεται και η λειτουργία του πρώτου πολιτικού συνασπισμού, του «*Κοινού των Μολοσσών*». Το Κοινό των Μολοσσών συνιστά εξέλιξη του ομώνυμου αυτόνομου «φυλετικού κράτους», και αποτελεί ένα είδος ομοσπονδίας που συγκροτήθηκε από τις διάφορες ηπειρωτικές ομάδες, υπό την ηγεμονία των Μολοσσών. Με κέντρο το ιερό της Δωδώνης, επικεφαλής του Κοινού είναι ο βασιλεύς των Μολοσσών, καταγόμενος από τον οίκο των Αιακιδών. Οι εξουσίες του βασιλιά υπογραμμίζονται την εποχή του Αριστοτέλη²⁹ ως περιορισμένες, και προσδιορίζονται καλύτερα από τον Πλούταρχο³⁰: υποχρεούται να άρχει βάσει των άγραφων νόμων, που βασίζονται σε ένα πανάρχαιο εθιμικό δίκαιο. Κατά την ανάρρηση στην εξουσία, προσφέρει θυσία στον Άρειο Δία³¹ και ορκίζεται ότι θα κυβερνήσει σύννομα, ενώ οι υπήκοοι ορκίζονται ότι θα διαφυλάξουν τη βασιλεία κατά τους νόμους. Ο Βασιλέας, αρχηγός του στρατού, έχει

²⁸Η σχέση της «πόλης» (με την έννοια της οργάνωσης) και του «έθνους» θεωρείται αλληλένδετη και καθοριστική, χωρίς ωστόσο να υποστηρίζεται ότι η γραμμική εξέλιξη του «έθνους» καταλήγει στην «πόλιν» (Papadopoulos 2016: 451). Η διάκριση μεταξύ «πόλης-κράτους» και «έθνους-κράτους» κατά την Αρχαϊκή περίοδο, έχει τις ρίζες της, σύμφωνα με τον Papadopoulos (2016: 451-452), στην Εποχή του Χαλκού, καθώς, όπως υποστηρίζει, οι περιοχές της Ελλάδας που επηρεάστηκαν πιο έντονα από τις διοικητικές δομές των μυκηναϊκών ανακτόρων αναπτύχθηκαν σε πόλεις. Αντίθετα, τα «έθνη» συσχετίζονται συνήθως με τις μη ανακτορικές περιοχές.

²⁹[...]Σφύζονται δὲ δήλον ὡς ἀπλῶς μὲν εἰπεῖν ἐκ τῶν ἐναντίων, ὡς δὲ καθ' ἕκαστον τῷ τὰς μὲν βασιλείας ἄγειν ἐπὶ τὸ μετριώτερον. ὅσφ γὰρ ἂν ἐλαττόνων ᾧσι κύριοι, πλείω χρόνον ἀναγκαῖον μένειν πᾶσαν τὴν ἀρχήν· αὐτοὶ τε γὰρ ἦττον γίνονται δεσποτικοὶ καὶ τοῖς ἦθεσιν ἴσοι μᾶλλον, καὶ ὑπὸ τῶν ἀρχομένων φθονοῦνται ἦττον. διὰ γὰρ τοῦτο καὶ ἡ περὶ Μολοττοῦς πολὺν χρόνον βασιλεία διέμεινεν, καὶ ἡ Λακεδαιμονίων διὰ τὸ ἐξ ἀρχῆς τε εἰς δύο μέρη διαιρεθῆναι τὴν ἀρχήν, καὶ πάλιν Θεοπόμπου μετριάσαντος τοῖς τε ἄλλοις καὶ τὴν τῶν ἐφόρων ἀρχὴν ἐπικαταστήσαντος· τῆς γὰρ δυνάμεως ἀφελὼν ἠΰξησε τῷ χρόνῳ τὴν βασιλείαν, ὥστε τρόπον τινὰ ἐποίησεν οὐκ ἐλάττων' ἀλλὰ μείζον' αὐτήν.[...] (Αριστοτέλης, Πολιτικά, V 11, 1313a 19-24).

³⁰[...] εἰώθεισαν οἱ βασιλεῖς ἐν Πασσαρῶνι, χωρίῳ τῆς Μολοττίδος, Ἄρειφ Διὶ θύσαντες ὀρκωμοτεῖν τοῖς Ἑπειρώταις καὶ ὀρκίζεῖν, αὐτοὶ μὲν ἄρξαι κατὰ τοὺς νόμους, ἐκείνους δὲ τὴν βασιλείαν διαφυλάξαι κατὰ τοὺς νόμους. ταῦτ' οὖν ἐδρᾶ το ἀμφοτέρων τῶν βασιλέων παρόντων, καὶ συν ἦσαν ἀλλήλοις μετὰ τῶν φίλων, δῶρα πολλὰ τὰ μὲν διδόντες, τὰ δὲ λαμβάνοντες [...] (Πλούταρχος, Πύρρος 5.5).

³¹Ο ναός του Αρείου Διός όπου λάμβανε χώρα η διαδικασία, ταυτίστηκε από τον Ευαγγελίδη με τον ναό που εντοπίστηκε στο χωριό Ροδοτόπι των Ιωαννίνων, όπου τοποθέτησε και την πρωτεύουσα των Μολοσσών, Πασσαρώνα. Η θέση της Πασσαρώνας δεν έχει ακόμη επιβεβαιωθεί, ωστόσο η Πλιάκου, επανεξετάζοντας τα ευρήματα, θεωρεί πιθανότερο ότι στο ναό του Ροδοτοπίου τιμάται η Άρτεμις, ενώ σύμφωνα με τις πρόσφατες αρχαιολογικές αποκαλύψεις, προτείνει την ταύτιση της Πασσαρώνας με τον οικισμό που εντοπίστηκε εντός της πόλης, στο Κάστρο των Ιωαννίνων. Για ανάλυση των επιχειρημάτων, βλ. σχετ. Πλιάκου 2011: 89-108.

αδιαφιλονίκητη εξουσία στις εκστρατείες και περιβάλλεται από ενιαυσίους άρχοντες και συμβουλευτικά όργανα³².

Ακόμη, την ίδια περίοδο, ψηφίζονται νόμοι, εισάγεται το αττικό αλφάβητο, κόβονται και κυκλοφορούν τα πρώτα χαλκά νομίσματα³³. Η επιγραφή «ΜΟΛΟΣΣΩΝ», που χαράσσεται δίπλα στις παραστάσεις των νομισμάτων (α μισό 4^ο αι. π.Χ.), τεκμηριώνει την ύπαρξη ενός πολιτικού μοντέλου και μιας κοινής δομής, βάσει της οποίας (αυτό)προσδιορίζονται οι Μολοσσοί.

Η ολική αναδιοργάνωση της Μολοσσίας αποδίδεται στο μεταρρυθμιστικό έργο του βασιλέα Θαρύπα (430/420-390/385 π.Χ.) και του διαδόχου του Αλκέτα (385-370 π.Χ.). Η δυναμική αύξηση της μολοσσικής ισχύος έναντι των υπόλοιπων ομάδων, στηρίχθηκε τόσο στη συμμαχία που εγκαινίασε η φιλο-Αθηναϊκή πολιτική του Θαρύπα, όσο και στη «συμβολική υπεροχή» των Μολοσσών, που, σύμφωνα με τη μυθολογική παράδοση³⁴, ανήγαγαν την καταγωγή τους στον Αχιλλέα, μέσω του γιου του: ο Νεοπτόλεμος, επιστρέφοντας από την Τροία με την Ανδρομάχη, εγκαθίσταται στην Ήπειρο³⁵. Από τη σχέση αυτή γεννήθηκε ο Μολοσσός, γενάρχης του «φύλου», ενώ το όνομα της βασιλικής δυναστείας (*Αιακίδες*) προερχόταν από τον παππού του Αχιλλέα, Αιακό³⁶.

Στο μέσο του 4^ο αι. περίπου, δημιουργείται ένα νέο κράτος που προσδιορίζεται γεωγραφικά από τον όρο «*Άπειρος*» ή «*Συμμαχία των Ηπειρωτών*» (343/342-234/233 π.Χ.), ενώ στις τελευταίες δεκαετίες του 4^ο αι., ηγεμονική φυσιογνωμία αποτελεί ο Πύρρος (319-272 π.Χ.)³⁷, που επί βασιλείας του, επιτυγχάνεται η πολιτική ενοποίηση μιας ευρύτατης περιοχής, της μείζονος Ηπείρου³⁸. Ο σχηματισμός περιλαμβάνει νέες ομάδες, χωρίς ωστόσο να μαρτυρούνται αλλαγές στην πολιτική οργάνωση του

³²Σύμφωνα με τον Cabanes (1997: 84), κάθε «φύλο» διέθετε παρόμοιους θεσμούς -τον προστάτη και πιθανότατα εκκλησία, και μάλιστα από αιώνες, για τη διευθέτηση τοπικών ζητημάτων στις επιμέρους ποιμενικές κοινότητες (βοσκότοποι, ποιμνία, ιδιοκτησία κλπ.).

³³Πλιάκου 2007: 41. Hammond 1997: 59-62. 1967: 541-546. Cabanes 1997: 81-84. 84-86. Δάκαρης 1980: 21-26. 1956: 54-57. Franke 1961: 85-106.

³⁴Οι μύθοι αυτοί εμφανίζονται στην αρχαία παράδοση ήδη από τα τέλη του 7^ο - αρχές 6^ο αι. π.Χ. (Κύκλια Έπη- Νόστοι), απαντώνται στον 5^ο αι. π.Χ. (περίπου στα 490 π.Χ. στον Πίνδαρο -Παιάν 6, Νέμεα 7) και στα 410 π.Χ., στον Ευριπίδη, στην τραγωδία *Ανδρομάχη* (Χόινας 2021: 4-5. Πλιάκου 2007: 46-47. Hammond 1997: 54-59. Δάκαρης 1964: 14-49).

³⁵Χόινας 2021: 15-16. Ζάχος 2010: 26-30. Πλιάκου 2007: 46-47. Hammond 1997: 54-59.

³⁶Αξιοσημείωτο είναι ότι περί το 500 π.Χ., οι συγγραφείς των κλασικών χρόνων δεν αμφισβητούν τον ισχυρισμό των βασιλέων των Μολοσσών ότι κατάγονταν από τον Αιακό, τον παππού του Αχιλλέα που γεννήθηκε 800 χρόνια νωρίτερα (Hammond 1997: 46).

³⁷Κατσικουδης 2009: 97-120. 2007: 517-525. Κατσαδήμα 2008: 62-67.

³⁸Cabanes 1997: 81-84.

κράτους, στο οποίο ο βασιλιάς εξακολουθούσε να προέρχεται από τον οίκο των Αιακιδών³⁹.

Την περίοδο αυτή, ορισμένες ορεινές κώμες εγκαταλείπονται. Η διαδικασία δεν είναι γενική και ταυτόχρονη: στην κώμη της Βίτσας τουλάχιστον, καταγράφονται στοιχεία διαφοροποίησης από τον 5^ο αι. και κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αι. Η «τελευταία οικία» της Βοκοτοπούλου, η οικία Θ, φανερώνει ότι οι οικιστικές και αρχιτεκτονικές εξελίξεις που λαμβάνουν χώρα στο κεντρικό τμήμα της Μολοσσίας, επηρεάζουν την ορεινή κώμη, που κατοικείται για μερικές δεκαετίες περισσότερο από ότι ο οικισμός του Λιατοβουνίου⁴⁰ (Εικ. 4), στην κοιλάδα της Κόνιτσας.

Γύρω στα 232 π.Χ., η δυναστεία καταλύεται⁴¹ και ιδρύεται το αβασίλευτο ομοσπονδιακό κράτος «Κοινό των Ηπειρωτών» (232-167 π.Χ.). Το αβασίλευτο Κοινό χάνει υπό την πίεση των Ιλλυριών και των Αιτωλών τις κυριότερες προσκτήσεις των τελευταίων βασιλέων του, αλλά γνωρίζει αξιόλογη ευημερία. Στον νέο σχηματισμό, οι Μολοσσοί συμμετείχαν ισόβαθμα⁴² με τα υπόλοιπα μέλη, εκλέγοντας εκπροσώπους που συμμετείχαν στα συλλογικά όργανα.

Το γενικότερο γεωγραφικό, ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο που σε αδρές γραμμές παρουσιάστηκε παραπάνω, καθιστά το τέλος του 5^{ου}, αρχή 4^{ου} αι., σταθμό στην ιστορική εξέλιξη της ενδοχώρας της Ηπείρου. Η μετάβαση από τη «φυλετική οργάνωση», στην οργανωμένη κεντρική εξουσία και η ένταξη των οικισμών σε ένα

³⁹Χόινας 2021: 10. Πλιάκου 2007: 49-50, 291-292. Cabanes 1997: 84-86. Hammond 1967: 562.

⁴⁰Στον ορεινό χώρο που αποτελεί και χώρο της παρούσας εργασίας, οι δύο καλύτερα μελετημένες θέσεις, είναι η Βίτσα και το Λιατοβούνι. Στο Λιατοβούνι (Douzougli & Papadopoulou 2011: 1-87. Ντούζουγλη 1996: 11-61) ανασκάφηκε αρχαίο νεκροταφείο και τμήμα του αρχαίου οικισμού. Σύμφωνα με την ανασκαφέα, η χρήση του οικισμού πιστοποιείται από το 12^ο -10^ο αι. π.Χ. μέχρι τους κλασικούς χρόνους. Στον οικισμό διακρίνονται δύο φάσεις κατοίκησης, με την πρώτη να εκτείνεται καθ' όλη την εποχή του Χαλκού, ενώ η δεύτερη, ξεκινά από την εποχή αυτή, έως το τέλος του 5^{ου}-αρχή 4^{ου} αι. π.Χ. Η ανασκαφή του οικισμού δεν έχει ολοκληρωθεί, αλλά από το δημοσιευμένο ανασκαφικό υλικό, δεν τεκμηριώνεται αναδιοργάνωση του οικιστικού πλέγματος όπως στην περίπτωση του λεκανοπεδίου, αν και αναφέρεται ότι στο τέλος του 5^{ου} -αρχές 4^{ου} αι., ο οικισμός γνωρίζει άνθηση. Τα κτίρια του οικισμού ήταν, και στις δύο φάσεις, μακρόστενου παραλληλόγραμμου, ή ορθογώνιου σχήματος, κατασκευασμένα από κροκάλες, συνήθως χωρίς επεξεργασία, με πιο επιμελημένες τις γωνίες. Επάνω στις κρηπίδες στηριζόταν η ανωδομή από πλίνθους με σύστημα ξυλοδεσιάς, όπως μαρτυρούν τα απανθρακωμένα ίχνη ξύλων πάνω σε κομμάτια πηλού. Η κεραμική που εντοπίστηκε στον οικισμό ήταν σχεδόν αποκλειστικά χειροποίητη, με έντονες επιδράσεις από τη Μακεδονία και την Αλβανία. Ο οικισμός του Λιατοβουνίου εγκαταλείπεται πριν τη Βίτσα, στο μέσο του 4^{ου} αι. π.Χ. μετά από πυρκαγιά. Η περίπτωση του Λιατοβουνίου δεν μελετάται στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, εξαιτίας της έλλειψης αναλυτικής δημοσίευσης, γεγονός για το οποίο ομοίως δεν μελετήθηκε ούτε η περίπτωση του Πωγωνίου, για το οποίο άλλωστε αμφισβητείται η υπαγωγή του στη Μολοσσία.

⁴¹Λένεque 1997: 80.

⁴²Χόινας 2021: 10. Πλιάκου 2007: 50-51. Λένεque 1997: 79-81. Cabanes 1997: 86-90.

ευρύτερο σύνολο, πιστοποιούνται τόσο από τις αρχαίες πηγές, όσο και από τα αρχαιολογικά τεκμήρια και τις συνθετότερες ερμηνείες που επιχειρήθηκαν. Οι μελέτες των τελευταίων δεκαετιών έθεσαν ακριβέστερα τα χρονικά όρια του μετασχηματισμού, τεκμηριώνοντας τις νέο-διατυπωθείσες απόψεις αρχαιολογικά, ιστορικά, επιγραφικά κλπ.

Με επίκεντρο την κώμη της Βίτσας, στόχος της παρούσας εργασίας είναι η ευρύτερη κατανόηση των κοινωνιών αυτών, συνδυάζοντας στα παραπάνω, την οπτική της κοινωνικής ανθρωπολογίας. Με βάση μια ολιστική προσέγγιση, επιδιώκεται, αφενός η κατανόηση της οργάνωσης της συγκεκριμένης κοινωνίας, καθώς επίσης και οι τυχόν διαφοροποιήσεις που μπορεί να επήλθαν μετά τη συμπερίληψή της σε ένα ενιαίο «κρατικό» μόρφωμα, όπως και το χρονικό διάστημα που αυτό συνέβη. Στα κεφάλαια που ακολουθούν και αφού γίνει η παρουσίαση του θεωρητικού πλαισίου, πρόκειται αρχικά να παρατεθούν τα αρχαιολογικά δεδομένα που αφορούν τόσο στον οικισμό, όσο και στα δύο νεκροταφεία. Αμέσως μετά, εξετάζεται ο χώρος ίδρυσης και ανάπτυξης της υπό εξέταση κώμης, αλλά και οι τρόποι με τους οποίους εκδηλώνεται η αλληλεπίδραση μεταξύ χώρου και κοινωνίας. Συμπλέκοντας τα παραπάνω στοιχεία με συμβολικές επιτελέσεις, ακολουθεί το κεφάλαιο στο οποίο αναζητείται η συμβολική συγκρότηση της κοινότητας. Εν συνεχεία, από τα μεγαλύτερα στα μικρότερα σύνολα, διερευνώνται οι σχέσεις συγγένειας και ο ρόλος της οικογένειας και κατόπιν, ο τρόπος παραγωγής που σχετίζεται άμεσα με τις προαναφερθείσες σχέσεις. Στο τελευταίο κεφάλαιο, πριν τα γενικά συμπεράσματα, κρίθηκε σκόπιμο να γίνει ιδιαίτερη μνεία στις σχέσεις εξουσίας, σε ισότητες, ανισότητες και κοινωνικούς αποκλεισμούς, καθώς οι οριζόντιες, μη «ταξικές» μορφές εξουσίας και αυταρχισμού, δεν είναι πάντα εύκολα αναγνωρίσιμες.

2. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Οι ερευνητικές τάσεις κάθε εποχής, προϊόντα των καιρών τους, αντιστοιχούν και εκφράζουν θεωρητικές προσεγγίσεις, οδηγώντας την έρευνα σε διαφορετικές (συμπληρωματικές ή μη) οπτικές, καθώς εξ ορισμού ορμώνται από διαφορετικά ερωτήματα και ανάγκες. Υπό αυτό το πρίσμα, ορισμένες υποθέσεις θεωρούνται παρωχημένες και αρκετές ανασκευάζονται. Κάθε προσέγγιση ωστόσο, συμβάλλει στην επιστήμη εν γένει, διατυπώνοντας ερωτήματα που εκφράζουν το γενικότερο θεωρητικό κλίμα κάθε περιόδου.

Η περίπτωση της Ηπείρου είναι χαρακτηριστική, καθώς σε μια περίοδο λίγο μεγαλύτερη από έναν αιώνα, πλάι στις γενικώς αποδεκτές επιστημονικές απόψεις των μελετητών, ανιχνεύονται οι ανάγκες κάθε θεωρητικής προσέγγισης. Τα Ιωάννινα απελευθερώθηκαν κατά τους Βαλκανικούς πολέμους του 1912-13, με το γεωγραφικό διαμέρισμα της Ηπείρου να προσαρτάται σχεδόν τελευταίο στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος⁴³. Η «εθνική»⁴⁴ αποστολή ιστορίας και αρχαιολογίας στην τεκμηρίωση της ιστορικής συνέχειας, αποτελώντας βασική επιδίωξη για την ομαλή ένταξη των νέων περιοχών⁴⁵, ανιχνεύεται ασφαλώς και στην παρούσα περίπτωση. Στις επιστημονικές

⁴³Νικολαΐδου 1997: 370-372.

⁴⁴Ήδη από τον 19^ο αι., οι Έλληνες λόγιοι, με βάση τη ρομαντική έννοια του έθνους που στηριζόταν στη «συνείδηση του αίματος», προσπάθησαν να τεκμηριώσουν τη συνέχεια του πολιτισμού από την αρχαιότητα μέχρι τη νεοελληνική πραγματικότητα, που συνεπάγονταν και τη συνέχεια του αίματος (Κυριακίδου 1997: 24-25). Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή του Δάκαρη (1981: 10) για τον εν λόγω οικισμό: «[...] Μια παρόμοια οργάνωση σε «πατριές» έχουν και οι σημερινοί κτηνοτρόφοι της Πίνδου, όπως οι Σαρακατσάνοι, που πιθανότατα είναι μακρινοί απόγονοι των κτηνοτρόφων του αρχαίου οικισμού [...]».

⁴⁵Πλάντζος 2014: 21-22. Χαμηλάκης 2012: 25-39. Herzfeld 2002. Καυταντζόγλου 2001: 55-61. Anderson 1997: 31-70. Κυριακίδου 1997: 91-97. Η γραμμική ιστορική συνέχεια αποτέλεσε βασικό ιδεολογικό έρεισμα όλων των βαλκανικών εθνικών κινήματων. Ενδεικτικά, βλ. Χαμηλάκης 2012, αλλά και Τσώνος 2009, όπου αναλύεται η ιδεολογική και ιστορική σημασία των αλβανικών αρχαιολογικών ερευνών. Στην περιοχή, ήδη από το 1875, με άδεια του Σουλτάνου, ο Καραπάνος διερευνά το «Παλαιόκαστρο» Δραμεσιών, το οποίο ταυτίζει με τον αρχαιολογικό χώρο της Δωδώνης (Σουέρεφ 2016: 16-19). Αξιοσημείωτο είναι ότι έναν σχεδόν αιώνα πριν τις προσπάθειες του ελληνικού κράτους για την τεκμηρίωση της «ελληνικής συνέχειας» της Ηπείρου, ο Αλή Πασάς, αντίστοιχα, προσπάθησε να συνδέσει το δικό του πρόσωπο με την τοπική ιστορία, όπως μαρτυρά λαξευμένη επιγραφή του 1815, που βρέθηκε εντοιχισμένη στη νοτιοανατολική πύλη του Κάστρου Ιωαννίνων (βλ. σχετ. Neumeier 2017: 311-337. Σούλης 1933: 92-96. Στεριάδη 2009: 111-117). Στον 18ο στίχο της επιγραφής, σε κείμενο που πιθανώς ανήκε στο Χατζή Σεχρέτη, Αλβανό ποιητή, ο Αλή συνδέεται με τον βασιλιά Πύρρο (319-272 π.Χ.), ως ο νόμιμος κληρονόμος του ιστορικού παρελθόντος της περιοχής. Ο Αλή πασάς, υπερβαίνοντας την πολιτική πραγματικότητα του Οθωμανικού κράτους και την πρακτική των ευρωπαϊών αρχαιολόγων της εποχής (εντοπισμός-αφαίρεση-μεταφορά), έφερε στο προσκήνιο τη σημασία της «τοπικότητας», αποκαθιστώντας συνειδητούς προσωπικούς δεσμούς με τους αρχαίους ηγέτες και καλλιεργώντας την τοπική μνήμη στο χώρο. Η σύνδεσή του με τον Πύρρο, συνίσταται στο «καθήκον» των δύο ισχυρών ηγετών να

μελέτες⁴⁶ του Δάκαρη, του Ευαγγελίδη, του Σακελλαρίου κλπ., γίνεται συχνά αντιληπτή η προσπάθεια «τεκμηρίωσης» της ενσωμάτωσης⁴⁷, όπως επίσης και η κατανόηση της «ελληνικότητας» της περιοχής με όρους του σήμερα.

Παράλληλα, η «τραχιά» Ήπειρος με τον αντίστοιχο υλικό πολιτισμό, δεν προσέφερε ποτέ «εντυπωσιακά ευρήματα», ενώ επιπλέον, η σχετικότερη ευκολία με την οποία διερευνώνται οι κοινωνίες για τις οποίες υπάρχουν γραπτές πηγές⁴⁸, υποβάθμισαν σε μεγάλο βαθμό τη μελέτη των «κατά κόμας» οργανωμένων περιοχών. Στην ανωτέρω διαπίστωση, προστίθεται επίσης, μια γενικότερη υποβάθμιση της μελέτης των διαφορετικά οργανωμένων κοινωνιών⁴⁹, καθώς το εθνικό συμβολικό κεφάλαιο της Ελλάδας περιορίστηκε⁵⁰ για μεγάλο διάστημα στην πόλη των Αθηνών και τα επιτεύγματα που η κοινωνία αυτή κατέκτησε, άποψη ευρέως διαδεδομένη ήδη από την αρχαιότητα⁵¹. Η αναφορά του Θουκυδίδη⁵² στη νομαδική ή ημινομαδική

υπηρετήσουν την «κοινή πατρική γη». Η ιδιαίτερα εναλλακτική άποψή του για την έννοια του «συν-ανήκειν», σκοπίμως δεν βασίστηκε στην εθνικότητα, τη γλώσσα, ή το θρησκευτικό δόγμα, αλλά στην «κοινή τοπικότητα» που σφυρηλατήθηκε μέσω των αρχαίων υλικών θραυσμάτων.

⁴⁶Ενδεικτικά, Ευαγγελίδης 1962. Δάκαρης 1964.

⁴⁷«[...] Από το τέλος του 8^{ου} αι., ο εθνικός καθορισμός της Ηπείρου είναι δύσκολος, καθώς κατοικείται από διάφορους πληθυσμούς. Είναι δύσκολο να περιγράψει κανείς τους ανθρώπους αυτούς με όρους Έλληνας-μη Έλληνας, αν και θεωρείται, σχεδόν σίγουρο, ότι οι Μολοσσοί, για παράδειγμα, μιλούσαν ελληνικά[...]» (Hammond 1967:141). «[...] Ο ισχυρισμός έπομένως ενίων συγχρόνων έρευνητών, οί όποιοι έμμένουν εις τόν μύθον τής βαρβαρικότητας τών Ήπειρωτών και τών Μολοσσών, ότι ό έξελληνισμός τούτων άρχεται από τών χρόνων του Θαρύπα και έξής, στερείται βάσεως, διότι άποδεικνύεται, έξόσων είπομεν, ότι οί Μολοσσοί, έγκατασταθέντες εις την κεντρικήν Ήπειρον κατά τούς χρόνους τής μεγάλης εισβολής (περι τò 1200 π.Χ.), κατενόουν και ώμίουν την έλληνικήν γλώσσαν, ήσθάνοντο δè και έδρων ώς Έλληνες [...]» (Δάκαρης 1964: 169). «Οι τέσσαρες τάφοι του Καλμπακίου παρέχουν την πρώτην συγκεκριμένην απόδειξιν περί της ελληνικότητας των Ηπειρωτικών φύλων κατά τους υστεροελλαδικούς χρόνους» (Δάκαρης 1956β: 149).

⁴⁸Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της ίδιας της Μολοσσίας για την οποία η πλειονότητα των πληροφοριών προέρχονται από τον 5^ο-4^ο αι. και εξής, όταν εισάγεται η γραφή.

⁴⁹Για μια συνολική αναφορά των θεσμών που αναπτύχθηκαν στον ελλαδικό χώρο με τρόπο «εναλλακτικό» των Αθηνών, βλ. σχετ. Brock & Hodkinson 2000 και ιδιαίτερα για την περίπτωση της Μολοσσίας, βλ. σχετ. Davies 2000: 234-258.

⁵⁰Ο Herzfeld (2002), πραγματεύτηκε τη διαχείριση των αντιφατικών και αντικρουόμενων στοιχείων που αποσιωπήθηκαν κατά τη συγκρότηση μιας ενιαίας ελληνικής ταυτότητας, επικεντρώνοντας μάλιστα στις αντιφάσεις μεταξύ «ελληνισμού» και «ρωμιοσύνης», όπως αναδείχθηκε στα έργα του Ν. Πολίτη και άλλων λαογράφων. Υπό την ίδια οπτική μελέτησε επίσης την περίπτωση του Ρεθύμνου, δίνοντας έμφαση στη διαχείριση και επιλεκτική οικειοποίηση του ιστορικού παρελθόντος (Herzfeld 1991).

⁵¹Στην εμπεριστατωμένη μελέτη για τις ρίζες του εθνικισμού στο νεωτερικό κράτος, ο Gellner αναφέρει ότι, αν και δεν γέννησε βλέψεις πολιτικής ενοποίησης, «δύσκολα μπορεί να αμφισβητήσει κανείς ότι οι αρχαίοι Έλληνες υπήρξαν πολιτισμικοί σοβινιστές, με οξεία επίγνωση της πολιτισμικής τους ιδιαιτερότητας και ανωτερότητας» (Gellner 2002: 45).

⁵²«[...] πᾶσα γὰρ ἡ Ἑλλάς ἐσιδηροφόρει διὰ τὰς ἀφάρκτους τε οἰκῆσεις καὶ οὐκ ἀσφαλεῖς παρ' ἀλλήλους ἐφόδους, καὶ ξυνήθη τὴν δίαιταν μεθ' ὄπλων ἐποιήσαν τὸ ὥσπερ οἱ βάρβαροι. [1.6.2] σημειοῦδ' ἐστὶ

διαβίωση και τη *σιδηροφορία* ως χαρακτηριστικά των «βάρβαρων» πληθυσμών, παρακινεί τη Βοκοτοπούλου να τονίζει το υψηλό βιοτικό επίπεδο, που «εντούτοις» είχε η μικρή μολοσσική κόμη της Βίτσας.

Ο υλικός πολιτισμός, ωστόσο, συγκροτείται από νοήματα ανάμεσα στον άνθρωπο και το αντικείμενο και γίνεται κατανοητός εντός «πλαίσιου»⁵³, σε συγκεκριμένα δηλαδή ιστορικά, κοινωνικά και ιδεολογικά συμφραζόμενα, όπου νοήματα, ενεργά υποκείμενα νοηματοδοτούν τον υλικό κόσμο και δρουν παράγοντας νοήματα, σε συγκεκριμένες κάθε φορά συνάφειες⁵⁴. Βάσει όσων αναφέρθηκαν, λοιπόν, στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, επιδιώκεται η κριτική και ερμηνευτική προσέγγιση του υλικού πολιτισμού της κόμης της Βίτσας με τα μεθοδολογικά και θεωρητικά εργαλεία της ανθρωπολογίας, μιας επιστήμης κατ' εξοχήν προσανατολισμένης στην κοινωνία και τον άνθρωπο, καθώς και στην αλληλένδετη μεταξύ τους σχέση, όπου καθένας από τους δύο όρους δεν μπορεί να εννοηθεί μεμονωμένα και αποκομμένος από τον άλλο⁵⁵.

Η σημασία του δρώντος υποκειμένου στο ευρύτερο πλαίσιο κατανόησης, επιβάλλει μια συμπληρωματική προσέγγιση, αναγνωρίζοντας το άτομο σε κάθε αρχαιολογικό αντικείμενο⁵⁶. Από τις μεταρρυθμίσεις του Θαρύπα έως την εποχή του Πύρρου, η «σιωπηλή» χώρα των Ηπειρωτών έχει μετεξελιχθεί σε υπολογίσιμη δύναμη και ουσιαστικό ρυθμιστή διπλωματικών συσχετισμών⁵⁷. Η εξέλιξη αυτή προέκυψε από μια διαδικασία που περιλαμβάνει συνέχειες, ασυνέχειες και ρήξεις, που έδρασαν από κοινού με αργούς, υπόγειους και σιωπηρούς μετασχηματισμούς, στη διάρκεια των οποίων, το υποκείμενο δεν αποτελεί παθητικό δέκτη⁵⁸ των κανόνων που του επιβάλλονται⁵⁹. Υπό αυτή τη λογική, ζητούμενο της παρούσας εργασίας αποτελεί ο

ταῦτα τῆς Ἑλλάδος ἔτι οὕτων ἐμόμενα τῶν ποτὲ καὶ ἐς πάντας ὁμοίων διαιτημάτων [...] (Θουκυδίδης 1.6.1-2).

⁵³Hodder & Hutson 2010: 227-230.

⁵⁴Hodder & Hutson 2010: 203. 205. Η φαινομενολογία, ο τρόπος δηλαδή με τον οποίο ο άνθρωπος βιώνει τον κόσμο γύρω του και τον επενδύει με νόημα, αποτελεί ίσως την πιο χαρακτηριστική μεταδιαδικαστική προσέγγιση που αναδεικνύει την κεντρικότητα του υποκειμένου (Tilley 1994: 11-14).

⁵⁵Eriksen 2007: 149-150.

⁵⁶Hodder & Hutson 2010: 48.

⁵⁷Κατσικουδής 2009: 97-120. 2007: 517-525. Κατσαδής 2008: 62-67.

⁵⁸Θεωρητικές προσεγγίσεις, όπως λόγου χάρι η Νέα Αρχαιολογία, αντιμετώπισαν τα άτομα (που απλώς προσαρμόζονται στο φυσικό περιβάλλον), ως άβουλες μονάδες, αδύναμες να αντιδράσουν εξαιτίας της ισχύος των δομών (Hodder & Hutson 2010: 48. Eriksen 2007: 149-150. Νιτσιάκος 2003: 117).

⁵⁹Giddens 1984: 179-189. Barrett 2001: 148-151. Hodder 2010: 125-126.

εντοπισμός του ανθρώπινου παράγοντα, συμπεριλαμβανομένου του εκάστοτε προσωπικού χειρισμού⁶⁰, αλλά και της ιδιαίτερης κοινωνικής στρατηγικής⁶¹ που κάθε υποκείμενο χαράσσει. Η «θεωρία της πρακτικής»⁶² του Bourdieu αφορά στον τρόπο με τον οποίο το άτομο διαδρά με τις δομές που το περιβάλλουν, προσαρμόζεται σε αυτές ή δημιουργεί ατομικούς μηχανισμούς αλληλεπίδρασης. Ο περιορισμός ή η συμμόρφωση προς μια αντικειμενική κατεύθυνση, αναδεικνύει την κοινωνικά κατασκευασμένη και ιστορικά προσδιορισμένη φύση κάθε πρακτικής, που μεταφράζει την αποτελεσματικότητά της στο βαθμό που νομιμοποιείται ως «φυσική». Ταυτόχρονα, συνδέεται με το *habitus*⁶³, τις κοινές πρακτικές που ενυπάρχουν σε κάθε κοινωνία και μεταφέρονται σε κάθε νέο μέλος κατά την κοινωνικοποίηση, που πραγματοποιείται στα πρώτα χρόνια της ζωής του. Η ένταξη κάθε μέλους/υποκειμένου στους υφιστάμενους κανόνες εξασφαλίζουν μια αυθόρμητη, αλλά συγκεκριμένη μέθοδο δράσης⁶⁴, η οποία δεν εξετάζεται κάθε φορά που τίθεται σε χρήση, ενώ ταυτόχρονα αποτελεί δυναμική διαδικασία⁶⁵: οποιαδήποτε επικρατούσα νοοτροπία, συλλογική αντίληψη, τρόπος δράσης κλπ., που καθιερώνεται ως δομή, μπορεί δυνητικά να μετασχηματιστεί. Η αναγνώριση της δυνητικής αντισυμβατικής δράσης και της εμπρόθετης δυνατότητας του υποκειμένου να επιδράσει στη δομή⁶⁶, προοιωνίζονται τη δυνητική ανατροπή κάθε δομής, τονίζοντας

⁶⁰Bourdieu 2013: 3-5. Η συνειδητή ή μη ενεργοποίηση των κανονιστικών αυτών ρυθμίσεων, αποτελεί επίσης, σημείο διερεύνησης σύμφωνα με την οπτική του Bourdieu (2013: 24-28 και σποραδικά).

⁶¹Hodder & Hutson 2010: 137-140. Οι στρατηγικές αφορούν χειρισμούς σχέσεων εξουσίας, ενώ οι τακτικές προσωρινούς χειρισμούς. Στρατηγικές και πρακτικές δεν είναι εξίσου διαθέσιμες σε όλους. Οι στρατηγικές ταυτίζονται με τα «δυνατά» υποκείμενα, ενώ οι πρακτικές αναφέρονται στα υποκείμενα που δεν έχουν την ίδια εξουσία σε μία κοινωνία (Bourdieu 2013: 9).

⁶²Bourdieu 1984: 101. Η «θεωρία της πρακτικής» του Bourdieu, συνιστά αποτέλεσμα έξω/κεφαλαίου και πεδίου, γεφυρώνοντας την απόσταση δράσης και δομής: οι πρακτικές που εκδηλώνονται σε χώρους κοινωνικής δραστηριότητας, τα πεδία, παράγονται από τις σχέσεις των δρώντων υποκειμένων, που καθορίζουν και τη δομή των πεδίων, ανάλογα το μέγεθος του ειδικού κεφαλαίου που έχουν στην κατοχή τους. Αντίστοιχα, η έννοια της «δυαδικότητας της δομής» (Giddens 1984: 25) που αναπτύχθηκε από τον Giddens, περιγράφει την κοινωνική δομή ως απαραίτητη συνθήκη δράσης αφενός, αλλά και ως σύνολο των αποτελεσμάτων δράσης, αφετέρου. Η δομή, δηλαδή, ως σύνολο κανόνων αποτελεί μέσο παραγωγής δράσης, και συνάμα προϊόν της δράσης, καθώς δημιουργείται, αναπαράγεται και μεταβάλλεται μέσα από τη νοηματοδοτημένη δράση των φορέων της. Χώρος και χρόνος διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στον προσδιορισμό τόσο του τρόπου με τον οποίο συντελείται η κοινωνική αλληλόδραση, αλλά και της σημασίας που αυτή έχει για τους φορείς δράσης.

⁶³Bourdieu 2013: 9. 1984: 170.

⁶⁴Hodder 2010: 133-135. Καθώς η έξη προηγείται της στρατηγικής, πρόκειται για σωματοποιημένους κανόνες που διαφέρουν από τον συμπεριφορισμό, καθώς δεν σχετίζονται με μηχανική επανάληψη παγιωμένων συμπεριφορών (Bourdieu 2013: 87-88).

⁶⁵Bourdieu 2013: 82.

⁶⁶Foucault 1991: 95.

έτσι, τη διαλεκτική και δυναμική σχέση ατόμου-κοινωνίας. Η δυναμική ισορροπία ανάμεσα στις μεταβολές και τις επικαιροποιήσεις των τρόπων δράσης της κοινωνίας⁶⁷, είναι ανάλογη προς την κοινωνική ζωή και βρίσκεται κάτω από τον έλεγχο της, επιλέγοντας ανάμεσα σε παλιές και νέες πληροφορίες⁶⁸.

Στο πλαίσιο αυτό, η παρούσα μελέτη επιδιώκει τη σύνδεση του πολιτισμού με την κοινωνία, τις δομές και τις σχέσεις που αναπτύσσονται στο εσωτερικό της. Η μη ενιαία και συνολική, αλλά αποσπασματική γνώση για το παρελθόν⁶⁹ επιβάλλει διαφορετικές οπτικές και πλουραλισμό προσεγγίσεων, που οδηγούν σε βαθύτερη κατανόηση. Εν προκειμένω, η μικρή κώμη της Βίτσας θα αποτελέσει το πεδίο διερεύνησης δομικών χαρακτηριστικών και μετασχηματισμών, συναρθρώσεων και συγχωνεύσεων, που πραγματοποιήθηκαν στο πέρασμα των αιώνων, πάντα υπό το βλέμμα των υποκειμένων.

Σε μία τέτοια συνθήκη η σημασία του **χωρικού παράγοντα** είναι θεμελιώδης. Η οικειοποίηση και ο μετασχηματισμός του χώρου από τον άνθρωπο⁷⁰, αποτελούν βασικές συνιστώσες στην κατανόηση της λειτουργίας ενός κοινωνικού συστήματος. Ο χώρος ουσιαστικά, μεσολαβεί παρά περιέχει τη δράση⁷¹, καθώς εμπλέκεται ενεργά σε συμβάντα και πράξεις, αποτελώντας ταυτόχρονα αποτέλεσμα της δράσης, την οποία περιορίζει ή επιτρέπει. Αναφέρεται σε νοήματα (εμπειρία, σύνδεση, συμμετοχή) που εμπεριέχουν πάντοτε μια υποκειμενική διάσταση, καθιστώντας αδύνατη την κατανόησή τους ανεξάρτητα από τους συμβολικά κατασκευασμένους κόσμους στους οποίους ζουν οι κοινωνικοί δράστες⁷². Κατανοείται και παράγεται

⁶⁷Bourdieu 1984: 170.

⁶⁸Detienne 2006: 97-98.

⁶⁹Πλάντζος 2014: 40-45. Κωτσάκης 2010: 24. Shanks & Hodder 2008: 19-20. Hodder 1999. Renfrew & Bahn 1993: 24.

⁷⁰Ο μετασχηματισμός του χώρου δεν διαμορφώνεται μόνο στη βάση ενός «διαλόγου» ανάμεσα σε κοινωνίες και περιβάλλον, αλλά καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από το ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται. Η κατανόηση του παραπάνω πλαισίου, αποτελεί βασική προϋπόθεση για την ερμηνεία των μετασχηματισμών του χώρου και την μετατροπή του μέσα στο χρόνο σε πολιτισμικό τοπίο (Νιτσιάκος 2003: 47-48).

⁷¹Tilley 1994: 11-12. Νιτσιάκος 2003. Πλάντζος 2014: 249-250, 255. Χαρακτηριστικά, η αρχαιολογία του τοπίου, υπό την επίδραση της οικολογίας, της ανθρωπογεωγραφίας και της κοινωνικής γεωγραφίας, επικεντρώνει το ενδιαφέρον της σε θέματα ανθρώπινης αντίληψης και εμπειρίας, καθώς και στην άρθρωση νοημάτων στο παρελθόν και στο παρόν. Το τοπίο, φυσικό ή δομημένο, θεωρείται ως αυτόνομος δράστης που έρχεται σε διάδραση με τις κοινωνίες των ανθρώπων (Πλάντζος 2014: 249).

⁷²Αντίστοιχα, σύμφωνα με το Νιτσιάκο (2003: 65), ο χώρος δεν συνιστά αντικειμενική πραγματικότητα, αλλά πρόκειται για κοινωνικά κατασκευασμένη έννοια που συγκροτείται στο επίπεδο

ποικιλοτρόπως από διαφορετικά άτομα, καθώς προκύπτει μέσα από τις σχέσεις ανθρώπων και τόπων και επιδέχεται μετασχηματισμό και μεταβολή, αναδεικνύοντας τη σχεσιακή⁷³ του σημασία. Εφόσον λοιπόν ο χώρος παράγεται από την κοινωνία, εμπεριέχει τις κοινωνικές σχέσεις και εμπεριέχεται σε αυτές⁷⁴, ιεραρχίες, κοινωνική διαστρωμάτωση, οικονομική οργάνωση κλπ., εγγράφονται και αποτυπώνονται στο έδαφος. Η χωρική αποτύπωση σχετίζεται με την ιστορικότητα⁷⁵, καθώς παράγεται κοινωνικά, και άρα, ιστορικά, γεγονός που επεξηγεί τις ιστορικά διαφοροποιημένες αντιλήψεις και στάσεις. Υπό το ίδιο πρίσμα, τα κυρίαρχα αφηγήματα και οι χωρικές αναπαραστάσεις της κοινωνικής οργάνωσης αποκαλύπτουν συνέχειες και ασυνέχειες, τονίζοντας συγχρόνως την πολιτική χροιά του χώρου. Οι κοινωνικοί διαχωρισμοί αναδεικνύονται με πλήθος χωρικών σημασιοδοτήσεων⁷⁶, όπως επίσης, ο χωρικός διαχωρισμός των διακριτών κοινωνικών ομάδων αποτελεί μια άποψη της όλης κοινωνικής οργάνωσης⁷⁷.

Από την άλλη πλευρά, τα **ταφικά κατάλοιπα**, πέρα από τις μεταθανάτιες αντιλήψεις, αποτελούν επίσης σημαντική πηγή πληροφοριών για διάφορα ζητήματα των αρχαίων κοινωνιών⁷⁸. Βεβαίως, η προσέγγιση κοινωνικο-πολιτικών πτυχών μέσω των ταφών ενέχει σημαντικούς περιορισμούς, καθώς η διαχείριση του θανάτου, μέσω ρεαλιστικών και συμβολικών στρατηγικών⁷⁹, αφορά, εξ ορισμού, διαμεσολαβημένες, πληροφορίες και εμπρόθετες πράξεις⁸⁰. Ωστόσο, υπό το ίδιο πρίσμα, σημαντικό για

και τη διαδικασία παραγωγής νοήματος. Βάσει της προσέγγισης αυτής, αποφεύγεται και ο κίνδυνος «υποστασιοποίησης» της φύσης.

⁷³Πλάντζος 2014: 249-250.

⁷⁴Βαΐου & Χατζημιχάλης 2012: 11. Νιτσιάκος 2004: 13. Αλεξιάκης 1996: 163.

⁷⁵Νιτσιάκος 2003: 13-15. Η αντίληψη του χώρου και των λειτουργιών του, αποτελεί σύμφωνα με το Νιτσιάκο (2004:13) «*αλάνθαστο οδηγό στην αναζήτηση των κοινωνικών δομών ακόμη και στο πλαίσιο μιας διαχρονικής προσέγγισης*»

⁷⁶Σταυρίδης 1990: 18-21

⁷⁷vanGennep 2016: 284.

⁷⁸Τα νεκροταφεία παρέχουν πλήθος στοιχείων για την οργάνωση ενός αρχαίου οικισμού. Η κοινωνική διαστρωμάτωση της κοινωνίας αποτέλεσε την πρώτη ίσως πτυχή που διερευνήθηκε μέσω των ταφικών πρακτικών, αν και ο μονομερής τρόπος αντιμετώπισης, παραμέλησε διαστάσεις όπως το φύλο, η ηλικία κτλ., αλλά και την μεταξύ τους αλληλεπίδραση (Shepherd 2013: 7-10. Tarlow & Nilsson-Stutz 2013: 3-5. McHugh 1999: 51-52. Morris 1987: 49). Επιπλέον (McHugh 1999: 55-56), μολονότι η πλούσια κτέριση, η δαπάνη ενέργειας, τα σύμβολα (εφόσον γίνονται αντιληπτά), αποτελούν στοιχεία αρχαιολογικά ορατά, που υποδεικνύουν κοινωνική διαφοροποίηση, άλλες πτυχές, όπως η τελετουργία, η διανομή αγαθών, η μεταχείριση του σώματος, η μεταφορά του στον τάφο, ο θρήνος ή ακόμη η περίοδος πένθους, αποτελούν αρχαιολογικά αόρατες πρακτικές, οι οποίες ωστόσο επιστρατεύονται εξίσου για να αποδοθεί ο κοινωνικός διαχωρισμός.

⁷⁹Parker Pearson 1999: 86.

⁸⁰Parker Pearson 1999: 12-20.

την ευρύτερη κατανόηση μιας κοινωνίας αποτελεί και η ίδια η διαδικασία διαπραγμάτευσης της ιδεολογίας, του χειρισμού και της παραπλανητικής, ή μη, αντιπροσώπευσης των κοινωνικών αντιλήψεων και σχέσεων.

Στην ευρύτερη κατανόηση μιας κοινότητας, θεμελιώδη σημασία έχει ο κοινωνικά κατασκευασμένος τρόπος που συγκροτείται συμβολικά⁸¹. Κάθε κοινωνία φαντάζεται τον εαυτό της ως οριοθετημένης και κυρίαρχης πολιτικής κοινότητας. Οι εκάστοτε ανισότητες και η εκμετάλλευση που υπάρχουν στη εσωτερικό, υπερνικούνται από την αίσθηση του «συνανήκειν», που αναφέρεται στη βαθιά και οριζόντια συντροφική σχέση των ανθρώπων, στον «ομοιογενή, κενό χρόνο»⁸². Συνακόλουθα, σε πολιτισμούς χωρίς γραφή, όπως ο υπό μελέτη, η **συμβολική συγκρότηση** της κοινότητας σχετίζεται άμεσα με την κοινωνική μνήμη, η οποία μεταδίδεται προφορικά, ως γνώση⁸³. Στην ίδια μνήμη συγκεντρώνεται και ο «τρόπος δράσης»⁸⁴ της κοινότητας, οι αξίες δηλαδή, που δημιουργούνται και νοηματοδοτούνται εντός ενεργών κοινωνικών συστημάτων. Αυτές οι ενσωματωμένες κοινωνικές αξίες⁸⁵ αποτελούν και τα σύμβολα της κοινωνίας, με τα οποία τα μέλη, μέσω των μηχανισμών κοινωνικής μάθησης, είναι εξοικειωμένα και υφίστανται τη δράση τους. Το άτομο, καθώς κοινωνικοποιείται, αποκτά τη γνώση και την ικανότητα να λειτουργήσει ως μέλος της κοινότητας, εσωτερικεύοντας μορφές σκέψης και συμπεριφοράς⁸⁶, εξασφαλίζοντας την κοινωνική αναπαραγωγή. Η συλλογική μνήμη⁸⁷ της κοινότητας περιλαμβάνει επίσης χωρικές παγιώσεις⁸⁸, ιστορικά και πολιτισμικά φορτισμένους⁸⁹ τόπους και

⁸¹Anderson 1997: 18. Η έννοια της φαντασιακής σύλληψης της εκάστοτε κοινότητας αφορά κυρίως σε μεγαλύτερες ομάδες («έθνη»), όπου τα μέλη είναι αδύνατο να γνωρίζονται μεταξύ τους και να συνάπτουν πραγματικές σχέσεις. Στην παρούσα περίπτωση, τουλάχιστον έως τον 5^ο αι. π.Χ., η μικρή κλίμακα καθιστά τις σχέσεις μεταξύ των μελών πραγματικές και κυριολεκτικές και για το λόγο αυτό, δεν ερευνάται η φαντασιακή σύλληψη, αλλά η συμβολική συγκρότηση της κοινότητας και ο συμβολικός δεσμός της ομάδας.

⁸²Anderson 1997: 48-49.

⁸³Detienne 2006: 91-92.

⁸⁴Detienne 2006: 167.

⁸⁵Σταυρίδης 1990: 11-15.

⁸⁶Eriksen 2007: 113-115. Detienne 2006: 94-98. Παραδέλλης 1999: 28-33.

⁸⁷Η συλλογική μνήμη εξαρτάται άμεσα από την κοινωνική ομάδα στα πλαίσια της οποίας παράγεται, καθώς διαφορετικές χωροχρονικά κοινωνίες κατασκευάζουν και μνημονεύουν διαφορετικά το παρελθόν τους, ανάλογα με τις οργανωτικές αρχές, τις νοοτροπίες και τις θεσμικές-ψυχολογικές-«λογικές» δομές της εκάστοτε κοινωνίας, στοχεύοντας στη συνέχεια της ομάδας, χωρίς βεβαίως να επικεντρώνει σε ασυνέχειες και ρήξεις (Halbwachs 2013α: 103-107. 2013β: 13).

⁸⁸Οι πρακτικές αυτές διαχείρισης του χώρου αναδεικνύουν σε μεγάλο βαθμό τη διαδικασία διαχείρισης και «εν-τοπισμού» της μνήμης (Halbwachs 2013β: 89), φέρνοντας στο προσκήνιο τις επιλεκτικές ιδεολογικές παρεμβάσεις, τους «μνημονικούς τόπους» όπως περιγράφονται από τον Nora (1989: 7-24), τους χώρους δηλαδή όπου η μνήμη είναι διαρκώς παρούσα και αυστηρή στον καθορισμό των

πρακτικές, λειτουργώντας, εξασφαλίζοντας τη συνέχεια, ως τεκμήριο σταθερότητας, ιδιαίτερης ταυτότητας και κοινοτικού πνεύματος.

Στόχο⁹⁰ κάθε συστατικής κοινωνικής μονάδας συνιστά η κοινωνική αναπαραγωγή και η συνέχεια της ομάδας. Η κυριαρχία της **συγγένειας** στην κοινωνική οργάνωση και τη λειτουργία των «φυλετικών» κοινωνιών, αναγνωρίστηκε εξ αρχής από την κοινωνική ανθρωπολογία. Βασικές αρχές και πρότυπα συμπεριφοράς ενσωματώνονται από τα νέα μέλη σε μία διαδικασία διαδοχής και κληρονομίας υλικών και συμβολικών αγαθών. Ουσιαστικά, πρόκειται για σχέση που δεν αφορά μόνο συμβολικές προεκτάσεις, αλλά θεωρείται βασικός παράγοντας της κοινωνικής συγκρότησης⁹¹, καθώς αποτελεί το κυρίαρχο ιδίωμα όχι μόνο της κοινωνίας, αλλά και της ανθρώπινης ύπαρξης⁹². Η σημασία, καθώς και η λειτουργία της συγγένειας, αφορά όλες τις όψεις της κοινωνίας, αποτελώντας στοιχείο της ιδεολογίας και της ηθικής της⁹³, καθορίζοντας κανόνες συμπεριφοράς και σχέσεις εξουσίας⁹⁴. Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, ωστόσο, ζητούμενο αποτελεί όχι μόνο η ανάδειξη της επικρατέστερης δομής, αλλά η εξέταση της δυναμικής πτυχής της, που αφορά στην εμπρόθετη δράση των ανθρώπων στο πλαίσιο της κάθε δομής⁹⁵.

Οι διάφορες ανθρωπολογικές μελέτες τεκμηρίωσαν την έλλειψη ενός ενιαίου και μοναδικού τύπου οικογενειακής ζωής, καθώς, οι εκάστοτε τύποι **οικογένειας** σχετίζονται με τον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας κάθε κοινωνίας⁹⁶. Αντίστοιχα, η μη μονογραμμική εξέλιξη της ιστορίας της οικογένειας, δεν μπορεί να ορίσει τις λειτουργίες που καλείται να επιτελέσει, καθώς προσδιορίζονται επίσης από το ιστορικό πλαίσιο της κάθε κοινωνίας. Οι δομολειτουργιστικές προσεγγίσεις

συμπεριφορών, χωρίς να χρειάζεται να επισημαίνεται ή να δικαιολογείται. Οι μνημονικοί τόποι περιγράφονται ως υλικοί, συμβολικοί και λειτουργικοί, περιλαμβάνοντας οτιδήποτε υλικό που το φαντασιακό το επενδύει με συμβολισμό. Δημιουργούνται από την αλληλεπίδραση μνήμης και ιστορίας και υπάρχουν εξαιτίας της ικανότητάς τους να επικαιροποιούνται, να επαναδιαπραγματεύονται και να ανακυκλώνουν τη σημασία τους (Nora 1989: 18-19).

⁸⁹Νιτσιάκος 2003: 159-160.

⁹⁰Νιτσιάκος 2004: 70-71. 98. Erikson 2007: 167-168.

⁹¹Νιτσιάκος 2004: 65-68. 2001: 9.

⁹²Erikson 2007: 199.

⁹³Νιτσιάκος 2001: 10.

⁹⁴Νιτσιάκος 2004: 65-69

⁹⁵Η κοινωνική δομή διακρίνεται από την κοινωνική οργάνωση, καθώς η δομή είναι το καθιερωμένο πρότυπο κανόνων, εθίμων, κοινωνικών θέσεων και θεσμών, ενώ η κοινωνική οργάνωση ορίζεται ως η δυναμική όψη της ζωής, περιλαμβάνοντας αποφάσεις και πρότυπα δράσης των ανθρώπων εντός της δομής (Erikson 2007: 134).

⁹⁶Erikson 2007: 119-122. Νιτσιάκος 2004: 95-120. Erickson & Murphy 2002: 69-72.

συνέδεσαν από νωρίς την οικογένεια με την αναπαραγωγή, ανατροφή και κοινωνικοποίηση των παιδιών⁹⁷. Ο Levi-Strauss από την άλλη, χωρίς να ορίζει ντετερμινιστικά τη μορφή και το μέγεθος της οικογένειας, επικεντρώθηκε στο λόγο ύπαρξής της, που σύμφωνα με τον ίδιο, είναι το ταμπού της αιμομιξίας. Ωστόσο, καμία από τις παραπάνω διατυπώσεις δεν έχουν απόλυτη και οικουμενική ισχύ και, όπως σε οποιαδήποτε άλλη περίπτωση μελέτης, κάθε ανάλυση αναφέρεται και περιορίζεται σε συγκεκριμένο πλαίσιο. Σε κάθε περίπτωση, πέρα από τη λειτουργία της ως αναπαραγωγικής μονάδας, αφορά σε περισσότερες πτυχές της κοινωνικής ζωής, όπως οι οικονομικές ή πολιτικές και σχετίζεται με επιλογές, συμπεριφορές, συστήματα αξιών, συμβόλων και προτύπων και ασφαλώς με τον τρόπο οργάνωσης. Η ανθρωπολογία διακρίνει την οικογένεια, ως ομάδα με βάση τη συγγένεια, από την οικιακή/εστιακή ομάδα που συνυπάρχει χωρικά, αναλαμβάνοντας τις κοινωνικά ορισμένες οικιακές δραστηριότητες⁹⁸. Ως εστιακή ομάδα ορίζεται η μονάδα συγκατοίκησης και διαχείρισης της οικιακής οικονομίας, οργανωμένης με τρόπο που να εξασφαλίζει τα υλικά και πολιτισμικά μέσα για τη διατήρηση και την κοινωνική αναπαραγωγή της⁹⁹. Ο αναπαραγωγικός πυρήνας δηλαδή ενσωματώνεται στη συνολική δομή της κοινωνίας μέσω ενός συστήματος κοινωνικών σχέσεων που αποτελεί την οικιακή σφαίρα. Αντίστοιχα, με την έννοια του κύκλου ανάπτυξης, η εστιακή ομάδα προσεγγίζεται ως μονάδα που διατηρεί τη μορφή, αλλά τα μέλη και οι δραστηριότητες διέρχονται από μια ακολουθία αλλαγών, που κορυφώνονται με τη διάλυση της αρχικής ομάδας και τη δημιουργία μιας ή περισσότερων ομάδων ίδιου είδους. Η κίνηση εντός της εστιακής ομάδας, ως εσωτερική διαδικασία, συνδέεται επίσης με την ευρύτερη κοινωνία, καθώς η διάρκεια του κύκλου ορίζεται από τις εξωτερικές σχέσεις και τις ευρύτερες κοινωνικές δομές¹⁰⁰. Βάσει των προαναφερθέντων, η μελέτη του τρόπου που οι κάτοικοι της Βίτσας αντιλαμβάνονται την έννοια της οικογένειας, αναμένεται να αποκαλύψει αθέατες πτυχές της κοινωνίας. Σύμφωνα με τον Polanyi¹⁰¹, το αμετάβλητο του ανθρώπου ως κοινωνικού όντος, εντοπίζεται στα φυσικά του χαρίσματα, που επανεμφανίζονται με αξιοσημείωτη

⁹⁷Eriksen 2007: 113-116.

⁹⁸Fortes στο Νιτσιάκος 2004: 100-103.

⁹⁹Νιτσιάκος 2004: 103.

¹⁰⁰Νιτσιάκος 2004: 101-102.

¹⁰¹Polanyi 2001: 48. Κεντρική θέση του Polanyi συνιστά ότι, καθώς ο άνθρωπος είναι καταρχάς κοινωνικό ον, η κοινωνία δεν μπορεί να χειραγωγείται από την οικονομία της αγοράς, αλλά αντίθετα, πρέπει να έχει κοινωνική θεμελίωση. Στο «Μεγάλο Μετασχηματισμό» προσεγγίζει διεπιστημονικά, ως ιστορικό φαινόμενο, την αποκλειστική έμφαση στην κυριαρχία του οικονομικού στοιχείου, που έχει ως

συνέπεια στις κοινωνίες όλων των περιόδων και περιοχών. Αντίστοιχα, σταθερά ίδιες εμφανίζονται και οι αναγκαίες προϋποθέσεις για την επιβίωση της κοινωνίας¹⁰². Σε περιπτώσεις όπως η υπό εξέταση, όπου η κατανομή, η χρήση και η μεταβίβαση υλικών και συμβολικών αγαθών, ρυθμίζονται από δεσμούς αίματος, αγχιστείας, αλλά και τελετουργικής συγγένειας, οι **παραγωγικές σχέσεις** και η οικονομία εδράζονται επίσης στις κοινωνικές αυτές σχέσεις¹⁰³. Η αμοιβαιότητα, η αναδιανομή, η παραγωγή για αυτοσυντήρηση συνιστούν βασικές αρχές των παραπάνω κοινωνιών, οι οποίες, με τη συμβολή της κοινωνικής οργάνωσης μετατράπηκαν σε θεσμούς, χρησιμοποιώντας παράλληλα τις αρχές της συμμετρίας, της κεντρικότητας και της αυτάρκειας. Η ομαλή λειτουργία διασφαλίζεται από ποικίλα κίνητρα και γενικές αρχές συμπεριφοράς, σε συνδυασμό με στοιχεία όπως η παράδοση, ο νόμος, η μαγεία ή η θρησκεία. Με τον τρόπο αυτό, ο άνθρωπος μη υπερτιμώντας το κίνητρο του κέρδους, φροντίζει να συντονίζεται με τους κανόνες συμπεριφοράς οι οποίοι, τελικά, εξασφαλίζουν την ύπαρξή του, πρωταρχικά στο κοινωνικό, και κατά συνέπεια στο οικονομικό σύστημα¹⁰⁴.

Το ζήτημα σχετικά με την έκταση και το βαθμό που ο πολιτισμός μιας κοινωνίας αποτελεί κοινό κτήμα των μελών της, είναι περίπλοκο. Ο βαθμός επέμβασης¹⁰⁵ στη διαδικασία αυτή δεν είναι δεδομένος και ισότιμος για όλα τα μέλη. Η κοινωνική διαφοροποίηση στις κοινωνίες μικρής κλίμακας, σχετίζεται στενά με το φύλο, την ηλικία, τη μετάδοση διαφορετικών μορφών γνώσης, αλλά και με τον έλεγχο των εκάστοτε συμβολικών συστημάτων¹⁰⁶. Υπό αυτή την έννοια, η εξουσία, ως διάχυτο σύστημα **σχέσεων δύναμης** που δημιουργείται και υπάρχει σε μια κοινωνία, εγγράφεται στην καθημερινή ζωή και σχετίζεται με τους ρόλους που επιτελούν τα υποκείμενα, οδηγώντας σε ένα συγκεκριμένο τρόπο ύπαρξης¹⁰⁷. Υπό αυτό το πρίσμα,

βάση το κοινωνικό και πολιτιστικό πλαίσιο του 19^{ου} αι. Ο Polanyi, μέσω μιας ιστορικο-ανθρωπολογικής μεθόδου, αντιτίθεται στην άποψη που αναγνωρίζει το κέρδος ως βασικό κίνητρο των ανθρώπων, υποστηρίζοντας τη διαχρονική (έως τη Βιομηχανική επανάσταση και την επικράτηση του φιλελευθερισμού) θεμελίωση της οικονομίας στις κοινωνικές σχέσεις, που βασικά στοχεύει στην κοινωνική συνοχή.

¹⁰²Polanyi 2001: 57.

¹⁰³Νιτσιάκος 2004: 122.

¹⁰⁴Polanyi 2001: 46-59.

¹⁰⁵Eriksen 2007: 152.

¹⁰⁶Eriksen 2007: 154-155. Tilley 1994: 26-27, υποσημ. 8.

¹⁰⁷Οι κυρίαρχοι των σχέσεων αυτών είναι εκείνοι που ορίζουν επίσης, μέσω τακτικών και στρατηγικών, το κοινωνικο-οικονομικό και ιδεολογικό πλαίσιο, εντός του οποίου ορίζεται η γνώση και η αλήθεια (Foucault 1978: 115-116).

οι σχέσεις αυτές, που πηγάζουν και ταυτόχρονα ενυπάρχουν στους «λόγους εξουσίας», πρόκειται να αναζητηθούν και στην παρούσα περίπτωση, διερευνώντας τον τρόπο δράσης τους, αναλόγως αν ενισχύουν ή υπονομεύουν την εξουσία.

Βάσει όσων αναφέρθηκαν και εντός του ίδιου πλαισίου σκέψης, η παρούσα εργασία πρόκειται να κινηθεί στο παραπάνω θεωρητικό πλαίσιο, βάσει μιας διαλεκτικής μεταξύ παλαιού υλικού και προσεγγίσεων, και νέων ερωτημάτων και εργαλείων. Αναδιαπραγματευόμενοι δηλαδή τα αρχαιολογικά κατάλοιπα, επιχειρείται μια αναστοχαστική, σύγχρονη ερμηνεία της κόμης της Βίτσας, όπου χώρος, άνθρωποι και αντικείμενα εμπλέκονται και επανεξετάζονται σε νέες προοπτικές. Κύριο στόχο αποτελεί η ανάδειξη των βασικών ιστορικών χαρακτηριστικών, αναζητώντας δομικές και αιτιακές σχέσεις, που κινούνται πέρα από την καταγραφή της αλληλουχίας των γεγονότων.

3. ΤΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

3.1 ΖΩΝΤΑΣ ΣΤΗ ΒΙΤΣΑ: Ο ΟΙΚΙΣΜΟΣ

Ο αρχαίος¹⁰⁸ οικισμός εντοπίστηκε τυχαία, το 1965. Η ανασκαφή, από το 1966 έως το 1987, διενεργήθηκε υπό τη διεύθυνση της ΙΒ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (σημερινής Εφορείας Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων), από την Ιουλία Βοκοτοπούλου.

Ο οικισμός, το όνομα του οποίου παραμένει άγνωστο, βρίσκεται ανάμεσα στα χωριά Βίτσα και Μονοδένδρι¹⁰⁹, στην περιοχή των Ζαγοροχωρίων (Εικ. 3α-δ). Είναι κτισμένος σε στενό αυχένα¹¹⁰ που αποτελεί το μοναδικό πέρασμα ανάμεσα στα δύο χωριά, κοντά στο νοτιοανατολικό στόμιο της χαράδρας του Βίκου. Κατοικήθηκε για πέντε αιώνες (9^{ος} -4^{ος} αι. π.Χ.), καθώς εγκαταλείφθηκε το 325-320 π.Χ. περίπου, ενώ, στο τέλος του 5^{ου} αι. υπέστη μια γενική καταστροφή από πυρκαγιά. Πλαισιώνεται στα βόρεια και νότια, από τα δύο νεκροταφεία, όπου βρέθηκαν 177 τάφοι. Οι 173 από αυτούς, χρονολογούνται με σχετική ακρίβεια χάρη στα εισηγμένα αγγεία.

Ο οικισμός (Εικ. 5) περικλείεται στα ανατολικά και δυτικά από δύο ασβεστολιθικούς λόφους, από τους οποίους, ο ανατολικός «κατεβαίνει» ομαλά προς τη Βίτσα, ενώ ο δυτικός, τμήμα του οποίου υψώνεται πάνω από τον οικισμό, είναι αρχικά απόκρημνος και θαμνώδης («Κλαδερά»¹¹¹) και στη συνέχεια μεταβάλλει τη σύστασή του σε μαλακό φλύσχη. Στα βορειοδυτικά των Κλαδερών υψώνεται ο λόφος προφήτης Ηλίας, με το ομώνυμο μοναστήρι του 19^{ου} αιώνα.

¹⁰⁸Κουλεϊμάνη 1966: 289-290. Βοκοτοπούλου 1967: 346-349. 1968: 287-291. 1969: 249-252. 1970: 305-308. 1971: 333-334. 1972: 444-446. 1973: 401-404. 1973-4: 596-597. 1975α: 213-214. 1975β. 1976: 197-198. 1977: 147. 1984: 77-100. 1986. 1994: 189-220. Βοκοτοπούλου 1982: 497-520. Ο οικισμός και τα νεκροταφεία εντοπίστηκαν τυχαία κατά τις εργασίες διάνοιξης νέας δεξαμενής, δίπλα σε ήδη υπάρχουσα, οπότε παραμένει άγνωστος ο αριθμός τάφων του 4^{ου} αι. π.Χ. που καταστράφηκε κατά τη διάνοιξη (Κουλεϊμάνη 1966: 289. Βοκοτοπούλου 1986: 3-4)

¹⁰⁹Βοκοτοπούλου 1986Α: 3-7. Η θέση, γνωστή με το τοπωνύμιο «Γενίτσαρη» (Βοκοτοπούλου 1994:189) έχει επικρατήσει στη διεθνή βιβλιογραφία ως οικισμός Βίτσας Ζαγορίου (Βλαχοπούλου-Οικονόμου 1997: 53). Τα νεκροταφεία δημοσιεύτηκαν το 1986. Πρόκειται για μία υποδειγματική τελική δημοσίευση, πλήρη, όχι μόνον ως προς την σχεδιαστική και τη φωτογραφική τεκμηρίωση, αλλά και κατά την πραγμάτευση του υλικού με την παράθεση πληθώρας συγκριτικών παραλλήλων από την Ελλάδα, τα Βαλκάνια, την Ιταλία και την κεντρική Ευρώπη. Το 1994 δημοσιεύτηκε το άρθρο για την Οικία Θ, την τελευταία οικία της μολοσσικής κόμης. Η διδακτορική διατριβή της Βοκοτοπούλου «Χαλκαί κορινθιουργείς πρόχοι» βασίζεται στις πρόχους από τον τάφο 66 της Βίτσας και εκδόθηκε το 1975.

¹¹⁰πλ.: 17 μ. μήκ.: περίπου 120μ. (Βοκοτοπούλου 1986: 3).

¹¹¹«Κλαδερά», σύμφωνα με το Νιτσιάκο (2003 55-56. 1995: 160) ονομάζονται τα δασύλλια που χρησιμοποιούνται για την κλαδονομή, για τα κλαδιά δηλαδή που αποθηκεύονται με διάφορους τρόπους ως τροφή των ζώων για το χειμώνα.

Από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, οπότε και τεκμηριώνεται αρχαιολογικά η εγκατάσταση, στα δυτικά της κορυφής των Κλαδερών, κατασκευάστηκαν ένας κύριος περίβολος¹¹² και ένας μικρότερος προς τα δυτικά. Οι περίβολοι¹¹³ ακολουθούν τις κλίσεις και τη μορφολογία του εδάφους και αποτελούνται από αδρά δουλεμένους ασβεστόλιθους διαφόρων μεγεθών, που συμπληρώνουν τα φυσικά βράχια. Ο χώρος που δημιουργούν, αποτελούσε πιθανότατα καταφύγιο όπου συγκεντρώνονται οι κάτοικοι της παρακείμενης κώμης σε περίπτωση κινδύνου, χωρίς να αποκλείονται οι εγκαταστάσεις από φθαρτά υλικά¹¹⁴.

Το ανεσκαμμένο τμήμα (Εικ. 5, 6) βρίσκεται σχεδόν στο κέντρο, καλύπτοντας σύμφωνα με τη Βοκοτοπούλου¹¹⁵, περίπου τα 2/3 της συνολικής έκτασης του οικισμού. Στο βόρειο τμήμα, στο σημείο όπου σημειώνεται η μεγαλύτερη στενότητα (πλησίον της οικίας Ζ), η Βοκοτοπούλου αναφέρει ότι *«κατά φυσικόν τρόπον ο συνοικισμός συνεχίζεται πλέον προς Δ κατά τους πρόποδας του υψώματος των Κλαδερών»*¹¹⁶. Αντίστοιχα, στο νότιο τμήμα του οικισμού, κατά τη διάνοιξη του δρόμου Βίτσας-Μονοδενδρίου¹¹⁷ αναφέρεται παράδοση ευρημάτων¹¹⁸, ενώ νοτιότερα του νότιου νεκροταφείου¹¹⁹, δοκιμαστικές τομές έδειξαν επιπλέον οικίες του 4^{ου} αι. π.Χ. Μολονότι τα τμήματα αυτά δεν έχουν ανασκαφεί, πιθανώς χρονολογούνται από τον 5^ο αι. π.Χ. και εξής, καθώς έως την περίοδο αυτή, ο οικισμός είναι πιο περιορισμένος¹²⁰, όπως μαρτυρείται από την αλλαγή χρήσης ενός ισχυρού εγκάρσιου

¹¹²μήκος 8μ. ύψους 1,40μ., Βοκοτοπούλου 1973-1974: 596-597. 1986: 5. 1994: 190. 1973: 404.

¹¹³Χόινας 2021: 38.

¹¹⁴Βοκοτοπούλου 1986: 5. Τα λίγα όστρακα που εντοπίστηκαν στη θεμελίωση ενός τμήματος κοντά στο νότιο νεκροταφείο, τοποθετούν την κατασκευή του περιβόλου στα γεωμετρικά χρόνια.

¹¹⁵Βοκοτοπούλου 1994: 191.

¹¹⁶Βοκοτοπούλου 1973: 404.

¹¹⁷Βοκοτοπούλου 1975: 214.

¹¹⁸Η Βοκοτοπούλου (1975: 214) αναφέρει ότι παραδόθηκαν όστρακα αμαυρόχρωμης διακόσμησης τύπου Μπουμπούστι και αιχμή μυκηναϊκού τύπου (τέλος 12^{ου} -αρχές 11^{ου} αι. π.Χ.). Η χάλκινη αιχμή που παραδόθηκε αποτελεί πιθανότατα την αιχμή με ΑΜΙ 5650, που στη δημοσίευση των νεκροταφείων χρονολογεί επίσης στην ύστερη εποχή του Χαλκού, αναφέρει ωστόσο ότι βρέθηκε δίπλα στην παλιά δεξαμενή (1986: 223-224). Στο ΑΔ30 (1975), η πρώιμη χρονολόγηση των ευρημάτων προβληματίζουν την ανασκαφέα σχετικά με την ύπαρξη τάφων και εγκαταστάσεων στην ευρύτερη περιοχή, πρωιμότερων από τα ήδη εντοπισμένα. Στη δημοσίευση του 1986 ωστόσο, δεν τίθεται ζήτημα αμφισβήτησης της ίδρυσης του οικισμού κατά τον 9^ο αι., γεγονός που αποδέχονται και σύγχρονοι ερευνητές (Βασιλείου 2015: 63-64. Douzougli & Papadopoulos 2011. Πλιάκου 2007: 215. 277-278. Κλείτσα 2013: 136-137).

¹¹⁹Βοκοτοπούλου 1994: 191.

¹²⁰Βοκοτοπούλου 1968: 290. 1973-1974: 596. 1986: 4. 1994: 191. Βλαχοπούλου 1997: 54. 2003, 16.

τείχους (Α-Δ)¹²¹, που κατασκευάστηκε κατά την Αρχαϊκή περίοδο. Το τείχος, φράσσοντας εντελώς το πέρασμα ανάμεσα στους δύο ασβεστολιθικούς όγκους είχε αμυντικό και αναλημματικό χαρακτήρα, ωστόσο, από τον 5^ο αι., η χρήση του ακυρώνεται και μετατρέπεται σε λιθόστρωτος δρομίσκος.

Συνολικά έχουν βρεθεί τμήματα τριών γεωμετρικών οικιών (οικία Ι και γεωμετρικές οικίες κάτω από τα δάπεδα της Α και της Ζ), μιας αρχαϊκής (πλησίον του επίσης αρχαϊκού πλακόστρωτου Α), επτά κλασικών (5^{ος} αι. οικίες Α, Β, «χώρος γ», Ε, Ζ, Η, «θ») και πέντε που (ανα)κατασκευάζονται τον 4^ο αι. π.Χ. (οικίες Γ, Δ, Ζ, Η, Θ).

Τα στοιχεία που διασώζονται από το τέλος του 9^{ου} αι. είναι συγκριτικά λίγα, καθώς, όπου εντοπίστηκαν, αφορούν κυρίως βαθύτερα και αποσπασματικά στρώματα μεταγενέστερων οικοδομημάτων. Πιο αναλυτικά, σε μικρή απόσταση και βόρεια από το νότιο νεκροταφείο, στα δυτικά της κλασικής οικίας Α, εντοπίστηκε η καμπυλόσχημη οικία Ι¹²² (**Εικ. 8**), στην επίχωση του δαπέδου (0,15 μ.) της οποίας, βρέθηκε συγκέντρωση οστών αιγοπροβάτων και βοοειδών, καθώς και γεωμετρικά όστρακα. Το δάπεδο είναι κατασκευασμένο από πατημένο πηλό που διακόπτεται από αβαθή βόθρο (Ιβ), ενώ στο μέσον περίπου αποκαλύφθηκε κυκλική εστία (Ια) κατασκευασμένη από πηλό. Στα βορειοανατολικά και εξωτερικά του τοίχου της Ι, εντοπίστηκε υπαίθρια χαλικόστρωτη αυλή που ορίζεται από δεύτερο καμπυλόσχημο τοιχίο.

Στα δυτικά της οικίας Ι, ένα περίπου μέτρο (0,80 μ.) κάτω από το δάπεδο της κλασικής οικίας Α, τα ευρήματα μαρτυρούν κατάλοιπα δεύτερης γεωμετρικής οικίας¹²³ (γεωμετρική οικία Α). Κάτω από το μικρότερο, νότιο χώρο (δωμάτιο Α), εντοπίστηκαν *in situ*, ένας πίθος και δύο άλλοι στο χώρο Β, καθώς και αποκλειστικά εγχώρια όστρακα με αμαυρόχρωμη γεωμετρική διακόσμηση¹²⁴.

Βόρεια της οικίας Ι και σε μικρή απόσταση, εντοπίστηκε το καμπυλόσχημο τοιχίο 32 και ο επίσης καμπύλος τοίχος 43¹²⁵ στα βορειοδυτικά, που αντιστοιχούν σε δύο επιπλέον οικίες.

¹²¹ μήκ. 13,50μ., πλ. 1-1,5μ., ύψ. 1μ.

¹²² Βοκοτοπούλου 1968: 291. 1972: 444-446.

¹²³ Βοκοτοπούλου 1968: 290-291.

¹²⁴ Ένας από τους πίθους του δωματίου Β φέρει ζώνη με ανάγλυφη πλαστική διακόσμηση τύπου σχοινιού και κομβιοσχήμες λαβές. Η επίχωση μεταξύ δαπέδου και πίθων (αποκαλύφθηκαν μέχρι ύψ. 0,70 μ.) περιείχε μικρούς λίθους, και τμήματα ανθράκων, ωστόσο, δεν ολοκληρώθηκε η διερεύνηση του κατώτερου των πίθων στρώματος. Σε βάθος 1,37μ. από το δάπεδο βρέθηκαν αρκετοί μικροί λίθοι, χωρίς να αποτελούν στρώμα (Βοκοτοπούλου 1968: 291).

¹²⁵ Βοκοτοπούλου 1973: 402. 1975: 214.

Στην κλασική οικία Z, διατηρήθηκε και ενσωματώθηκε ο τοίχος 43 που είναι γεωμετρικός. Στον ανατολικό τοίχο της Z¹²⁶, βρέθηκε επίσης μικρή κλειστή αύλακα¹²⁷ με εγχώρια όστρακα γεωμετρικής περιόδου. Ανάμεσα στους τοίχους 43 και 32¹²⁸, εντοπίστηκαν τμήματα τοίχων γεωμετρικής περιόδου και επτά αβαθείς βόθροι με όστρακα της ίδιας εποχής¹²⁹.

Στο νοτιοδυτικό άκρο του οικισμού (βορειοδυτικά του νότιου νεκροταφείου), στα νοτιοανατολικά πρανή των Κλαδερών, εντοπίστηκαν τοιχάρια¹³⁰, σχεδόν παράλληλα με τον λόφο¹³¹. Η κατασκευή των τοιχίων στόχευε στη συγκράτηση των χωμάτων, καθώς, ανάμεσα στα Κλαδερά και τα τοιχία, βρέθηκε συστάδα τεσσάρων πρωτογεωμετρικών τάφων (τάφοι 167-170)¹³². Οι τάφοι (**Εικ. 9**) εντάχθηκαν τον 5^ο αι. π.Χ. στον κοινόχρηστο χώρο του οικισμού. Οι νεκροί που εναποτίθενται σχεδόν στο φυσικό βράχο, συνοδεύονται από έναν κάρναρο, και σε μία περίπτωση από μία χάλκινη περόνη. Καθώς αποτελούν τις αρχαιότερες ταφές, η πρώιμη χρονολόγησή τους, σε συνδυασμό με την ιδιαίτερη μεταχείριση που έλαβαν στους επόμενους αιώνες, οδήγησαν την ανασκαφέα στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για τους πρώτους οικιστές της κόμης¹³³.

Κατά την Αρχαϊκή περίοδο (7^{ος} αι.) κατασκευάστηκε το προαναφερθέν ισχυρό εγκάρσιο διατείχισμα (Α-Δ)¹³⁴, με ανωδομή από ωμές πλίνθους (**Εικ. 10, 11**). Την ίδια περίοδο, στη δυτική πλευρά του δαπέδου της οικίας I κατασκευάζεται καμπυλόσχημος τοίχος (α)¹³⁵, κάτω από τον οποίο συνεχίζει το δάπεδο της οικίας των γεωμετρικών χρόνων.

¹²⁶Βοκοτοπούλου 1975: 214.

¹²⁷βάθος 0,30 μ. (Βοκοτοπούλου 1975: 214).

¹²⁸Ουσιαστικά, πρόκειται για το χώρο μεταξύ του πλακόστρωτου Α και της οικίας Z, έκτασης 27 τ.μ. Η διερεύνηση έγινε μέχρι βάθ. 1 μ. (Βοκοτοπούλου 1976: 198).

¹²⁹Βοκοτοπούλου 1976: 198. 1977: 147.

¹³⁰Βοκοτοπούλου 1968: 290.

¹³¹Τοίχοι 24, 27, 29, β, ε και το δ που διαμορφώνει ελλειψοειδή χώρο ανάμεσα στους 24, β και δ. Βοκοτοπούλου 1970: 307. 1972: 446. 1973: 402.

¹³²Βοκοτοπούλου 1994:191.

¹³³Βοκοτοπούλου 1986: 4, 89. Οι τέσσερις παλαιότεροι τάφοι (τέλος 10^{ου} -αρχές 9^{ου} αι. π.Χ.) πιθανόν αποτελούσαν και αντικείμενο λατρείας, όπως σημειώνει ο Μαζαράκης Αινιάν (2000: 187).

¹³⁴Βοκοτοπούλου 1968: 290. 1973-1974: 596. 1986: 4. 1994: 191. Βλαχοπούλου-Οικονόμου 1997: 54. Βλαχοπούλου 2003: 16. Το τείχος έχει μήκος 13,50μ., πλάτος 1-1,5μ., ύψος 1μ. (Βοκοτοπούλου 1986: 4). Τα καμπύλα κτίρια διατηρούνται και τον 7^ο αι. π.Χ. σε απομονωμένες περιοχές της Ελλάδας, όπως η περίπτωση της Βίτσας (Μαζαράκης Αινιάν 2000: 65).

¹³⁵Βοκοτοπούλου 1967: 346. 1968: 291. 1969: 250. 1972: 446.

Έως το τέλος του ίδιου αιώνα, στο κέντρο περίπου του οικισμού, λίγο πιο βόρεια από τον τοίχο α, διαμορφώθηκε ευρύς πλακόστρωτος χώρος (πλακόστρωτο Α, **Εικ. 11**)¹³⁶. Στην επίχωση εντοπίστηκαν εγχώρια και εισηγμένα όστρακα μελαμβαφών αγγείων, βάση κοτύλης, αγνύθες, δόντια άρκτου, χάλκινα αδιακόσμητα ελάσματα και πήλινες μάζες πλίνθων. Στη βορειοδυτική γωνία βρέθηκε χάλκινο αναθηματικό ιππάριο¹³⁷ (**Εικ. 12**), ενώ στον βόρειο τοίχο που ορίζει το χώρο, ανοιχτός αγωγός όμβριων υδάτων. Η Βοκοτοπούλου αναφέρει ότι στα ανώτερα στρώματα του πλακόστρωτου, αποκαλύφθηκε «*ακτέριστος τάφος χριστιανικών χρόνων*»¹³⁸, χωρίς να δίνει περαιτέρω πληροφορίες. Το πλακόστρωτο Α διακόπτεται λίγο μετά το μέσο της έκτασής του στα βορειοανατολικά, καθώς η συνέχειά του εντοπίστηκε στα κατώτερα στρώματα της κλασικής οικίας Δ¹³⁹. Επιπλέον, ήρθαν στο φως δύο ελαφρώς καμπύλοι τοίχοι (οι 33 και 32) άλλου οικοδομήματος (νοτιοανατολική και ανατολική πλευρά), το οποίο ίσως συνεχίζει και κάτω από το πλακόστρωτο Α. Στην Αρχαϊκή επίσης περίοδο τοποθετείται και ο καμπυλόσχημος τοίχος 34¹⁴⁰, σε ελάχιστη απόσταση από τη βορειοδυτική γωνία του πλακόστρωτου Α (**Εικ. 13**).

Από το τέλος του 6^{ου} και κυρίως τον 5^ο αι., αρκετές από τις νέες οικίες είναι τετράγωνης ή ορθογώνιας κάτοψης, όπως τα επιμήκη, χωρίς εστία, κτίρια Ε, Η, η λειτουργία των οποίων δεν τεκμηριώνεται.

Κατά τον 5^ο αι., ο οικισμός αποκτά τη μεγαλύτερη έκταση, καθώς επεκτείνεται προς νότο¹⁴¹. Η επέκταση, όπως προαναφέρθηκε, κατέστησε το διατείχισμα Α-Δ εκτός χρήσης, μετατρέποντάς το σε λιθόστρωτο δρομίσκο. Την περίοδο αυτή, κατασκευάζεται ο διαγώνιος αναλημματικός τοίχος (τοίχος 18) που σημειώνει το νέο νότιο όριο του οικισμού¹⁴². Από τις δύο άκρες του αναλημματικού τοίχου ξεκινούν δύο μονοπάτια¹⁴³ που οδηγούν στο νότιο νεκροταφείο. Στα ανατολικά, το τείχος 17 πλησίον της οικίας Β, κατασκευασμένο από ακανόνιστος ογκόλιθους, αποτελεί το

¹³⁶ Διαστ: 4,50X 3μ. (Βοκοτοπούλου 1968: 291). Στα ΑΔ 23 (1968: 291) και 25 (1970: 307), αναφέρει τον χώρο ως «βόρειο» πλακόστρωτο, ενώ στο ΑΔ 27 1972: 446 ως πλακόστρωτο «Α». Στην εργασία θα αναφέρεται στο εξής ως πλακόστρωτο Α.

¹³⁷ Βοκοτοπούλου 1968: 29. 1969: 250.

¹³⁸ Βοκοτοπούλου 1968: 291.

¹³⁹ Βοκοτοπούλου 1969: 250. 1973: 402.

¹⁴⁰ Βοκοτοπούλου 1973: 402.

¹⁴¹ Βοκοτοπούλου 1968: 290. 1969: 250. 1994: 191.

¹⁴² Μήκ: 12,30 μ. ύψ: 0,40 μ. Βοκοτοπούλου 1970: 307. 1972: 446.

¹⁴³ Βοκοτοπούλου 1972: 446. 1973: 402.

ανατολικό όριο. Δυτικό όριο¹⁴⁴ του οικισμού αποτελούν, από την περιοχή του διατειχίσματος και προς βορρά, δύο παράλληλοι αναλημματικοί τοίχοι (B-N και 12) στη βάση του λόφου. Ο τοίχος B-N¹⁴⁵ έχει μονάχα ανατολική όψη, καθώς σκοπός της κατασκευής του είναι η συγκράτηση του εδάφους στα δυτικά.

Με την επέκταση του οικισμού προς νότο, ο χώρος που δημιουργείται ανάμεσα στο διατείχισμα/δρομίσκο A-Δ και στο νέο νότιο όριο (τοίχος 18), περιλαμβάνει τους τάφους των προγόνων (Γ167-170), το χώρο γ¹⁴⁶ και την οικία Β.

Η κλασική οικία Α (**Εικ. 10, 11**) κατασκευάζεται τον 5^ο αι. π.Χ. πάνω σε γεωμετρικά και αρχαϊκά κατάλοιπα.¹⁴⁷ Χωρίζεται με έναν εγκάρσιο τοίχο στα δωμάτια Α (στα νότια) και Β που είναι και το μεγαλύτερο (βόρειο). Νότιο τοίχο της οικίας συνιστά η δυτική γωνία του διατειχίσματος/δρομίσκου¹⁴⁸ Α-Δ, ενώ η δυτική πλευρά της ακουμπά στο αναλημματικό τείχος B-N¹⁴⁹. Στη βορειοδυτική γωνία, στον μεγαλύτερο από τους δύο χώρους, όπου βρίσκεται και η είσοδος, εντοπίστηκε κατώφλι και δύο εσωτερικοί αναβαθμοί, ενώ στα αριστερά, στο υπόλοιπο μήκος του βόρειου τοίχου, λιθόκτιστο θρανίο. Το πλακόστρωτο διατηρείται μονάχα κοντά στους αναβαθμούς, ενώ το υπόλοιπο δάπεδο διαμορφώθηκε από πατημένο πηλό, στο οποίο εντοπίστηκαν όστρακα μελαμβαφών αγγείων κλασικών χρόνων¹⁵⁰.

Η οικία Β¹⁵¹, ένα από τα δύο κτίρια στη νότια επέκταση, κατασκευάζεται κατά τον 5^ο αι. π.Χ. και καταστρέφεται στο τέλος του ίδιου αιώνα (**Εικ. 14**). Βρίσκεται 1,50 μ. περίπου παράλληλα από το διατείχισμα Α-Δ, με τμήμα του τείχους να αποτελεί τον ανατολικό της τοίχο. Είναι σχεδόν τετράγωνη και μονόχωρη¹⁵², με είσοδο στο νότιο τμήμα της δυτικής πλευράς, όπου αποκαλύφθηκε λιθόστρωτο πρόθυρο. Στο δάπεδο από πατημένο πηλό, εντοπίστηκε αποθήτης, μέσα στον οποίο βρέθηκε μελαμβαφές άωτο κυάθιο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Η στέγη της οικίας Β ήταν κατασκευασμένη από κλαδιά, πηλό και λίγα τμήματα ελαφρώς καμπύλων κεράμων.

¹⁴⁴Βοκοτοπούλου 1970: 305. 1976: 197-198.

¹⁴⁵Πλ.: 4,90 μ., μήκ: 15,50 μ. Στο χώρο πλησίον του τείχους, ανάμεσα σε ίχνη καύσης, αποκαλύφθηκαν εγχώρια τροχήλατα και επείσακτα μελαμβαφή κλασικά όστρακα (Βοκοτοπούλου 1970: 305).

¹⁴⁶Η Βοκοτοπούλου αναφέρει τον «γ», άλλοτε ως οικία, άλλοτε ως χώρο. Στο εξής, χώρος γ.

¹⁴⁷Διαστ. 6,15X2,75 μ. Βοκοτοπούλου 1968: 290-291. 1994: 192.

¹⁴⁸Βοκοτοπούλου 1994: 192.

¹⁴⁹Πλ.: 4,90 μ., μήκ: 15,50 μ. Βοκοτοπούλου 1970: 305. Το τείχος B-N στήριζε τα πρηνή των Κλαδερών.

¹⁵⁰Βοκοτοπούλου 1968: 291.

¹⁵¹Διαστ. 6,20X6,00 μ. Βοκοτοπούλου 1970: 307.

¹⁵²Βοκοτοπούλου 1994: 191-192.

Στα δυτικά, απέναντι από την οικία Β, εντοπίστηκε ο χώρος γ (**Εικ. 10, 11, 14**), που η Βοκοτοπούλου στις πρώτες ανασκαφικές περιόδους, ονομάζει «οικία γ»¹⁵³. Τα επόμενα χρόνια αντιλαμβάνεται ότι πρόκειται για βοηθητικό χώρο («χώρος γ»)¹⁵⁴ που άνηκε πιθανότατα στην οικία Α, με την οποία εφάπτεται στην άλλη πλευρά του δρομίσκου, ακριβώς απέναντι από το χώρο. Όπως και η οικία Β, ο χώρος γ κατασκευάστηκε στην αρχή του 5^{ου} και στο τέλος του ίδιου αιώνα καταστράφηκε στην πυρκαγιά, όπως δηλώνεται από το στρώμα καταστροφής¹⁵⁵. Έχει σχήμα τεταρτημορίου και για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκαν υπάρχοντες τοίχοι, καθώς ο καμπύλος κλασικός τοίχος γ ακουμπά στο δρομίσκο Α-Δ και στο γεωμετρικό αναλημματικό τοιχάριο (β) που συγκρατεί τα χώματα των Κλαδερών. Η είσοδος γίνεται από τον δρομίσκο μέσω ενός κεκλιμένου, προς το εσωτερικό, πλακόστρωτου δαπέδου, που συνεχίζεται μόνο στη βορειοδυτική γωνία του χώρου (πλακόστρωτο Β) και συγκρατείται από όρθιες πλάκες. Ακριβώς δίπλα έχει δημιουργηθεί μικρός σφηνοειδής χώρος με ορθογώνιες πλάκες. Ο χώρος γ χωρίζεται από την οικία Α από το διατείχισμα Α-Δ, στο οποίο ωστόσο κατασκευάστηκε ανοικτός αγωγός που διασχίζει εγκάρσια τον δρομίσκο-διατείχισμα, με κλίση στο εσωτερικό της Α¹⁵⁶. Στο κέντρο του χώρου ανασκάφτηκε σχεδόν τετράγωνη εστία, εντός της οποίας βρέθηκε πυρακτωμένος πηλός, απανθρακωμένα ξύλα, οστά ζώων και όστρακα. Εντοπίστηκε επίσης πίθος (Ε).

Στα δυτικά του οικισμού και βόρεια της οικίας Α, ανάμεσα στους δύο παράλληλους αναλημματικούς τοίχους Β-Ν, στα ανατολικά και 12 στα δυτικά, παρεμβάλλεται, επάνω σε άνδηρο, η οικία Ε¹⁵⁷. Πρόκειται για ορθογώνια οικία, στα δυτικά του πλακόστρωτου Α, η οποία χωρίζεται εσωτερικά σε τρεις χώρους από δύο εγκάρσιους τοίχους.

Στα βορειοδυτικά και σε μικρή απόσταση από την οικία Ε (**Εικ. 13**), ανασκάφτηκε η οικία Η¹⁵⁸. Η κατασκευή της τοποθετείται ίσως πριν τον 5^ο αι. π.Χ., ενώ το πλακόστρωτο που εντοπίστηκε έξω από το νότιο όριό της τεκμηριώνει και δεύτερη φάση κατά τον 4^ο αι. π.Χ. Πρόκειται για επίσης ορθογώνια, μονόχωρη, επιμήκη οικία, κατασκευασμένη με ασβεστολιθικές ακατέργαστες πλάκες.

¹⁵³ Βοκοτοπούλου 1969: 252. 1970: 307.

¹⁵⁴ Βοκοτοπούλου 1994: 192.

¹⁵⁵ Βοκοτοπούλου 1970: 307.

¹⁵⁶ Βοκοτοπούλου 1994: 192.

¹⁵⁷ Βοκοτοπούλου 1970: 305. 1972: 44. 1976: 197-198.

¹⁵⁸ Διαστ. 10Χ2,50 μ. Βοκοτοπούλου 1976: 197. 1977: 147. 1994: 192.

Στα βορειοανατολικά της Η, βρίσκεται από τη γεωμετρική περίοδο, η οικία Z¹⁵⁹ που ανακατασκευάζεται στην κλασική εποχή, καταστρέφεται κατά τον 5^ο αι. και ξαναχρησιμοποιείται τον 4^ο αι. π.Χ. (Εικ. 15, 16). Η οικία Z είχε αρχικά ελλειψοειδή κάτοψη, που μετατράπηκε με την προσθήκη ορθογώνιας επέκτασης στο νότιο τμήμα της, σε αψιδωτή. Ο καμπύλος γεωμετρικός τοίχος (43) διατηρήθηκε έως την εποχή της πυρκαγιάς, όπως μαρτυρά η έδρασή του σε στρώμα καταστροφής με μελαμβαφή όστρακα. Στο ίδιο στρώμα εντοπίστηκε αργυρή περόνη του 5^{ου} αι. π.Χ., που λήγει σε λεοντοκεφαλή. Το δάπεδο της οικίας είναι από πατημένο πηλό, με την τραπεζιόσχημη και με επιστρωμένο πηλό, εστία να βρίσκεται στο κέντρο.

Δυτικότερα των οικιών Ε και Η, στα πρανή των Κλαδερών, ο φυσικός βράχος σχηματίζει πέντε χαμηλούς αναβαθμούς, όπου εντοπίστηκε χώρος/δωμάτιο¹⁶⁰ στο φυσικό βράχο. Η ημικυκλική κατασκευή («χώρος θ»)¹⁶¹, σχηματίζεται από τον φυσικό βράχο στα δυτικά και δύο διαλυμένους καμπύλους τοίχους στη βόρεια και νότια πλευρά. Στην ανοιχτή, ανατολική πλευρά του χώρου, εντοπίστηκε φυσική οπή στο δάπεδο, που χρησιμοποιήθηκε πιθανότατα ως αποθέτης, καθώς στο εσωτερικό βρέθηκαν αγνύθες και όστρακα αγγείων κλασικών χρόνων.

Στο τέλος του 5^{ου} αι. π.Χ.¹⁶², ο οικισμός καταστράφηκε από πυρκαγιά, όπως πιστοποιεί το στρώμα καταστροφής που εντοπίζεται σε όλη σχεδόν την ανεσκαμμένη έκταση. Ωστόσο, κατά τον 4^ο αι., οι οικίες όχι μόνο ανακατασκευάζονται, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις ακολουθούν νέα οικιστικά πρότυπα.

Η οικία Γ¹⁶³ προέκυψε με επεμβάσεις στην κατεστραμμένη οικία Β. Είναι ελαφρώς μικρότερων διαστάσεων και αμελέστερης κατασκευής. Ουσιαστικά, νέα κατασκευή για την Γ είναι μονάχα ο βόρειος τοίχος, εσωτερικά και παράλληλα στον αντίστοιχο της Β. Το δάπεδο είναι κατασκευασμένο από πατημένο πηλό. Στο εσωτερικό, εντοπίστηκε πίθος (Στ), ενώ εντός της ακαθορίστου σχήματος εστίας, αποκαλύφθηκε συγκέντρωση καμένων οσταρίων ζώων. Η μεγάλη ποσότητα καμένων τμημάτων

¹⁵⁹ Διαστ. 13,50X6,60μ. Βοκοτοπούλου 1972: 446. 1973: 402. 1975: 214. 1994: 192.

¹⁶⁰ Ο καμπυλόσχημος χώρος ονομάστηκε αρχικά από τη Βοκοτοπούλου «δωμάτιο Θ» (1976: 197-198). Καθώς το 1994 (: 189-220) αναφέρει με το γράμμα Θ την «τελευταία οικία της μολοσσικής κόμης», ο χώρος θα ονομάζεται στο πλαίσιο της εργασίας ως «χώρος θ».

¹⁶¹ Βοκοτοπούλου 1976: 197-198.

¹⁶² Βοκοτοπούλου 1970: 307. Στο στρώμα καταστροφής (πάχ. 0,40 μ.), εντόπισε συγκέντρωση μελαμβαφών οστράκων του 5^{ου} αι., συμπεραίνοντας ότι η καταστροφή συντελέστηκε την περίοδο αυτή. Για το λόγο αυτό, η Βοκοτοπούλου εξετάζει την κλασική περίοδο έως τα τέλη του 5^{ου} και εν συνεχεία, μεμονωμένα τον 4^ο αι. π.Χ., ως επόμενη και τελευταία φάση του οικισμού.

¹⁶³ Διαστ. 5,65X5,50μ. (Βοκοτοπούλου 1970: 307. 1972: 446. 1994: 191-192).

πηλού, αρκετά από τα οποία πλησίαζαν στο σχήμα ορθογώνιων πλίνθων, θα αποτελούσαν την ανωδομή.

Για την οικία Δ¹⁶⁴, η Βοκοτοπούλου υποθέτει αρχικά ότι κατασκευάστηκε πριν την καταστροφή του 5^{ου} αι. π.Χ.¹⁶⁵, αλλά στη συνέχεια¹⁶⁶, υποστηρίζει την οικοδόμησή της τον 4^ο αι. π.Χ. Η οικία Δ «επιβάλλεται» επίσης επάνω σε κατάλοιπα γεωμετρικών οικιών και του αρχαϊκού πλακόστρωτου Α, του οποίου, ο νότιος τοίχος εντοπίστηκε κάτω από το κατά τόπους πλακόστρωτο δάπεδό της. Στη βορειοδυτική πλευρά, εντοπίστηκε κεκλιμένη πρόσβαση και επίμηκες κατώφλι. Στο εσωτερικό ανασκάφηκε τετράγωνη εστία κατασκευασμένη από όρθιες πλάκες φλύσχη, ενώ στη βορειοδυτική γωνία, δραχμή Φιλίππου Β' (4^{ος} αι. π.Χ.)¹⁶⁷.

Η οικία Ζ¹⁶⁸ πατά, όπως αναφέρθηκε, σε παλαιότερη γεωμετρική και κλασική εγκατάσταση, καθώς καταστράφηκε επίσης στο τέλος του 5^{ου} αι. π.Χ. Στο κέντρο περίπου ανασκάφηκε τετράγωνη εστία¹⁶⁹, στο εσωτερικό της οποίας εντοπίστηκε στρώμα καμένων πλίνθων και δίπλα ακριβώς, δύο μικροσκοπικά αγγεία. Ήδη, από τη γεωμετρική περίοδο, στον ανατολικό τοίχο έχει κατασκευαστεί μικρή κτιστή αύλακα. Το δάπεδο είναι κατά τόπους λιθόστρωτο και ιδιαίτερα στα νότια του τοίχου του 4^{ου} αι. (ο νότιος τοίχος της οικίας). Στο υπόλοιπο δάπεδο που είναι από πατημένο πηλό, εντοπίστηκαν μπηγμένα κυάθια του 4^{ου} αι. π.Χ. Βρέθηκαν επίσης λίθινος τριπτήρας, ελάχιστα όστρακα και σιδερένιο εργαλείο. Καθώς πρόκειται για ένα από τα πρώτα επιμήκη ορθογώνια οικοδομήματα του οικισμού που ανέσκαψε η Βοκοτοπούλου, την απασχόλησε η χρήση του¹⁷⁰, για την οποία ωστόσο, αποκλείει τον λατρευτικό χαρακτήρα, εξαιτίας της μακραίωνης χρήσης και ελλείπει σχετικών ευρημάτων.

Η μονόχωρη οικία Η¹⁷¹, ανακατασκευάστηκε επίσης μετά την καταστροφή του 5^{ου} αι. π.Χ., χρησιμοποιήθηκε και επανακαταστράφηκε στο τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ., ενώ ήταν σε χρήση. Στο στρώμα καταστροφής εντοπίστηκαν κομμάτια καμένων ξύλων, ένα από τα οποία προερχόταν από δοκάρη¹⁷². Βρέθηκαν επίσης άβαφα αγγεία οικιακής χρήσης του 4^{ου} αι. π.Χ. (350-325 π.Χ.), διάσπαρτα πάνω στο δάπεδο από πατημένο

¹⁶⁴ Διαστ. 7,40X6,00 μ. (Βοκοτοπούλου 1971: 333. 1972: 446. 1973: 402. 1994: 191).

¹⁶⁵ Βοκοτοπούλου 1971: 333.

¹⁶⁶ Βοκοτοπούλου 1972: 446. 1994: 191.

¹⁶⁷ Βοκοτοπούλου 1972: 446.

¹⁶⁸ Διαστ. 13,50X6,60 μ. (Βοκοτοπούλου 1972: 446. 1973: 402. 1975: 214. 1994: 192).

¹⁶⁹ Μαζαράκης Αιινάν 2000: 99.

¹⁷⁰ Βοκοτοπούλου 1975: 214.

¹⁷¹ Βοκοτοπούλου 1976: 197. 1977: 147. 1994: 192.

¹⁷² Πάχος στρώματος καταστροφής 0,40 μ., μήκ. δοκαριού 1,00μ. (Βοκοτοπούλου 1977: 147).

πηλό, δύο σιδερένιες αιχμές δοράτων και πήλινη λεκανίδα με προχοή. Από το ίδιο στρώμα προέρχεται επίσης κράνος φρυγικού τύπου¹⁷³ (Εικ. 27), για το οποίο η Βοκοτοπούλου δημιουργεί μια πολύ ζωντανή εικόνα, υποθέτοντας ότι ήταν κρεμασμένο στο δυτικό τοίχο της οικίας κατά την καταστροφή.

Στο χώρο που δημιουργείται ανάμεσα στις οικίες Η (δυτικά) και Ζ (ανατολικά), στο επίπεδο της βάσης του τοίχου Β-Ν, αποκαλύφθηκε αραιή πλακόστρωση και καμπυλόσχημος αγωγός διευθέτησης των βρόχινων υδάτων.¹⁷⁴

Η οικία Θ¹⁷⁵ οικοδομήθηκε σε επίπεδο και περίοπτο χώρο, 50 σχεδόν μέτρα στα βορειοδυτικά της Ζ, και διαφέρει από τα υπόλοιπα οικοδομικά κατάλοιπα, τόσο εξαιτίας του μεγέθους και του τρόπου οικοδόμησης, όσο και λόγω της εσωτερικής δομής της (Εικ. 17). Οι γωνίες των τοίχων κατασκευάστηκαν με μεγάλους γωνιόλιθους, ενώ σε κάποια σημεία των εξωτερικών τοίχων (νοτιοδυτικό τμήμα της νοτιοανατολικής πλευράς) είναι κατασκευασμένοι από τετράπλευρους, αδρά δουλεμένους, αλλά και φυσικούς ογκόλιθους. Οι εσωτερικοί τοίχοι κατασκευάστηκαν με μικρότερες ορθογώνιες πέτρες και λίγη λάσπη ως συνδετικό υλικό. Η οικία Θ ήταν καλυμμένη με κεραμίδες στέγης¹⁷⁶. Αποτελείται από τέσσερα δωμάτια, με την είσοδο να βρίσκεται πιθανότατα στη νοτιοανατολική μακρά πλευρά. Στο τέλος του 4^{ου} αι. (325-320 π.Χ.), η οικία Θ καταστρέφεται από πυρκαγιά ενώ ήταν σε χρήση.

Πιο αναλυτικά, η διάρθρωση της οικίας Θ είναι η εξής: το δωμάτιο 1, σε χαμηλότερο επίπεδο (-0.50μ.) από τα υπόλοιπα, εκτείνεται σε όλη σχεδόν τη δυτική πλευρά. Έχει δύο εισόδους στο νότιο τοίχο¹⁷⁷, ενώ στον ενδιάμεσο, εκατέρωθεν του οποίου βρίσκονται οι εισοδοί, βρέθηκαν λίθινο τριβείο και στρογγυλός τριπτήρας. Στον επιμελούς κατασκευής εξωτερικό τοίχο του δωματίου 1, εντοπίστηκε επιμήκης λίθινη

¹⁷³Το «φρυγικό» κράνος έσπασε κατά την πτώση, η διατήρησή του όμως είναι γενικά πολύ καλή. Είχε κινητές παραγναθίδες, κοίλη διαμόρφωση της ταινίας πάνω από το μέτωπο και λήγει σε καμπύλη κορυφή. Ανήκει σε τύπο αρκετά γνωστό από αττικά και μη μνημεία του 4^{ου} αι. π.Χ., καθώς και από ολιγάριθμα σωζόμενα χάλκινα κράνη. Η Βοκοτοπούλου σημειώνει ότι την περίοδο αυτή, ο τύπος αυτός χρησιμοποιείται από το μακεδονικό στρατό (Βοκοτοπούλου 1977: 147. 1994: 192. Βοκοτοπούλου 1982: 106). Ο Domínguez (2018: 31), ερμηνεύει τα ευρήματα της Η, ως ένδειξη συμμετοχής του τελευταίου ένοικου της, στον μολοσσικό στρατό και μάλιστα σε ανώτερη τάξη, κρίνοντας από την ποιότητα του κράνους.

¹⁷⁴Βοκοτοπούλου 1976: 197.

¹⁷⁵Διαστ. 11,65X13,70 μ. Βοκοτοπούλου 1994: 193-200.

¹⁷⁶Βοκοτοπούλου 1994: 193.

¹⁷⁷Στην περίπτωση που ο μεταγενέστερος τοίχος δεν έχει καταστρέψει υποκείμενο, πρόκειται για ένα αρκετά μεγάλο θυραίο άνοιγμα 3μ. (Βοκοτοπούλου 1994: 193-194).

ακόνη¹⁷⁸. Στην εσωτερική, νοτιοδυτική γωνία, βρέθηκαν δύο τετράβολα Οπουντίων Λοκρών (330 π.Χ.)¹⁷⁹, καθώς και δύο λάκκοι, από τους οποίους, ο λάκκος 1¹⁸⁰ στα αριστερά της εισόδου, είναι κωνικού σχήματος πιθανότατα λόγω του σχήματος του πιθαριού που φιλοξενούσε (Εικ. 18, 19). Ο λάκκος 3, ο δεύτερος λάκκος του δωματίου 1, βρίσκεται σε επαφή με τον βόρειο τοίχο, για τον οποίο η Βοκοτοπούλου υποστηρίζει ότι είναι μεταγενέστερος της καταστροφής του χώρου¹⁸¹. Στη νοτιοδυτική επίσης γωνία του δωματίου 1, κάτω από το στρώμα του λιωμένου πηλού των πλίνθων εντοπίστηκαν δύο ακόμη στρογγυλοί τριπτήρες, μία ακέραιη άβαφη πρόχους, ένα ληκύθιο με μελαμβαφές ανθέμιο, δύο κωνικές αγνύθες, καθώς και όστρακα οινόχους. Στο εξωτερικό τμήμα του ίδιου δωματίου, νότια δηλαδή της οικίας, βρέθηκε το μεγαλύτερου πάχους στρώμα κεραμίδων, που είχαν πέσει σε δύο με τρεις σειρές. Σύμφωνα με την ανασκαφέα, το δωμάτιο 1, η είσοδος του σπιτιού, πρέπει να είχε αποθηκευτικό χαρακτήρα και σε συνδυασμό με τη χαμηλότερη στάθμη του, να αποτελούσε στέγη των οικόσιτων ζώων, να ήταν δηλαδή ο *ιππεών*.

Το δάπεδο του δωματίου 2 ήταν κατασκευασμένο από πατημένο πηλό, όπως μαρτυρά το στρώμα του λιωμένου, καθαρού πηλού με καμένα ξύλα από τη στέγη, που εντοπίστηκαν κάτω από το στρώμα καταστροφής¹⁸². Ο βόρειος τοίχος ήταν ίσως επενδυμένος με τις όρθιες πλάκες που εντοπίστηκαν σε επαφή με αυτόν. Δύο ακόμη, οριζόντια σε αυτή την περίπτωση, τοποθετημένες πλάκες σε απόσταση ενός μέτρου μεταξύ τους, ερμηνεύονται από τη Βοκοτοπούλου ως στηρίγματα κλίνης¹⁸³. Στον

¹⁷⁸ μήκ. 0,70μ. Βοκοτοπούλου 1994: 196.

¹⁷⁹ N2: τετράβολο Λοκρών: εμ. κεφαλή Αθηνάς προς δεξιά, οπ. Αίας εφορμών, επιγραφή: ΛΟΚΡΩΝ (330 π.Χ) και N3 Οπουντίων Λοκρών: εμ. κεφαλή Περσεφόνης προς δεξιά, οπ. Αίας εφορμών, επιγραφή: ΟΠΟΝΤΙΩΝ, πριν το 330 π.Χ (Βοκοτοπούλου 1994: 195).

¹⁸⁰ Στο γέμισμα του λάκκου εντοπίστηκαν πλακοειδείς πέτρες πεσμένες λοξά, θραύσματα κεραμιδιών, τεμάχια του πίθου, τμήμα σιδερένιου μαχαιριδίου, ίχνη από την πυρκαγιά, όπως απανθρακωμένα ξύλα, καμένες κεραμίδες, καθώς και όστρακα μεγάλης λεκανίδας. Ο τρόπος που ορισμένα από τα όστρακα βρέθηκαν στο λάκκο, μαρτυρά, σύμφωνα με την ανασκαφέα πιθανή απόρριψη άχρηστων υλικών μετά από πυρκαγιά. (Βοκοτοπούλου 1994: 195-196).

¹⁸¹ Στο στρώμα καταστροφής του δωματίου 1 πατούν οι τοίχοι 62 και 64, νεότεροι της καταστροφής, αλλά όχι νεότερων χρόνων, οι οποίοι συνεχίζουν και έξω από τα όρια της οικίας, γι αυτό δεν θεωρεί ότι ανήκει στην Θ. Στο εσωτερικό του λάκκου 3 εντοπίστηκαν λοξά πεσμένες πέτρες που είχαν κατολισθήσει από τον βόρειο τοίχο και από τον υστερότερο τοίχο 64. (Βοκοτοπούλου 1994: 196).

¹⁸² πάχος 0,45 μ αποτελούμενο από πέτρες και κεραμίδες στέγης (Βοκοτοπούλου 1994: 196).

¹⁸³ Βοκοτοπούλου 1994: 196-197. Η Βοκοτοπούλου παραπέμπει στο σπίτι 1(A) του Ορράου, όπου η κλίνη ήταν τοποθετημένη σε δύο πεζούλια στη βάση του βράχου (πάνω στον οποίο οικοδομήθηκε όλη η οικία), ώστε να προστατεύονται από την υγρασία. Η Οικία Α είναι διάροφη και η εσωτερική της δομή πολύ πιο περίπλοκη (Αγγέλη 2005: 30-42) από την οικία Θ της Βίτσας. Αντίθετα, η οικία Θ φέρει περισσότερες ομοιότητες τόσο στο μέγεθος και τη διαρρύθμιση, όσο και στα ευρήματα με την οικία των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων που εντοπίστηκε στο Γραμμένο Ιωαννίνων. Η ελληνιστική, α

ανατολικό τοίχο, μία μαυρόπλακα¹⁸⁴ αποτελούσε την εστία, πάνω στην οποία ακουμπούσαν τα ξύλα. Στο κέντρο του δωματίου 2, βρέθηκαν μια κωνική αγνύθα, τμήματα από άλλες έξι πυραμιδόσχημες, άβαφο πόμα στάμνου, όστρακα άβαφης πρόχου και τμήματα μελαμβαφούς φιαλιδίου, ενώ κοντά σε αυτά, τμήμα ορθογώνιας μυλόπετρας με εγχάρακτες αυλακώσεις σχήματος ιχθυάκανθας. Εντοπίστηκαν ακόμη όστρακα πίθου, καμένα αγγεία καθημερινής χρήσης, πέντε ακόμη θρυμματισμένες αγνύθες, τέσσερις οριζόντια τοποθετημένοι κυκλικοί τριπτήρες¹⁸⁵ (Εικ. 20), ενώ στο νοτιοδυτικό τμήμα, αβαθής λάκκος με μικρή πυραμιδόσχημη αγνύθα και όστρακα από καμένα άβαφα αγγεία, στο εσωτερικό. Στον ανατολικό τοίχο που χωρίζει τα δωμάτια 2 και 4, βρέθηκε ωοειδής λάκκος (λάκκος 2) που, σύμφωνα με τη Βοκοτοπούλου, δεν ήταν ορατός στην τελευταία φάση χρήσης του δωματίου 2. Ο λάκκος 2 είχε αποθηκευτικό χαρακτήρα, καθώς ήταν λαξευμένος στον στέreo φλύσχη και επενδυμένος με πηλό¹⁸⁶. Το δωμάτιο 2, σύμφωνα με την ανασκαφέα, ήταν το *οπτάνιο*, κουζίνα, αλλά και κοιτώνας στο στενό βόρειο τμήμα¹⁸⁷.

Έξω από την βορειοδυτική πλευρά της οικίας (δωμάτια 1 και 2) στο κάτω μέρος του στρώματος καταστροφής, εντοπίστηκαν όστρακα μελαμβαφών αττικών κυαθίων, κανθάρου και τριών τμημάτων από πυξίδες επίσης αττικής προέλευσης του 4^{ου} αι. π.Χ. Σε απόσταση ενός περίπου μέτρου από την ίδια γωνία, βρέθηκαν διάσπαρτοι καμένοι κόκκοι σίτου, ενώ σε απόσταση λίγων εκατοστών από την ίδια γωνία, τετράδραχμο¹⁸⁸ Αλεξάνδρου Γ' (Εικ. 18).

Κεντρικός χώρος της οικίας Θ είναι το δωμάτιο 3, ο *οίκος*¹⁸⁹, που πιθανότατα επικοινωνεί με τα δωμάτια 1 και 4, κρίνοντας από τα σιδερένια πλατυκέφαλα καρφιά ξύλινου θυρόφυλλου που εντοπίστηκαν πλησίον του τοίχου. Δεν έχει διαπιστωθεί εξωτερικό άνοιγμα, καθώς ο ανατολικός και βορειοανατολικός τοίχος σώζονται αποσπασματικά. Στο δάπεδο του δωματίου 3 εντοπίστηκε ακόμη ένας λάκκος

φάση της οικίας ολοκληρώνεται τον 2^ο π.Χ. αι. και ακολουθεί η β φάση κατά τη ρωμαϊκή περίοδο (Βοκοτοπούλου 1972β: 446-448).

¹⁸⁴ διαστάσεων 0,50X0,50μ. Βοκοτοπούλου 1994: 197.

¹⁸⁵ διαμέτρου 0,20-0,30μ.

¹⁸⁶ Μέγιστο μήκ. 1,90μ., βάθ. 0,90μ. Στο εσωτερικό του εντοπίστηκαν τεμάχια άψητων πλίνθων, καμένα ξύλα, όστρακα πίθων, ωοειδές σφονδύλι αργαλειού και καμένος πυθμένας άβαφου σκύφου, μαρτυρίες πιθανότατα της προγενέστερης καταστροφής (Βοκοτοπούλου 1994: 197).

¹⁸⁷ Η άμεση γειτνίαση με την εστία παρακάμφθηκε από τη μη ταυτόχρονη χρήση του χώρου (Βοκοτοπούλου 1994: 199).

¹⁸⁸ Κοπή «Σίδης» 325-320 π.Χ.: εμ. Κεφαλή Ηρακλή. οπ. Ολύμπιος Ζεύς, επιγραφή ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ (Βοκοτοπούλου 1994: 194-195).

¹⁸⁹ Βοκοτοπούλου 1994: 199.

(λάκκος 4) με κωνικό σχήμα για την υποδοχή πίθου, που η επάνω επιφάνειά του διαφαινόταν στο επίπεδο του δωματίου. Ήταν γεμάτος λοξά πεσμένες πέτρες και ενδείξεις καταστροφής. Βρέθηκαν επίσης διάσπαρτα τμήματα πίθου και τριπτήρας¹⁹⁰, ενώ κοντά στο νοτιοδυτικό τοίχο, αποκαλύφθηκε μαυρόπλακα-βάση εστίας, γύρω από την οποία βρέθηκαν καμένα ξύλα. Στη βορειοδυτική γωνία του δωματίου 3, ήταν στημένος μικρός όρθιος αργαλειός, όπως μαρτυρούν οι 21 αγνύθες¹⁹¹ που εντοπίστηκαν πεσμένες η μία δίπλα στην άλλη (Εικ. 21), μια καμένη σανίδα μήκους 0,60μ., και ένα σιγμοειδές σιδερένιο καρφί. Μία από τις αγνύθες φέρει σφράγισμα (διαμ. 0,017μ.) που εικονίζει σκύλο που τρέχει¹⁹² (Εικ. 22, 23). Στον ίδιο χώρο βρέθηκαν χάλκινο νόμισμα Αμβρακίας¹⁹³ και σε λίθο του βόρειου τοίχου, χάλκινος κρίκος με τέσσερεις οδόντες, ενίσχυση πιθανότατα κλειδαριάς. Στο δωμάτιο 3, εντοπίστηκε ένα μοναδικό εύρημα, καθώς κοντά στον βορειοανατολικό τοίχο αποκαλύφθηκε όρθιος μέσα στον φλύσχη, πήλινος στάμνος που περιείχε κατάλοιπα καύσης νηπίου (Εικ. 24, 25), κτερισμένου με μια μικρή φυλλόσχημη πόρπη και επτά πυραμοειδείς αγνύθες, μία από τις οποίες φέρει όμοιο με το προηγούμενο σφράγισμα, δηλαδή σκύλο που τρέχει¹⁹⁴ (Εικ. 26).

Τα δωμάτια 3 και 4 είχαν υποστεί μεγάλες φθορές, με τους εξωτερικούς τους τοίχους να έχουν διαρπαχθεί, ενώ ιδιαίτερα για το δωμάτιο 4, που δεν έχει αποδώσει κανένα

¹⁹⁰Ο εντοπισμός τριβείων δημητριακών καθώς και αγνυθών στην ελληνιστική φάση οικοδομήματος της Καστρίτσας (κτίριο A-B), ερμηνεύεται από την Πλιάκου (2007: 126-127) ως ενδείξεις εργαστηριακής χρήσης του χώρου. Το οικοδόμημα της Καστρίτσας, με χρήση από την ΥΕΧ/ΠΕΣ έως τον 2^ο αι. μ.Χ., αποτελεί τετράγωνο σχεδόν συγκρότημα με έναν κεντρικό χώρο πλάτους 10μ. και δύο επιμήκεις πτέρυγες εκατέρωθεν (πλ. 5μ.). Από τη Ντούζουγλη (1994: 363-367) ερμηνεύτηκε ως αποθηκευτικός χώρος.

¹⁹¹Μία από τις αγνύθες είναι κωνική ενώ οι υπόλοιπες πυραμιδόσχημες. (Βοκοτοπούλου 1994: 198 και υποσημ. 13 και 13α).

¹⁹²Ο σκύλος υπήρξε ένα από τα λαλούντα σύμβολα των Ηπειρωτών. Οι *μολοσσοί*, οι ηπειρωτικοί σκύλοι είναι γνωστοί από τις αρχαίες πηγές. Αποτέλεσαν σύμβολο των Μολοσσών, που παραλλήλιστα τις ικανότητές τους με το συγκεκριμένο γένος σκύλων. Οι μολοσσοί, είναι προστάτες και υπερασπιστές του κοπαδιού από τα άγρια θηρία. Ο Αριστοτέλης θεωρεί ιδανική τη διασταύρωση μολοσσών με λακωνικά λαγωνικά, καθώς ο ηπειρωτικός σκύλος δεν οδηγεί και δεν κυνηγά, αλλά ως μυθικοί απόγονοι του Κέρβερου, θεωρούνται ικανοί φύλακες (Quantin 2011: 73-84). Η παράσταση του μολοσσικού σκύλου χρησιμοποιήθηκε στα νομίσματα των Μολοσσών (ομάδες I και II, Franke 1961: 92-93, 99), αλλά και αργότερα στον πολιτικό σχηματισμό της Απείρου (Liampi 2017: 279-294).

¹⁹³εμ. Κεφαλή πεπλοφόρου δαφνοστεφούς Απόλλωνα προς δεξιά, οπ. Βαίτυλος Απόλλωνα σε διπλή βάση, εκατέρωθεν του οποίου επιγραφή A-B/M-P. Όλη η παράσταση εντός δάφνινου στεφάνου. 4^{ος} αι; (Βοκοτοπούλου 1994: 195).

¹⁹⁴Μία από τις αγνύθες φέρει όμοιο ελλειψοειδές σφράγισμα με την αγνύθα που εντοπίστηκε στο ίδιο δωμάτιο (3), σκύλου δηλαδή που τρέχει (Βοκοτοπούλου 1994: 198 και υποσημ. 14).

εύρημα, η ανασκαφέας αναφέρει ότι πέρα από τη μεταγενέστερη καταστροφή που υπέστη, η βορειοανατολική γωνία του δεν έχει διερευνηθεί¹⁹⁵.

Το περιεχόμενο των τριών λάκκων της οικίας, φανερώνει μερική, προγενέστερη καταστροφή¹⁹⁶ της τελικής πυρκαγιάς του 325/320 π.Χ., καθώς στο εσωτερικό τους βρέθηκαν συντρίμια που καλύφθηκαν από τα επιχρίσματα της δεύτερης φάσης της οικίας.

3.1.2 ΠΕΘΑΙΝΟΝΤΑΣ ΣΤΗ ΒΙΤΣΑ

Ο οικισμός περιλαμβάνει δύο νεκροταφεία, από τα οποία το μεγαλύτερο είναι το νότιο, όπου διερευνήθηκαν 151 ταφές¹⁹⁷. Ο περιορισμένος ελεύθερος χώρος και κυρίως ο σεβασμός προς τις υποκείμενες ταφές, επεξηγεί τις έως έξι αλληπάλλληλες στρώσεις τάφων, οι οποίοι χρονολογούνται από τον 9^ο έως τον 4^ο αι. π.Χ. Στους κλασικούς χρόνους διαμορφώθηκαν οι δύο δρομίσκοι, βαθμιδωτοί στο κατώτερο τμήμα τους, που οδηγούσαν από τον οικισμό στο νεκροταφείο. Στο νοτιοανατολικό άκρο, έξω από τον καμπύλο αναλημματικό τοίχο, εντοπίστηκε κλιμακωτή πρόσβαση προς το νεκροταφείο που θα εξυπηρετούσε τους κατοίκους του νοτιότερου συγκροτήματος. Εξαιτίας της στενότητας του χώρου, οι νεκροί θάβονταν ακόμη και στους αναβαθμούς του φυσικού βράχου, στις υπώρειες των Κλαδερών. Το έδαφος παρουσιάζει έντονη κλίση από βορρά προς νότο όσο και από ανατολικά προς δυτικά. Η κλίση του εδάφους σε συνδυασμό με τις έντονες βροχοπτώσεις προκαλούσαν τον άμεσο σχετικά σχηματισμό νέων επιχώσεων πάνω από τους παλιότερους τάφους, στις οποίες, με τη συνδρομή των προαναφερθέντων λίθινων κατασκευών, τοποθετούνταν οι επόμενοι νεκροί, χωρίς να διαταράσσονται οι προγενέστερες ταφές¹⁹⁸. Σπάνια

¹⁹⁵Βοκοτοπούλου 1994: 199.

¹⁹⁶Η Βοκοτοπούλου (1994: 197-198) στην περίπτωση της Θ, δεν ταυτίζει αυτήν την προγενέστερη πυρκαγιά που έπληξε την οικία, με εκείνη του τέλους του 5^{ου} αι. π.Χ. που είχε διαπιστωθεί στον οικισμό. Οι νεότεροι τοίχοι 62 και 64 που πατούν πάνω στο στρώμα καταστροφής της δεύτερης φάσης, μαρτυρούν και τρίτη για την οποία δεν υπάρχουν στοιχεία.

¹⁹⁷πλ. 16,50μ., μέγιστο μήκ. 23,60μ. (Βοκοτοπούλου 1986: 4-9) Οι οστεολογικές μελέτες που πραγματοποιήθηκαν στο υλικό από τους τάφους της Βίτσας, δεν έδωσαν τα καλύτερα δυνατά αποτελέσματα, καθώς τα σκελετικά κατάλοιπα ήταν σε άσχημη κατάσταση. Την περίοδο αυτή επαναμελετώνται (Κλείτσας κ.α. 2022), ωστόσο στις αρχές της δεκαετίας του 1990 μελετήθηκαν στο πλαίσιο διδακτορικής διατριβής (Παναγιάρης 1992), όπου σημειώνεται έντονη κινητικότητα έως την ύστερη εποχή του Χαλκού (Παναγιάρης 1992: 274-276).

¹⁹⁸Η επαλληλία των τάφων αποτελεί εντυπωσιακό χαρακτηριστικό του νότιου νεκροταφείου: σε ορισμένα σημεία υπήρχαν τέσσερα στρώματα τάφων, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις ταφή βρέθηκε (T113) κάτω από έξι σειρές τάφων, σε βάθος 1,90 μ. (Βοκοτοπούλου 1986: 324).

παρατηρήθηκε διατάραξη ή καταστροφή προγενέστερου τάφου, αν και σε ορισμένες περιπτώσεις η μεταξύ τους απόσταση ήταν ελάχιστα εκατοστά, απόδειξη ενδεχομένως ότι οι λιθοσωροί που κάλυπταν τους τάφους ήταν ορατοί, ως κάποιο είδος σήμανσης.

Το ενδεχόμενο ύπαρξης τύμβου διερευνήθηκε από τη Βοκοτοπούλου,¹⁹⁹ καθώς, εντοπίζοντας μη τυχαίες τοποθετήσεις μεγάλων λίθων σε σειρές, υπέθεσε ότι πρόκειται για κατασκευές ανάλογες με τους λίθινους περιβόλους των τύμβων της Αλβανίας²⁰⁰. Η ανασκαφείας κατέληξε ότι οι λίθοι είχαν αναλημματική χρήση, λόγω της έντονης κατωφέρειας, όπως δηλώνει η ελαφρώς καμπυλόσχημη κατασκευή τους με εξωτερική μόνο όψη. Σε ορισμένες περιπτώσεις, εκτός από τη στήριξη των τάφων, η Βοκοτοπούλου σημειώνει ότι οι κτιστές κατασκευές θα χρησιμοποιούνταν επίσης κατά την κατανάλωση τροφών προκειμένου να τιμηθεί ο νεκρός.

Στο νοτιοδυτικό άκρο του νεκροταφείου (νότια νησίδα), εντοπίστηκε «τυμβοειδής κατασκευή»²⁰¹ που σχηματίστηκε σε μία εσοχή των βράχων και αποτελούσε το δυτικό όριο του νεκροταφείου²⁰². Δεν πρόκειται για τύμβο, αλλά για κατασκευή με στοιχεία τύμβου, τα οποία εν πολλοίς υπαγορεύτηκαν από την μορφολογία του εδάφους, λόγω της έντονης και διπλής κλίσης. Οι νεκροί της νότιας νησίδας ανήκουν στους πρώιμους της Βίτσας (τέλος 9^{ου} ή α μισό 8^{ου} αι. π.Χ.) και είναι πλούσια κτερισμένοι, όπως όλοι οι τάφοι του 8^{ου} αι. π.Χ. (Πίν. 1).

Η ομάδα των τεσσάρων τάφων των προγόνων (T167-170), εντάχθηκε στα όρια του οικισμού, όπως προαναφέρθηκε, κατά την κλασική περίοδο. Στον χώρο που

¹⁹⁹Βοκοτοπούλου 1986: 324-325.

²⁰⁰Στην Ήπειρο, αντίστοιχοι τύμβοι εντοπίστηκαν στην περιοχή του Πωγωνίου, με τον σημαντικότερο οικιστικό πυρήνα να εντοπίζεται στην περιοχή των πηγών και του άνω ρου του ποταμού Γορμού. Σε όλη την έκταση της κοιλάδας, εντοπίστηκαν περισσότερες από δέκα οικιστικές μονάδες, προστατευμένες με οχυρωματικούς-αναλημματικούς περιβόλους, που περιλαμβάνουν καμπύλα και ορθογώνια κτίσματα (θέσεις Παλιουριά και Περβανάς Παλαιοπύργου, Ανεμόμυλος και Αμπελιά Μερόπης, Γκλάβα Κάτω Μερόπης). Επιπλέον, επισημάνθηκαν τουλάχιστον 25 συστάδες τύμβων, εκ των οποίων ανασκάφηκαν έξι τύμβοι στη θέση Παλιουριά, ένας στο Πλάσι Παλαιοπύργου, καθώς και ένας ακόμα στην Γκλάβα Κάτω Μερόπης, όποιοι περιείχαν περισσότερους από 100 τάφους. Η επικοινωνία της κοιλάδας του Γορμού με τον κάμπο της Κόνιτσας ανατολικά, η λεκάνη Καλπακίου-Δολιανών νότια και με το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων νοτιοανατολικά, καθίσταται σχετικά εύκολη μέσω φυσικών περασμάτων, επιτυγχάνοντας τη σύνδεση με τις υπόλοιπες περιοχές της ενδοχώρας και των παραλίων της Ηπείρου, αλλά κυρίως με τη γειτονική Αλβανία. Βλ σχ. Ανδρέου & Κλείτσας 2018: 87-100. Ανδρέου 1994: 233-265. Ανδρέου Η-Ι 1994: 77-90.

²⁰¹Βοκοτοπούλου 1986: 325.

²⁰²Ο τοίχος γ της νησίδας (μήκ. 3,70 μ., ύψ. 0,80 μ.) είναι ισχυρός και έχει εξωτερική μόνο όψη (Βοκοτοπούλου 1986: 325).

διαμορφώθηκε μεταξύ των δύο τοιχαρίων (27/29 και 18), εντοπίστηκαν όστρακα αγγείων και κατάλοιπα προσφορών.

Το βόρειο νεκροταφείο περιλαμβάνει 26 τάφους που ανήκουν στον 8^ο και τον 4^ο αι. π.Χ.²⁰³ και βρίσκεται σε πλάτωμα φλύσχη²⁰⁴, στο βορειοανατολικό άκρο του αυχένα. Η έκτασή του πιθανώς περιορίστηκε αρκετά, λόγω της διάβρωσης και των ισχυρών βροχοπτώσεων.

Στο βόρειο νεκροταφείο εντοπίστηκαν μονάχα τρεις περιπτώσεις επαλληλίας. Οι τάφοι βρίσκονται στο ίδιο σχεδόν επίπεδο, εκτός από ορισμένους στη βορειοανατολική πλευρά που, ακολουθώντας την κλίση του εδάφους, βρίσκονται χαμηλότερα. Στο ανατολικό τμήμα, που ορίζεται στα νοτιοανατολικά από χαμηλό επιμήκη φυσικό βράχο, εντοπίστηκαν οκτώ κλασικοί και ένας γεωμετρικός τάφος. Στο δυτικό τμήμα, όλοι οι τάφοι είναι γεωμετρικών χρόνων και φαίνεται να έχουν κυκλική διάταξη (μαζί με τους ακτέριστους 149, 152, 162), γύρω από τον τάφο 154 που είναι και ο πρωιμότερος (α τέταρτο 8^ο αι. π.Χ.). Η Βοκοτοπούλου αναφέρει, χωρίς, όπως υποστηρίζει να έχει στοιχεία που να το επιβεβαιώνουν (περίβολος, ή διαφορετικής σύστασης χώμα), ότι στο ανατολικό τμήμα, ο τάφος 159 -σύγχρονος με τον τάφο 154, ανήκε πιθανώς σε γεωμετρικό τύμβο που έμεινε αχρησιμοποίητος έως τα κλασικά χρόνια, όταν στην περιφέρειά του συγκεντρώθηκαν όλοι οι τάφοι της κλασικής περιόδου²⁰⁵, σε παράλληλες ακτινοειδώς διατεταγμένες συστάδες.

Στη Βίτσα δεν έχει εντοπιστεί καύση νεκρού, εκτός από τα κατάλοιπα καύσης νηπίου στην οικία Θ. Οι ταφές είναι συνήθως ατομικές²⁰⁶, με τους νεκρούς να είναι θαμμένοι εκτάδην, με τα χέρια παράλληλα στο σώμα ή σε ορισμένες περιπτώσεις με το ένα χέρι στην κοιλιά, όπως υποδηλώνουν οι άφθονοι δακτύλιοι που εντοπίστηκαν στην

²⁰³ Βοκοτοπούλου 1986: 4-5.

²⁰⁴ Διαστ. 11X12μ. (Βοκοτοπούλου 1986: 175).

²⁰⁵ Στους γεωμετρικούς τάφους κυριαρχεί ο τύπος του απλού λάκκου στον φυσικό φλύσχη. Δεν εντοπίστηκαν πέτρες ή οστά και συχνά η θέση του σκελετού, συμπεραίνεται από τη θέση των κτερισμάτων. Η έλλειψη οστών οφείλεται πιθανώς στο γεγονός ότι ο φλύσχη έχει την ιδιότητα να απορροφά το ασβέστιο από τα οστά. Στις περιπτώσεις που ο νεκρός έχει περιβληθεί, ή ακόμη και όταν καλύπτεται με ασβεστολιθικές πλάκες, τα οστά διατηρούνται. Στους κλασικούς χρόνους το ζήτημα φαίνεται να έχει διαπιστωθεί, καθώς οι νεκροί τοποθετούνταν σε λάκκο στο φλύσχη και στη συνέχεια περιβαλλόταν από πολλές ασβεστολιθικές πέτρες, μεταξύ των οποίων τοποθετούνταν και ορισμένα κτερίσματα. (Βοκοτοπούλου 1986: 175-176. 326).

²⁰⁶ Βοκοτοπούλου 1986: 335-336. Εξαιρέσεις αποτελούν γυναίκα που έχει ταφεί με βρέφος στον τάφο 84 και μία γυναίκα με δύο παιδιά στον τάφο 122.

περιοχή της λεκάνης. Οι κνήμες είναι συνήθως παράλληλες και ενωμένες²⁰⁷. Ως δάπεδο του τάφου χρησιμοποιήθηκε το φυσικό έδαφος, αν και σε αρκετές περιπτώσεις τοποθετήθηκαν κλαδιά, λεπτές σανίδες ή και φύλλα για να υποδεχθούν τον νεκρό²⁰⁸. Σπάνια το δάπεδο στρωνόταν με μικρές οριζόντιες πλάκες, ενώ τα βρέφη τοποθετούνταν σε στρώση λεπτής, φυσικής λατύπης.

Στους γεωμετρικούς χρόνους ο λάκκος ήταν έτοιμος από πριν²⁰⁹ και τα κτερίσματα τοποθετούνταν δίπλα στο κρανίο, στα πόδια, στις κνήμες ή στις μακρές πλευρές, δίπλα στα χέρια. Στους κλασικούς χρόνους, ο λάκκος²¹⁰ ήταν ρηχός και ακανόνιστος σε έδαφος που περιείχε πέτρες, περιβάλλοντας το σώμα σφιχτά με χαμηλό ευθύγραμμο, ωσειδή ή οκτώσχημο περίβολο χωρίς να υπάρχει αρκετός χώρος για κτερίσματα. Οι διαφόρων τύπων λιθοσωροί, φαίνεται ότι λειτουργούσαν ως μνημειώδη σήματα του τάφου²¹¹. Σε περιπτώσεις σύγχρονων περίπου θανάτων συγγενών προσώπων²¹², η κοινότητα φρόντιζε ο ενταφιασμός να γίνει δίπλα στον παλαιότερο τάφο, ώστε να καλυφθούν με ένα ενιαίο λιθοσωρό, ή με χώμα, δημιουργώντας έτσι συστάδες τάφων. Λόγω της περιορισμένης έκτασης της περιοχής, η πρακτική αυτή ήταν εφικτή μόνο στα κατώτερα γεωμετρικά στρώματα.

Οι κατατοπιστικότεροι πίνακες της Βοκοτοπούλου δίνουν τη δυνατότητα εξέτασης των στοιχείων ανά μισό αιώνα, γεγονός που συντελεί στην ευρύτερη κατανόηση της

²⁰⁷Σε κάποιες περιπτώσεις διασταυρωμένες ή σε διάσταση ώστε να τοποθετηθούν τα διάφορα κτερίσματα (Βοκοτοπούλου 1986: 335).

²⁰⁸Η λεπτή μαύρη στρώση από αποσθρωμένο ξύλο στο δάπεδο των τάφων πιστοποιεί τη χρήση αντίστοιχων υλικών. Στους T8, 13, 33, 35, 53, 72, 176, κάτω από το κρανίο υπήρχε πέτρα που λειτουργούσε ως προσκέφαλο, ενώ στον T30, από μία μικρή πλακοειδής πέτρα είχε τοποθετηθεί στα μάτια του νεκρού (Βοκοτοπούλου 1986: 335).

²⁰⁹Μέτριο βάθος (0,20-0,40μ.), απλός, ή πλασιωμένος από πέτρες ή εν μέρει κτιστά τοιχώματα. Ο λακκοειδής (τύπος 1) σκεπασμένος με καθαρό χώμα, απαντά μόνο στους γεωμετρικούς χρόνους, καθώς είναι ανοιγμένοι σε στέρεο έδαφος και σκεπασμένοι συνήθως με σανίδες και σωρό χώματος. Ορισμένοι φέρουν υψηλό λίθο ως σήμα. Καθώς στέρεο έδαφος για τη διάνοιξη λάκκων ήταν διαθέσιμο στο βόρειο νεκροταφείο και στα κατώτερα στρώματα του νότιου, οι τάφοι της πρακτικής αυτής ανήκουν στους παλαιότερους του νεκροταφείου (9^{ος}-8^{ος} αι. π.Χ.) (Βοκοτοπούλου 1986: 335).

²¹⁰Ο λιθόκτιστος, σκεπασμένος με λιθοσωρό (τύπος 2), που παρουσιάζει συνεχή χρήση από το τέλος του 9^{ου}, μέχρι το τέλος του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Οι περισσότεροι λιθοσωροί ήταν αρκετά ογκώδεις με μήκ. 2μ., ύψ. 0,40 – 0,70μ. και ήταν ορατοί στην επιφάνεια του εδάφους (Βοκοτοπούλου 1986: 335-336).

²¹¹Μια διαφορετική ή συμπληρωματική χρήση ενδεχομένως, πρέπει να αναζητηθεί στις εντυπωσιακά μεγάλες πλάκες που κάλυπταν τον ακτέριστο ανδρικό σκελετό του τάφου 120 και την ακτέριστη τριπλή ταφή (T122) γυναίκας με δύο παιδιά (Βοκοτοπούλου 1986: 336).

²¹²Πράξη που η Βοκοτοπούλου υποθέτει, καθώς δεν έχουν πραγματοποιηθεί αναλυτικές μελέτες γενετικού υλικού .

μεγάλης διάρκειας του οικισμού, σημειώνοντας μάλιστα ανεπαίσθητες αλλαγές²¹³, που ίσως να μην επηρεάζουν τη γενική εικόνα, αλλά η σημασία έκαστης αξιολογείται ακριβέστερα σε συγκεκριμένο πλαίσιο²¹⁴.

Στη μακραιώνη χρήση των νεκροταφείων ελάχιστες ήταν οι ακτέριστες ταφές²¹⁵, ενώ ο αριθμός των κτερισμάτων ποικίλλει ανά περίοδο (Πίν. 1-8). Τα σιδερένια όπλα (Πίν. 5) υπάρχουν σε κάθε ανδρικό τάφο, ακόμη και στους παιδικούς. Κοσμήματα και εξαρτήματα ενδυμασίας (Πίν. 6) βρέθηκαν στα σώματα των νεκρών²¹⁶, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις²¹⁷ εντοπίστηκαν κτερίσματα στο λιθοσωρό που σκέπαζε το νεκρό.

Πιο αναλυτικά, η μείωση του πληθυσμού κατά τη διάρκεια των αιώνων είναι γεγονός (Πίν. 2, 3), ασχέτως αν η Βοκοτοπούλου την αποδίδει, συν τοις άλλοις, σε ταφές στα χειμαδιά κατά τη μετακίνηση των κατοίκων, αλλά και σε σύγχρονη καταστροφή από τα εκσκαφικά μηχανήματα. Από το 850 έως το 800 π.Χ., ο αριθμός των νεκρών γυναικών είναι σχεδόν διπλάσιος (11) από εκείνο των ανδρών. Έως το 700 π.Χ., οι νεκροί είναι 108 με τους μισούς σχεδόν να είναι άνδρες. Η ραγδαία πτώση κατά την αρχαϊκή περίοδο (14 ταφές) οφείλεται πιθανότατα στην δημογραφική κάμψη του 7^{ου} αι. π.Χ., αν και ανάμεσα στον 6^ο και τον 5^ο αι., οι νεκροί είναι λιγότεροι (12)²¹⁸. Ο

²¹³Η ομοιομορφία στον τρόπο ταφής και κτέρισης καθ' όλη τη διάρκεια χρήσης του νεκροταφείου, συνιστούν για τη Βοκοτοπούλου απόδειξη «ότι καμία ουσιαστική μεταβολή δεν επήλθε στη σύνθεση της κοινωνίας» (Βοκοτοπούλου 1986: 336).

²¹⁴Βλ. σχετ. ΠΙΝΑΚΕΣ-παράρτημα. Η κατανομή των διαφόρων κτερισμάτων στους τάφους, ανά εποχή και τύπο, που παρουσιάστηκαν στους αναλυτικούς καταλόγους που συντάξε η Βοκοτοπούλου, συγκεντρώθηκαν και επαναταξινομήθηκαν από τη γράφουσα και παρατίθενται στο τέλος της εργασίας.

²¹⁵Από τις 177 ταφές της Βίτσας, ακτέριστες βρέθηκαν οι T149, 152 και 162 (Βοκοτοπούλου 1986: 206-207), καθώς και οι 120, 122 και 62 (T120 παιδί, 122 μητέρα με δύο παιδιά, 62 χωλός άνδρας) που καλύπτονταν από στιβαρούς ογκόλιθους, ενδεχομένως για να απομονώσουν με σιγουριά ένα «επικίνδυνο, μiasμένο» άτομο (Βοκοτοπούλου 1986: 62-63. 51-52. 336).

²¹⁶Βρέθηκαν περόνες τύπου φουρκέτας (στους ανδρικούς τάφους 8, 67, 116 και στον τριπλό 122), απλές σιδερένιες περόνες και μικρές πόρπες σε γυναικείους τάφους, αλλά και στους ανδρικούς T87(περόνες), T119 (πόρπες), T115 (περόνη), T164, T165, T150 (περόνες), T109 (φυλλόσχημη σιδερένια πόρπη). Τα λίγα χρυσά (κώνοι) σε τρεις γυναικείους τάφους του 8^{ου}.(Βοκοτοπούλου 1986: 337).

²¹⁷T63, T20: κοτύλες 2125 και 2069. T119: ξίφος 2464 και αιχμή 2476. Ειδώλια: το αρχαϊκό 2336 πάνω στον λιθοσωρό του T12, ενώ τα τμήματα των γεωμετρικών, σκορπισμένα έξω από τους γεωμετρικούς τάφους 28, 29, 31, 13 (Βοκοτοπούλου 1986: 337).

²¹⁸Οι παρατηρήσεις που διατυπώνονται, βασίζονται στα δεδομένα από τη δημοσίευση της Βοκοτοπούλου (1986). Οι συγκρίσεις που γίνονται στα στοιχεία αυτά διατυπώνονται με κάθε επιφύλαξη, καθώς η ταύτιση του φύλου έγινε βάσει των κτερισμάτων, ενώ της ηλικίας με τη βοήθεια οδοντιάτρου που εξέταζε in situ τους σκελετούς που αποκαλύπτονταν. Σε ένα τμήμα του υλικού της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, ορισμένες νέες μελέτες πάνω στο υλικό, συμφωνούν μέχρι στιγμής, τουλάχιστον ως προς το φύλο (Κλείτσας κ.α. 2022).

αριθμός ανδρών και γυναικών από το 700 έως το 500 π.Χ., είναι σχεδόν σταθερός. Στον 5^ο αι. ο αριθμός των νεκρών ανεβαίνει (26), για ελαττωθεί εκ νέου κατά τον 4^ο αι., σε 14.

Στα πρώτα 50 χρόνια ζωής του οικισμού, τους νεκρούς συνοδεύουν 53 εγχώρια αγγεία²¹⁹, με τα 25 από αυτά να σχετίζονται με τη μίξη, το σερβίρισμα και την κατανάλωση υγρών (λάγηνι, οινοχόες, καλαθίσκοι, πρόχοι, κάνθαροι, σκύφοι κλπ.). Οκτώ από τα αγγεία είναι τελετουργικά, ενώ αξιοσημείωτοι είναι οι 20 αμφορείς που συνοδεύουν τους 25 νεκρούς της περιόδου (**Πίν. 8-10**). Βρέθηκαν επίσης 42 κοσμήματα (ένα από αυτά χρυσό και 28 από αυτά δαχτυλίδια) και 43 χάντρες από διάφορα υλικά (**Πίν. 6, 7**). Εκτός από κοσμήματα καλλωπισμού, εντοπίστηκαν 14 εξαρτήματα ένδυσης (10 πόρπες και 4 περόνες), ενώ έξι αιχμές και πέντε μαχαίρια χρησιμοποιήθηκαν επίσης ως κτερίσματα.

Ο μεγαλύτερος αριθμός νεκρών (59) αντιστοιχεί στην πεντηκονταετία 800-750 π.Χ. Οι 32 άνδρες φέρουν 28 αιχμές και δέκα ξίφη, ενώ βρέθηκαν επίσης 17 μαχαίρια. Αντίστοιχα, εντοπίστηκαν 68 χάντρες και 25 δαχτυλίδια, καθώς και τα περισσότερα και τελευταία (3) χρυσά κτερίσματα (**Εικ. 28**). Ο αριθμός των χειροποίητων αγγείων είναι ο μεγαλύτερος στη διάρκεια χρήσης του νεκροταφείου (120). Από τα 21 εισηγμένα αγγεία που βρέθηκαν, τα περισσότερα είναι τα κορινθιακά (19), που για πρώτη φορά εντοπίζονται στον οικισμό. Τα αγγεία που εισάγονται χρησιμοποιούνται παράλληλα με τα εγχώρια για την κάλυψη ίδιων αναγκών (μίξη, σερβίρισμα, πόση), ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλούν οι 31 εγχώριοι αμφορείς, στοιχείο που αξιολογείται σχετικά, καθώς δηλώνει τη σημασία της δυνατότητας αποθήκευσης. Παράλληλα μειώνονται τα τελετουργικά αγγεία (2).

Στο α μισό του 6^{ου} αι., σημειώνονται οι λιγότεροι νεκροί (4). Την περίοδο αυτή, τα αγγεία είναι αποκλειστικά εισηγμένα και η παραγωγή εγχώριας κεραμικής διακόπτεται²²⁰.

Προσφορές εναγισμών²²¹ επιβεβαιώθηκαν κατά τους γεωμετρικούς και κλασικούς χρόνους (**Εικ. 29**). Όπως ήδη αναφέρθηκε, αντίστοιχες προσφορές διαπιστώθηκαν

²¹⁹Και δύο εισηγμένα αγγεία Θεσσαλίας και δυτικής Ελλάδας.

²²⁰Από το 550 π.Χ., έως το τέλος του οικισμού (γ' τέταρτο 4^{ου} αι. π.Χ.), εισάγονται 55 αγγεία, ενώ τα εγχώρια είναι μόνο πέντε. Η επικράτηση των εισηγμένων δεν περιορίζεται μόνο στα αντικείμενα κύρους που ακολουθούν τους νεκρούς, αλλά και στα ευρήματα του οικισμού, γεγονός που μαρτυρά εξάρτηση από κέντρα εμπορίου από όπου προμηθεύονται τα απαραίτητα σκεύη.

²²¹Ο Burkert (1993: 405. 417-418. 428) ορίζει τον εναγισμό ως καθαγιασμό και καύση τροφών και ζώων που προσφέρεται ωστόσο σε χθόνιους θεούς, ήρωες και νεκρούς. Για το λόγο αυτό και σε

στους τάφους των προγόνων, στο νοτιοδυτικό άκρο του οικισμού²²², ενώ στο β μισό του 8^{ου} αι. π.Χ. (750-725), οι χοές προσφέρονταν στους νεκρούς με ιδιότυπα²²³, αλλά και με κοινού σχήματος²²⁴ αγγεία. Η τοποθέτηση επάνω στους τάφους μαρτυρά ότι αποτελούν αγγεία εναγισμών, παρά εκ των υστέρων προσφερθέντα κτερίσματα.

Η προσπάθεια μη διατάραξης προγενέστερων ταφών, η κατασκευή αναλημματικών τοιχαρίων για συγκράτηση του εδάφους, οι ογκώδεις λιθοσωροί- σήματα προς αναγνώριση των τάφων, η κατασκευή λιθόστρωτων δρομίσκων που οδηγούν στο νεκροταφείο, η συμπερίληψη τάφων των προγόνων εντός των ορίων του οικισμού, καθώς και οι προσφορές που αποδίδονται, αποτελούν στοιχεία, αρχαιολογικώς ορατά,

αντίθεση με τις θυσίες σε ψηλούς βωμούς που προσφέρονται στους θεούς (*θύειν*), οι προσφορές στις χθόνιες δυνάμεις (*εναγίζειν*) πραγματοποιούνται σε εστία χαμηλά στο έδαφος (*εσχάρα*) ή σε λάκκο (*βόθρο*) που δείχνει προς τα βάθη της γης. Κατά τη θυσία, το αίμα των μαύρων ζώων (βόδια, αρνιά, ταύροι) ρέει κατευθείαν στο βόθρο ώστε να φτάσει στα έγκατα. Η Μ. Αλεξίου σε μια διαχρονική προσέγγιση των τελετουργιών και ιδιαίτερα του τελετουργικού θρήνου στην ελληνική παράδοση, αναφέρει ότι τα εναγίσματα που ακολουθούν τις χοές (προσφορές υγρών -κρασιού, ελαίων και αρωμάτων), προσφέρονται στον τάφο του νεκρού κατά την τρίτη και ένατη μέρα, καθώς και ένα έτος μετά το θάνατο. Εκτός από τη θυσία των ζώων, που το αίμα τους, πηγαίνοντας απευθείας στα έγκατα εξευμένιζε τις ψυχές των νεκρών, τα εναγίσματα περιλαμβάνουν γάλα, νερό, κρασί, μέλι, *πελανόν* (μίγμα από αλεύρι, μέλι και λάδι), κόλλυβα-οι πρώτοι καρποί της σοδειάς δηλαδή, μαζί με άλλους ξηρούς και φρέσκους καρπούς (Αλεξίου 2008: 36-37). Η εναπόθεση σπόρων ή άλλων συμβόλων της ζωής στους τάφους που προσφέρονται ιδιαίτερα την άνοιξη, παραπέμπουν σε δοξασίες περί ενότητας των αντιθέτων του θανάτου και της ζωής, του τέλους και της αρχής κλπ. (Νιτσιάκος 2003: 138-138).

²²²Πλήθος οστράκων πρωτογεωμετρικών και γεωμετρικών αγγείων ανάμεσα στους αναλημματικούς καμπύλους τοίχους (Βοκοτοπούλου 1986: 338).

²²³Το ακέραιο τρίστομο αγγείο 2197 που βρέθηκε στον T100 θα αποτελούσε αντίστοιχο αγγείο, όπως και τα τμήματα του όμοιου 2156 που βρέθηκαν διάσπαρτα στον T63. Το σπάσιμο δεν είναι βέβαιο ότι έγινε ηθελημένα μετά τη χρήση, καθώς δεν βρέθηκαν όλα τα τεμάχιά του. Τα αγγεία αυτά φέρουν δίδυμα στόμια στο επάνω μέρος και τρίτο στο κάτω, το οποίο είναι σωληνοειδές και πιθανότατα τοποθετούνταν στον τάφο ώστε να στέκεται όρθιο και να εισχωρούν καλύτερα οι χοές προς τον νεκρό. Δύο διαφορετικού τύπου τελετουργικά (2033α-β) εντοπίστηκαν πάνω από τους T23 και T24. Πρόκειται πιθανώς για κλειστά αγγεία –λείπει το άνω μέρος, με κυκλική οπή στον πυθμένα. (Βοκοτοπούλου 1986: 338). Ο Burkert (1993: 405) αναφέρει ότι τα ταφικά αγγεία χωρίς πυθμένα, ή κυλινδρική απόληξη χρησιμοποιούνται ώστε να απορροφούνται απευθείας στο έδαφος, επιτυγχάνοντας επαφή των ζωντανών με τους νεκρούς.

²²⁴Οι κλασικές κοτύλες 2125 και 2069 πάνω από τους T63 και 20 και ο γεωμετρικός κάρθαρος 2241 πάνω από τον T131. Επανειλημμένοι εναγισμοί τεκμηριώνεται ότι τελούνταν σε δύο κλασικούς τάφους του βόρειου νεκροταφείου (165 και 166), καθώς επάνω στο λιθοσωρό είχε συσσωρευτεί χώμα (0,30-0,40μ.) με τη μορφή τύμβου, ενώ στην κορυφή, μικρές ασβεστολιθικές πλάκες για συγκράτηση χωμάτων αλλά και ως σήμα. Στο επίπεδο αυτό εντοπίστηκαν πολλά όστρακα από κοινές άβαφες πρόχους και πινάκια που φαίνεται να είχαν σπάσει ηθελημένα. Στον T164 πάνω στο λιθοσωρό βρέθηκε κέρατο ελαφιού. Επάνω από τον T104, βρέθηκε γνάθος μηρυκαστικού, πιθανώς προσφορά τροφής στο νεκρό, ενώ η γνάθος βοοειδούς που εντοπίστηκε σε καμένα χώματα πάνω από λιθοσωρό του T34, αποτελεί σύμφωνα με τη Βοκοτοπούλου κατάλοιπο νεκρόδειπνου. Στο πλαίσιο νεκρόδειπνου ερμηνεύεται και το κτιστό ατρακτόσχημο θρανίο κατά μήκος του σκελετού του T39, στη ρίζα του μικρού τύμβου γυναικείας ταφής, χωρίς όμως κατάλοιπα οστών ή αγγείων (Βοκοτοπούλου 1986: 338-339).

που αναδεικνύουν τον σεβασμό των ζώντων προς τους νεκρούς. Το ζήτημα της θέσης των ίδιων των νεκροταφείων θα συζητηθεί παρακάτω.

4. Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΟΡΕΙΝΗΣ ΚΩΜΗΣ

4.1 Ο ΧΩΡΟΣ

Η θέση των οικισμών, ο προσανατολισμός αλλά και η δομή τους, επηρεάζονται από κλιματολογικές συνθήκες, φυσικούς πόρους (νερά, δάση, καλλιεργήσιμη γη) και επικοινωνίες και συνδέονται με τις ανάγκες της εκάστοτε κοινότητας. Ο υπό εξέταση οικισμός βρίσκεται σε στρατηγικό σημείο²²⁵, που οδηγεί από χαμηλότερα σημεία (σύγχρονος οικισμός Βίτσας), στα υψίπεδα της Οξυάς (δυτικά υψίπεδα του φαραγγιού Βίκου)²²⁶.

Η κλίμακα²²⁷ ενός οικισμού ορίζεται από το μέτρο της ανωνυμίας μεταξύ των ανθρώπων, με αποτέλεσμα στις κοινωνίες μικρής κλίμακας, το κοινωνικό δίκτυο να

²²⁵Όπως θα φανεί στη συνέχεια, ανάμεσα στις τελετουργίες χωρικής διάβασης, ο vanGenner αναφέρει (2016: 68), το πέρασμα του αυχένα βουνών. Στην περίπτωση του οικισμού που βρίσκεται σε ίδια τοποθεσία, οι διάφορες μαγικο-θρησκευτικές απόψεις εκφράζονται με την παρουσία των νεκροταφείων, που λειτουργούν ως φύλακες του χώρου, αλλά και ως ορόσημα που απαγορεύουν ή επιτρέπουν υπό όρους την είσοδο (vanGenner 2016: 66-68). Στο ζήτημα αυτό θα γίνει λεπτομερέστερη αναφορά στο κεφάλαιο 4.2 Η φανταστική σύλληψη της κοινότητας.

²²⁶Σύμφωνα με τον Χόινα (2021: 38), η θέση έχει οπτική επαφή με την «Γραδίστα» Καπεσόβου και με το «Κάστρο» Ασπραγγέλων. Στη θέση «Γραδίστα» (υψ. 1.245μ., Καπέσοβο) εντοπίστηκε περιβόλος από ακανόνιστους, αδρά επεξεργασμένους λίθους, που περιέκλειε τμήμα του υψώματος. Η οχυρή θέση βρίσκεται στη νότια έξοδο του φαραγγιού του Βίκου, στη συμβολή των δύο διόδων που ξεκινούν από το «Καστράκι» του Αγίου Μηνά προς την περιοχή του Ζαγορίου. Στο εσωτερικό διατηρούνται κατάλοιπα ορθογώνιων και αψιδωτών κατασκευών, η χρήση και χρονολόγηση των οποίων είναι άγνωστη, απουσία ανασκαφικών δεδομένων. Λαμβάνοντας υπόψη τη θέση της εγκατάστασης και το μέγεθός της, ο Χόινας θεωρεί ότι πρόκειται για φυλάκιο ελέγχου των διαβάσεων και παράλληλα καταφύγιο για τους πληθυσμούς των γύρω περιοχών. (Χόινας 2021: 38-39) Η αμελής κατασκευή, εφόσον υποθέτουμε ότι αποτελεί περίβολο προχριστιανικών αιώνων, ίσως να σχετίζεται με την απουσία οικονομικών πόρων, ή με πρόχειρη και γρήγορη οικοδόμησή του. Η δεύτερη θέση με την οποία έχει επαφή η ακρόπολη του οικισμού στο λόφο των Κλαδερών, είναι το «Κάστρο» των Ασπραγγέλων, από όπου είναι ορατό το βόρειο τμήμα του λεκανοπεδίου Ιωαννίνων και η στενή κοιλάδα Βρύσης Πασά-Νεγράδων. Στην βραχώδη κορυφή διατηρούνται σε χαμηλό ύψος (1-2 δόμοι) κατάλοιπα κυκλικού περιβόλου, κατασκευασμένου από αδρά δουλεμένους μεγάλου μεγέθους ασβεστόλιθους, που περικλείει την κορυφή από τρεις βατές πλευρές. Ο Hammond θεωρεί ότι πρόκειται για κατασκευή μεσαιωνικών χρόνων, οι Rouqueville και Δάκαρης το τοποθετούν στους κλασικούς-ελληνιστικούς χρόνους. Οι μικρές διαστάσεις της αμελούς, οχυρής κατασκευής, η απουσία άλλων κατασκευών και η τραχιά και αδιαμόρφωτη επιφάνεια του βράχου στο εσωτερικό του οχυρού, οδηγούν το Χόινα (2021:39) στο συμπέρασμα ότι αποτελεί μικρό φυλάκιο με χρήση φρυκτωρίας. Για περισσότερες πληροφορίες και αναλυτική βιβλιογραφία, βλ. Χόινας 2021: 38 κ.εξ.

²²⁷Eriksen 2007: 140.

είναι πυκνότερο και τα μέλη να γνωρίζονται μεταξύ τους. Στην παρούσα περίπτωση τόσο η έκταση, όσο και η κατανομή των ταφών ανά περίοδο, αναδεικνύουν το μικρό, διαχειρίσιμο μέγεθος της κοινότητας. Σύμφωνα μάλιστα με την υπό έκδοση μελέτη της Μιχαήλ²²⁸, έως το τέλος του 8^{ου} αι., η κατανομή των ατόμων σε διάστημα μισού αιώνα, ή διαφορετικά δύο γενεών, αντιστοιχεί περίπου σε πέντε οικογένειες ανά γενεά.

Ο οικισμός περιβάλλεται από τα δύο νεκροταφεία του, στα βόρεια και νότια, και τους δύο ασβεστολιθικούς όγκους που ορίζουν την ανατολική και δυτική πλευρά. Η οριοθέτηση μιας τοποθεσίας, και εν προκειμένω, του οικισμού από τους δύο φυσικούς όγκους και τα δύο νεκροταφεία, σχετίζεται με τον «καθαγιασμό του εξανθρωπισμένου χώρου»²²⁹, αναδεικνύοντας μαγικο-θρησκευτικές πρακτικές που, μαζί με τις πολιτικές, νομικές, οικονομικές κλπ. διαδικασίες, συνοδεύουν το πέρασμα²³⁰ μιας νοερής γραμμής που συνιστά σύνορο²³¹. Το «ζώσιμο»²³² του οικισμού, ο «κύκλος» που περιβάλλει την εγκατάσταση, απηχεί παράλληλα τον σεβασμό και το δέος των κατοίκων απέναντι στη φύση.

Το ανεσκαμμένο τμήμα του οικισμού δεν παρέχει στοιχεία που να υποδεικνύουν ότι οι παραγωγικές πρακτικές πραγματοποιούνταν στο χώρο αυτό. Ο ζωτικός χώρος της κοινότητας, στον οποίο, όπως θα φανεί και στη συνέχεια, εκτυλίσσονται οι απαραίτητες για την επιβίωση του πληθυσμού, καθημερινές πρακτικές, εκτείνεται προφανώς αμέσως μετά και γύρω από τα νεκροταφεία.

²²⁸Κλείτσας κ.ά. 2022.

²²⁹Νιτσιάκος 2004: 24-25.

²³⁰Σύμφωνα με τον vanGennep (2016), οι διαβάσεις που αφορούν τόσο κυριολεκτικά συμφραζόμενα, όσο και συμβολικά περάσματα από μια κατάσταση σε μία άλλη (εγκυμοσύνη, ενηλικίωση, θάνατος κλπ.), προκαλούν κοινωνική αναστάτωση και αποσύνθεση, την οποία οι τελετουργίες έχουν ως σκοπό να αποκαταστήσουν. Οι διαβατήριες τελετουργίες έχουν οικουμενικό χαρακτήρα και αναλύονται βάσει του τριμερούς σχήματος, που περιλαμβάνει τον διαχωρισμό από την ομάδα (separation), τη μετάβαση σε μια νέα, οριακή κατάσταση (liminality) και την (επαν)ενσωμάτωση στην κοινωνική τάξη (re-incorporation) (vanGennep 2016: 54-55). Στην οριακή κατάσταση, επικεντρώθηκε η μελέτη του V.W. Turner, ο οποίος περιέγραψε την κατάσταση του ατόμου στη φάση αυτή με την έκφραση «*betwixt and between*»: δεν συγκαταλέγεται πλέον στο προγενέστερο στάδιο και δεν έχει ακόμη συμπεριληφθεί στο επόμενο (1999: 235-236). Σε αυτή τη μεθοριακή και αντιφατική κατάσταση, το άτομο υποτάσσεται στις προσταγές των ηλικιακά μεγαλύτερων, που επί της ουσίας εκπροσωπούν την υποταγή στην αυτονόγη εξουσία της παράδοσης, θέτοντας το κοινό καλό/συμφέρον προτεραιότητα (Turner 1999: 234-243).

²³¹vanGennep 2016: 59. Το μαγικο-θρησκευτικό στοιχείο σύμφωνα με τον ίδιο, ταυτίζεται με ό,τι σήμερα αναφέρεται ως κοσμικό, και σχετίζεται με ευκόλως κατανοητά όρια που οι κάτοικοι ή οι γειτονικοί πληθυσμοί αναγνωρίζουν, επικυρώνοντας τα προνόμια και τα δικαιώματα που εμπεριέχουν οι οριοθετημένοι χώροι (vanGennep 2016: 59-60).

²³²Νιτσιάκος 2003: 93. 2004: 24-25.

Στο εσωτερικό του οικισμού, μέχρι το τέλος του 5^{ου} αι., οι οικίες διαφέρουν σε ύψος και προσαρμόζονται στο προσφερόμενο έδαφος, χωρίς να επιχειρείται ιδιαίτερη διαμόρφωση.²³³ Τα αψιδωτά και ελλειψοειδή, κυρίως, οικοδομήματα, κατασκευάζονται πολύ κοντά το ένα στο άλλο, στοιχείο ενδεικτικό συνοχής, προστασίας και αλληλεγγύης που διακατέχει την ομάδα²³⁴. Η εγγύτητα των οικιών δηλώνει επίσης αυτονομία της ομάδας εν γένει, αλλά και χαλαρό πολεοδομικό σχεδιασμό²³⁵ που εξελίσσεται χωρίς πρόβλεψη.

Τα υλικά δόμησης των οικιών εντοπίζονται με μεγάλη ευκολία στην περιοχή: είναι κατασκευασμένες εξ ολοκλήρου από πέτρα, ή ωμές πλίνθους και εδράζονται σε λίθινη βάση. Για την εξωτερική όψη²³⁶ χρησιμοποιούνται μεγαλύτερες πλάκες, ενώ προς τα εσωτερικά, το τοίχιο, συμπληρώνεται με μικρότερους λίθους, προκειμένου να εξασφαλίζεται στεγανότητα. Οι λίθοι δεν φέρουν ιδιαίτερη επεξεργασία, ενώ τη στέγη σχηματίζουν κλαδιά αλειμμένα με πηλό, καθώς η στέγαση κτισμάτων με καμπύλους τοίχους διευκολύνεται από την χρήση ξυλείας έναντι κεράμων²³⁷. Οι διαφόρων σχημάτων εστίες που εντοπίστηκαν σε κάθε οικία, θα εξασφάλιζαν φωτισμό, παράλληλα με άλλες χρήσεις, όπως η θέρμανση ή η προετοιμασία των γευμάτων²³⁸. Το ξύλο που χρησιμοποιείται ως καύσιμο, εντοπίζεται επίσης με ευκολία στη γύρω περιοχή. Ορισμένες οικίες διαθέτουν επίσης μικρές, χαλικόστρωτες αυλές, «ανοιχτές» προς το εξωτερικό, οριοθετημένες από χαμηλά τοίχια, που δεν διαχωρίζουν το «μέσα» από το «έξω» και θα εξασφάλιζαν ιδιωτικότητα και προφύλαξη από την εξωτερική θέαση.

Οι λαξευμένες ή κατασκευασμένες αύλακες που εντοπίστηκαν σε διάφορα σημεία του οικισμού, υποδεικνύουν πρόνοια για τη χρήση ή/και απομάκρυνση του νερού²³⁹.

²³³Βοκοτοπούλου 1994: 191, 193. 1970: 307.

²³⁴Νιτσιάκος 2004: 72-73.

²³⁵Μαζαράκης Αινιάν 2000: 64-65. Τα ορθογώνια οικοδομήματα, που στη Βίτσα απαντώνται από τον 5^ο αι., αποτελούν στοιχεία που φανερώνουν ίσως μια απόπειρα αστικοποίησης (συνοικισμό, γένεση πόλεως), τάση που σε άλλες περιοχές ανιχνεύεται ήδη από τον 8^ο αι. π.Χ.

²³⁶πλ. 0,45-0,50μ. Βοκοτοπούλου 1977: 147.

²³⁷Mazarakis Ainiian 1989: 269-288. Σύμφωνα με τη Βοκοτοπούλου, η κάλυψη των κτισμάτων με αλειμμένα με πηλό κλαδιά, αποτελεί στοιχείο που ενισχύει την άποψη ότι οι λίθινες κατασκευές συνιστούν εξέλιξη και σταθερή μεταφορά των προσωρινών καλυβιών των νομάδων (Βοκοτοπούλου 1994: 193. Βλαχοπούλου 1997: 54).

²³⁸Μαζαράκης Αινιάν 2000: 99.

²³⁹Η αφθονία ή η έλλειψη νερού συνιστούν έναν από τους πιο σημαντικούς φυσικούς παράγοντες που επηρεάζουν έναν οικισμό. Στον οικισμό της Βίτσας φαίνεται ότι το νερό απασχολεί γενικά την περιοχή: αφορμή για την αποκάλυψη της αρχαίας κώμης ήταν η κατασκευή δεύτερης δεξαμενής νερού, δίπλα σε υφιστάμενη, για την ύδρευση των σύγχρονων οικισμών, αλλά επίσης, στα

Πάντως, στις περισσότερες οικίες του 4^{ου} αι. εντοπίστηκαν αναβαθμοί που υποδεικνύουν διαφορά στάθμης του εξωτερικού χώρου του οικισμού, σε σχέση με το εσωτερικό της οικίας. Το γεγονός αυτό αποκλείει μάλλον και το ενδεχόμενο συγκέντρωσης μεγάλου όγκου νερού στο κεντρικό, αν και χαμηλότερο σημείο του οικισμού.

Το κεντρικό τμήμα του ανεσκαμμένου χώρου, αποτελεί πιθανότατα τον πυρήνα εγκατάστασης, όπου συγκεντρώνονται οι συλλογικές δραστηριότητες της κοινότητας. Η εύρεση των γεωμετρικών πύλων²⁴⁰, καθώς και των βόθρων, μαρτυρούν συλλογική αποθήκευση και διαχείριση των αγαθών του οικισμού. Ο χώρος, σε κάθε περίοδο χρήσης, έχει έξι περίπου κτίρια, με εισόδους που προσανατολίζονται προς αυτόν. Μάλιστα, είναι το τμήμα που, κατά την αρχαϊκή περίοδο, επιλέχθηκε να προστατευθεί με την κατασκευή του αμυντικού διατειγίσματος Α-Δ, εξαιτίας των αναταραχών που σημειώνονται συνολικά στον ελλαδικό χώρο (τέλος 8^{ου} και κυρίως τον 7^ο αι. π.Χ.). Πρόκειται για μια περίοδο που χαρακτηρίζεται από έντονη και μακράς διάρκειας ξηρασία, επιφέροντας γενική δημογραφική κάμψη²⁴¹.

Από τον 5^ο αι., όταν ο οικισμός επεκτείνεται προς νότο²⁴², το τμήμα όπου βρίσκονται οι γεωμετρικοί τάφοι (T167-170) εντάσσεται στον οικισμό και διαμορφώνεται ως κοινόχρηστος, υπαίθριος, πλακόστρωτος χώρος, και μάλιστα επιμελούς κατασκευής²⁴³. Η συμπερίληψη των τάφων, η σύγχρονη διαμόρφωση του χώρου, καθώς και οι τελετουργικές προσφορές, φανερώνουν συλλογικές δραστηριότητες, οι οποίες απαιτούν έναν επιμελώς κατασκευασμένο, «επίσημο» χώρο. Οι νεκροί των τάφων αποτελούν προφανώς σημαντικά πρόσωπα στην εξέλιξη του οικισμού, αν και η προαναφερθείσα παράδοση ευρημάτων που χρονολογούνται στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού, προβληματίζει κατά πόσο ευσταθεί η υπόθεση της Βοκοτοπούλου ότι αποτελούν τους πρώτους οικιστές.

βορειοδυτικά του οικισμού και βόρεια των Κλαδερών, εντοπίστηκε από τη γράφουσα πηγάδι που αναφέρεται ότι κατασκευάστηκε κατά την υστεροβυζαντινή/οθωμανική περίοδο. Δυστυχώς δεν εντοπίστηκε γραπτή παραπομπή. Η πληροφορία χρονολόγησης είναι προφορική από τον αρχαιολόγο της ΕΦΑΙ Ν. Χόινα, τον οποίο και ευχαριστώ.

²⁴⁰ Αντίστοιχα, στην περίπτωση της Κρύας (λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων), οι 15 πύλοι που εντοπίστηκαν, ερμηνεύονται από τη Βασιλείου (2015: 187, 190) ως χώρος όπου ασκείται η οργανωμένη αποθήκευση του οικισμού.

²⁴¹ Βοκοτοπούλου 1986: 342-343. 1984: 96-98. Ντούζουγλη 1996: 20.

²⁴² Βοκοτοπούλου 1986: 5. 1994: 191.

²⁴³ Βοκοτοπούλου 1970: 307. 1994: 191.

Παράλληλα, κατά την ίδια περίοδο, πραγματοποιείται η αρχιτεκτονική αναδιαμόρφωση²⁴⁴ του συνόλου των οικιών: ορθογώνιες λίθινες οικίες που καλύπτονται σε ορισμένες περιπτώσεις από κεράμους αντικαθιστούν τα οβάλ οικοδομήματα, με εξαίρεση τον χώρο γ. Ο χώρος γ με σχήμα τεταρτημορίου που παραπέμπει στο προγενέστερο σχήμα των οικιών, διαμορφώθηκε κατά τον 5^ο αι., εξυπηρετώντας πιθανώς βοηθητικούς σκοπούς.

Στο τέλος του 5^{ου} αι., περίοδο κατά την οποία τοποθετείται η επίσημη λειτουργία του Κοινού των Μολοσσών, ο αρχαίος οικισμός καταστρέφεται από πυρκαγιά. Ωστόσο, στην αρχή του 4^{ου} αι., ανιχνεύονται στοιχεία που μαρτυρούν νέα αναδιοργάνωση, η οποία δεν περιορίζεται απλώς σε αρχιτεκτονική αναδιαμόρφωση²⁴⁵. Η διαφοροποίηση της οικίας Θ σε σχέση με τις υπόλοιπες είναι τόσο αισθητή, που αποτελεί ίσως τον πιο αδιάψευστο μάρτυρα μιας βαθύτερης τομής, με οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνέπειες.

Η οικία Θ αποτελεί βασικό σημείο στην κατανόηση της εξέλιξης του οικισμού: αρχιτεκτονικά, τα σύγχρονα σχέδια, με την υπό περίπτωση υιοθέτηση νέων υλικών και την περίπλοκη εσωτερική δομή, συνδυάζονται με χαρακτηριστική διαμόρφωση του τοπίου. Ο «*επίπεδος και περίοπτος*» χώρος που επισημαίνει η Βοκοτοπούλου²⁴⁶, διαμορφώθηκε ως τέτοιος εμπρόθετα, για να ξεχωρίζει και να ελέγχει²⁴⁷. Στην παρουσίαση της Θ από την ανασκαφέα, επισημαίνεται μια πρωιμότερη καταστροφή της από πυρκαγιά, την οποία όμως δεν ταυτίζει με την προαναφερθείσα του οικισμού²⁴⁸ και τοποθετείται μετά από αυτή.

Παράλληλα, στο κεντρικό τμήμα του οικισμού, τα ορθογώνια οικοδομήματα, όχι μόνο ανακατασκευάζονται τον 4^ο αι. π.Χ., αλλά φαίνεται να ακολουθούν σε ορισμένες περιπτώσεις τις νέες τάσεις. Το μονόχωρο οικοδόμημα Η φαίνεται να αναδιαμορφώθηκε λαμβάνοντας σοβαρά υπόψη τόσο τη στεγανότητα, καθώς είναι λιθόκτιστο έως τη στέγη, όσο και την ασφάλεια, στην οποία παραπέμπουν τα

²⁴⁴Domínguez 2018: 14.

²⁴⁵Σύμφωνα με τον Αλεξάκη (1996: 176), αντίστοιχες αρχιτεκτονικές μεταβολές που συμβαίνουν στις κοινότητες κατά την οθωμανική περίοδο, συνδέονται με την ανάδειξη της κοινωνικής διαστρωμάτωσης.

²⁴⁶Βοκοτοπούλου 1994: 193.

²⁴⁷Η διάταξη και επιβολή των οικοδομημάτων στο χώρο είναι αποτελεσματική καθώς η όψη τους τους προσδίδει μια εμπειρικά επαληθεύσιμη υπόσταση. Η παρουσία τους και μόνο, συνιστά απόδειξη μιας «αλήθειας» που απορρέει κυρίως από την εμβληματική μορφή τους, αλλά και τους συμβολισμούς με τους οποίους επενδύονται (Σταυρίδης 1990: 116).

²⁴⁸Βοκοτοπούλου 1994: 197-198.

ευρήματα του χώρου: το φρυγικού τύπου κράνος και οι αιχμές, δεν υποδεικνύουν αποκλειστικά τη συμμετοχή του «ενοίκου» στις ανώτερες βαθμίδες του μακεδονικού στρατού, αν το οικοδόμημα Η αποτελεί κατοικία, αλλά και τη φύλαξη του χώρου.

Γενικά, η αναδιαμόρφωση της Βίτσας φέρει πολλές ομοιότητες με την αντίστοιχη του λεκανοπεδίου ως προς τη λογική, αλλά φαίνεται ότι οι διάφορες καινοτομίες προσαρμόζονται σε τεχνικές παρόμοιες με εκείνες που χρησιμοποιούνταν έως την περίοδο αυτή²⁴⁹, στις ανάγκες και τα δεδομένα της περιοχής.

4.2 Η ΣΥΜΒΟΛΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ

Η έννοια της «κοινότητας» αναφέρεται στην εδαφική, οικονομική και κοινωνική όψη ενός πληθυσμού εγκατεστημένου σε έναν τόπο, και προσδιορίζεται μέσω των διαδικασιών αυτών και ως αίσθημα «κοινού ανήκειν»²⁵⁰.

Τα νεκροταφεία, συνιστούν για τα μέλη της κώμης, χώρους συμβολικά φορτισμένους, που συνδέονται με ολόκληρη την κοινωνία²⁵¹ και κατανοούνται πιθανώς ως συνέχεια της ζωής. Η εγγύτητα²⁵² ζωντανών και νεκρών, αποτελεί

²⁴⁹Domínguez 2018: 14.

²⁵⁰Νιτσιάκος 2004: 48-49. Με τους όρους *φαντασιακή κοινότητα* και *συνανήκειν* συνδέεται κυρίως ο B. Anderson (1997). Κάθε κοινότητα στην οποία οι άνθρωποι δεν έχουν προσωπική επαφή, είναι φαντασιακή, λόγω του τρόπου με τον οποίο συλλαμβάνεται. Δεν αφορά μόνο στην έννοια του έθνους, αλλά και σε μικρότερα σύνολα, ή ακόμη και προνεωτερικές κοινωνίες. Η φαντασιακή σύλληψη αφορά στην οριοθέτηση και κυριαρχία και βέβαια στο αίσθημα της αδελφότητας και του συνανήκειν (Anderson 1997: 26-28). Η μικρή κλίμακα της υπό εξέταση κοινωνίας, αντίθετα, υπογραμμίζει τις πραγματικές προσωπικές επαφές των μελών.

²⁵¹Πρόκειται για τους πραγματικούς και λειτουργικούς χώρους του Foucault (1986: 22-27), τις *ετεροτοπίες*, που υπάρχουν σε κάθε πολιτισμό, και που, μολονότι έχουν σχεδιαστεί εντός του θεσμού και της κοινωνίας, αποτελούν ένα είδος πραγματοποιημένων ουτοπιών, όπου όλες οι θέσεις που υπάρχουν στο εσωτερικό του πολιτισμού αντιπροσωπεύονται, αμφισβητούνται και ανατρέπονται συγχρόνως.

²⁵²Η επιλογή της τοποθεσίας ενός νεκροταφείου εξαρτάται από τις κοινωνικο-πολιτικές αξίες της κοινωνίας, από ανάγκες μαγικού και ιερού προσανατολισμού, αλλά και από τον συμβολισμό των χαρακτηριστικών του στοιχείων. Η οργάνωση και ο συμβολισμός αντανακλούν κοσμολογικές και κοσμογονικές αντιλήψεις της εκάστοτε κοινωνίας, που αντικατοπτρίζονται στην οργάνωση και τον συμβολισμό του δομημένου χώρου (Κουμαριανού 2008: 32). Στην υπό εξέταση κοινωνία, ο θάνατος αντιμετωπίζεται ως «ιερότητα και αθανασία» (Foucault 1986: 25) και είναι πλήρως ενταγμένος στην καθημερινότητα. Η εγγύτητα των νεκροταφείων δεν προκαλεί προφανώς φόβο, καθώς ο χώρος των νεκρών δεν συνιστά μίσημα ή «ασθένεια» που θα μπορούσε να μολύνει τους ζωντανούς, ή, ακόμη και αν αυτό ισχύει, οι τελετουργίες κάθαρσης (vanGenner 2016: 60) θεωρούνται αρκούντως αποτελεσματικές. Αντίθετα, στην περίπτωση του Λιατοβουνίου, το νεκροταφείο βρίσκεται σε απόσταση από τον οικισμό. Πιθανώς οι μολυσματικές ασθένειες που προκαλούνται από τα λιμνάζοντα νερά της περιοχής αποτελούσαν ίσως συχνό λόγο θανάτου των κατοίκων, γεγονός που δικαιολογεί τον φόβο και την τοποθέτηση των νεκρών μακριά από τους ζωντανούς.

στοιχείο του εξοικειωμένου τρόπου με τον οποίο οι κάτοικοι αντιλαμβάνονται το θάνατο, καθώς και ένδειξη της κυριαρχίας της ζωής και του θανάτου στην καθημερινότητα του οικισμού²⁵³. Η κατασκευή δρομίσκων και αναβαθμών στο νότιο νεκροταφείο, υποδηλώνει συχνότητα των ζωντανών στο χώρο των νεκρών, τονίζοντας ωστόσο, ότι η προσέγγιση πραγματοποιείται μέσω συγκεκριμένων διαδρομών, οι οποίες οργανώνουν τόσο τις μετακινήσεις, όσο και τις θέσεις των τάφων²⁵⁴.

Συγχρόνως, τα δύο νεκροταφεία οριοθετούν τον οικισμό, «κυκλώνοντας»²⁵⁵ αρχικά την κόμη και στη συνέχεια, καθώς ο οικισμός επεκτείνεται, το κεντρικό τμήμα. Η θέση στην οποία βρίσκονται υπογραμμίζει και τις λειτουργίες που επιτελούν, καθώς συνιστούν τόσο μέσο προστασίας του οικισμού, όσο και βασικό στοιχείο ταυτότητας και αυτοπροσδιορισμού της ομάδας προς τον «ξένο» που προσεγγίζει την κόμη. Συνιστώντας οριακά²⁵⁶ τμήματα, λειτουργούν ως ζώνη ανάμεσα στο εντός και το εκτός, αποτελώντας ουσιαστικά ένα μεταβατικό στάδιο²⁵⁷. Ο ρόλος της ζώνης αυτής είναι διαμεσολαβητικός, καθώς προστατεύει κυριολεκτικές και συμβολικές μεταβάσεις από βίαιους, όπως σημειώνει ο vanGenner²⁵⁸, κοινωνικούς κραδασμούς και απότομες παύσεις της ατομικής και συλλογικής ζωής. Πρόκειται, σύμφωνα με τον

²⁵³Κουμαριανού 2008: 35.

²⁵⁴Κουμαριανού 2008: 39.

²⁵⁵Κοντά στον κόσμο των ζωντανών, υπάρχει ο κόσμος των νεκρών. Με τη συμπλήρωση του κόσμου που προηγείται της γέννησης, ολοκληρώνονται οι σταθερές της κοινωνικής ζωής, συμπεραίνει ο vanGenner (2016: 280-281), αφού για τις ομάδες, όπως και για τα άτομα, η ίδια η ζωή σημαίνει χωρισμός και επανένωση, αλλαγή μορφής και κατάστασης, θάνατος και αναγέννηση, καταστάσεις που θα μπορούσαν με όρους του ίδιου (vanGenner 2016: 283), να σχετίζονται με το ίδιο το σχήμα των διαβατηρίων τελετουργιών. Υπό την άποψη αυτή, η σειρά από τη γέννηση μέχρι το θάνατο περιλαμβάνει μια σειρά σταδίων που στην παρούσα περίπτωση φαίνεται να έχει κυκλικό σχήμα, καθώς όλα τα μέλη περνούν ατέρμονα την ίδια σειρά καταστάσεων και διαβάσεων από το θάνατο στη ζωή και από τη ζωή στο θάνατο (vanGenner 2016: 286-287).

²⁵⁶Ο vanGenner, μαζί με τα φυσικά όρια (που στην παρούσα περίπτωση αναγνωρίζονται στα ανατολικά και δυτικά) μελετά και τα τεχνητά, που διασχίζει κανείς «*επί ποινή υπερφυσικής κύρωσης*» (2016: 60), και συνοδεύονται από τελετές καθιέρωσης, με τρόπο που η εισχώρηση ενός ξένου, να αποτελεί ιεροσυλία.

²⁵⁷Το μεταβατικό στάδιο μιας διαβατήριας τελετουργίας μπορεί εξίσου να αφορά διάβαση, προφύλαξη, ή να αποτελεί συμπαθητική τελετουργία που αποσκοπεί στην άρση της μιαιρότητας, ή την προσέλκυση της κακόβουλης μαγείας πάνω τους. Οι διάφορες τελετουργίες παρουσιάζουν μεγάλες ομοιότητες μεταξύ τους και για το λόγο αυτό, ο ρόλος του «*διαμεσολαβητή*», μπορεί να λάβει διάφορες ερμηνείες δράσης (vanGenner 2016: 98. Turner 1999: 234-243).

²⁵⁸vanGenner 2016: 102.

Turner²⁵⁹, για την εξωτερική και ορατή μορφή μιας εσωτερικής και εννοιολογικής διαδικασίας.

Ο κόσμος των νεκρών τοποθετείται ανάμεσα στον κόσμο των ζωντανών και τον ζωτικό χώρο της κοινότητας, δηλώνοντας πιθανώς, μέσω των τριών επάλληλων κύκλων, ότι οικιστικός χώρος, νεκροί και φυσικό περιβάλλον, αποτελούν ενιαίο και αδιαχώριστο σύνολο²⁶⁰. Ο κυκλικός τρόπος ανάπτυξης μαρτυρά παράλληλα, το πολιτιστικό σύστημα της κοινότητας, τονίζοντας τη στενή της εξάρτηση από τη φύση, που αποτελεί κύριο παράγοντα για την επιβίωση και αναπαραγωγή της²⁶¹. Ο κύκλος των εποχών δηλαδή, καθοριστικός για τις παραγωγικές δραστηριότητες, προσδιορίζει πιθανότατα και την αντίληψη για τη ζωή και το θάνατο.

Η συνεχής επανάληψη ομόκεντρων κύκλων, παραπέμπει στην κυκλική αντίληψη του χρόνου, όπου συνέχεια και σταθερότητα αποτελούν κυρίαρχες αξίες. Οι αξίες αυτές συνδέονται παράλληλα με την κυριαρχία²⁶² της ομάδας, καθώς τα νεκροταφεία, εκτός από την οριοθέτηση και προστασία του οικισμού, δηλώνουν επίσης την παρουσία στο χώρο, ενώ ειδικότερα οι τάφοι των προγόνων, αποτελούν επί της ουσίας, την ιστορική υπόσταση της κοινότητας²⁶³.

Οι νεκροί συνδέονται επίσης με το «συνανήκειν», καθώς δηλώνοντας τη γενεαλογική συνέχεια²⁶⁴, αναφέρονται και στη σημασία των δεσμών αίματος που ενώνουν τη συγκεκριμένη κοινωνία. Το μέγεθος κάθε ομάδας γραμμικής καταγωγής²⁶⁵ εξαρτάται από τη δομική και γενεαλογική μνήμη της ομάδας, και βέβαια διαφοροποιείται ανάλογα με την οργάνωση της κοινωνίας. Στην υπό εξέταση περίπτωση, υπολογίζοντας τρεις γενιές ανά αιώνα, η ιστορική διάρκεια της κοινότητας εκτείνεται σε 15 τουλάχιστον γενιές. Με βάση τα δεδομένα αυτά, η σημασία της μνήμης,

²⁵⁹Turner 1999: 235.

²⁶⁰Αλεξιάκης 1996: 178.

²⁶¹Νιτσιάκος 2003: 122-123.

²⁶²Anderson 1997: 27.

²⁶³Αν στους σύγχρονους οικισμούς το χτίσιμο της εκκλησίας παραπέμπει συμβολικά στην ίδια την ίδρυση της κοινότητας, αποτελώντας σύμβολο της κοινής καταγωγής και ενότητας των μελών της (Νιτσιάκος 2003: 167), οι τάφοι των προγόνων στην παρούσα περίπτωση λειτουργούν με παρόμοια λογική, αποτελώντας χρονολογικό τεκμήριο παρουσίας στο χώρο και πιστοποιώντας τα δικαιώματα της κοινότητας στην περιοχή αυτή.

²⁶⁴Ο Αλεξιάκης (1996: 184), στη διαχρονική παρουσίαση των οικισμών της ορεινής Ηπείρου, σημειώνει ότι η εγγύτητα νεκροταφείων-οικισμών δηλώνει τη συνέχεια, τη μη αποστασιοποίηση και την ταύτιση νεκρών και ζωντανών, καθιστώντας πιο ισχυρή την ιδεολογία της πατρογραμμικής γενιάς (patrilineage).

²⁶⁵Σε μια κοινωνία με μακρά γενεαλογική μνήμη είναι αναγκαία η οργάνωση αρκετά μεγάλων δικτύων και συγκροτημένων ομάδων που βασίζονται στη συνέχεια, από ότι σε μια κοινωνία που η συγγένεια υπολογίζεται σε βάθος δύο ή τριών γενιών (Eriksen 2007: 171).

δεδομένης της απουσίας γραφής, είναι θεμελιώδης και επισημαίνεται από τη δημιουργία ενός μνημονικού τόπου εντός του οικισμού, γύρω από τους τάφους των προγόνων. Η φροντίδα με την οποία αντιμετωπίστηκαν ανά τους αιώνες, η κατασκευή αναλημματικών τοιχαρίων ήδη από το τέλος του 9^{ου} αι., οι προσφορές που εντοπίστηκαν περιμετρικά κλπ., μαρτυρούν τη λειτουργία των τάφων αυτών ως μηχανισμών κοινωνικής μάθησης²⁶⁶. Μάλιστα, η τροποποίηση και επιμελής διαμόρφωση του χώρου κατά τον 5^ο αι., φανερώνουν επίσημες συλλογικές τελετουργικές πρακτικές που ενεργοποιούν τον καταγωγικό μύθο, αναιρώντας τον ιστορικό και αποτυπώνοντας τόσο τον «ιερό»²⁶⁷, όσο και τον δυναμικό, «δομικό»²⁶⁸ χρόνο της κοινότητας. Ο καταγωγικός μύθος δηλαδή, λειτουργώντας συνεκτικά και μνητικά μέσα από επαναλαμβανόμενες κοινωνικές πρακτικές, επικυρώνει και διασφαλίζει τη συνέχεια της κοινότητας, σε καθημερινό και συμβολικό επίπεδο, απηχώντας παράλληλα, το ιδιαίτερο «ήθος»²⁶⁹ που τη διέπει και τη διαφοροποιεί από τις «άλλες».

Οι επιτελέσεις μνήμης αποτελούν εκδήλωση του συμβολισμού, όπως αντίστοιχα ο διαμοιρασμός της τροφής ενδυναμώνει τους δεσμούς των ανθρώπων²⁷⁰. Τα κοινά γεύματα που μαρτυρούν τόσο οι κτιστές κατασκευές πλησίον ορισμένων τάφων, όσο και τα οστά ζώων που φαίνεται να καταναλώθηκαν *in situ*, αποτελούν στοιχεία για τη σημασία της συλλογικής και τελετουργικής κατανάλωσης τροφής²⁷¹. Τα γεύματα προς τιμήν των νεκρών²⁷² αποτελούν τελεουργίες ενσωμάτωσης που ως στόχο έχουν τη σύσφιξη των σχέσεων και την ένωση όλων των ζωντανών μελών της ομάδας μεταξύ τους, ενίοτε και του νεκρού, όπως μαρτυρούν τα αγγεία χωρίς πυθμένα που τοποθετούνταν πάνω στους τάφους και για τα οποία έγινε λόγος παραπάνω.

²⁶⁶Νιτσιάκος 2003: 158.

²⁶⁷Νιτσιάκος 2003: 159-160.

²⁶⁸Νιτσιάκος 2003: 165.

²⁶⁹Νιτσιάκος 2003:167.

²⁷⁰Από πολύ νωρίς το ζήτημα της τροφής αποσυνδέθηκε από την αυστηρή επιβίωση, αναδεικνύοντας την ευρύτερη κοινωνική της διάσταση. Το ενδιαφέρον των κοινωνικών επιστημόνων στράφηκε στη μελέτη της σχέσης μεταξύ τροφής και πολιτισμού. Μελετητές όπως ο Lévi-Strauss και η Mary Douglas, προσέγγισαν τον τρόπο προετοιμασίας γευμάτων σε μια κοινωνία, ως μέσο κατανόησης των κοινωνικών δομών, τονίζοντας παράλληλα τον κοινωνικό και πολιτικό ρόλο της τροφής, όσο και των διατροφικών απαγορεύσεων και ταμπού. Ο διαμοιρασμός φαγητού και η από κοινού κατανάλωση από τα μέλη μιας οικογένειας, κοινότητας ή κοινωνικής ομάδας, δεν τελείται χωρίς να εμπλέκει συναισθήματα, λόγια, αξίες και εμπειρίες, καθιστώντας το μοιρασμένο φαγητό σύμβολο και απόδειξη αγάπης, αλληλεγγύης και κοινωνικότητας που διατηρεί την κοινωνική συνοχή και συνέχεια (Στεφανή & Σολομών 2010: 18).

²⁷¹Dietler 2001: 65-114.

²⁷²vanGennep 2016: 249.

Κατόπιν όσων αναφέρθηκαν, γίνεται αντιληπτό ότι οι διάφορες λατρευτικές τελετές που διαπιστώνονται στον οικισμό, αφορούν αποκλειστικά νεκρούς συγγενείς, ορισμένοι από τους οποίους καταγράφονται στη συλλογική συνείδηση ως ηρωικοί πρόγονοι. Αντίθετα, λατρεία θεοτήτων²⁷³, όπως και αντίστοιχοι «ιεροί» χώροι δεν εντοπίζονται. Γενικότερα, στην ιστορική εξέλιξη της Ηλείου συνυπάρχουν δύο λατρευτικά υποστρώματα²⁷⁴: στο πρώτο, διατηρούνται τα αρχέγονα στοιχεία και ο χθόνιος χαρακτήρας και σχετίζεται με τη δρυολατρεία, τη Μητέρα Θεά και το Δωδωναίο ζεύγος, Δία και Διώνη. Το δεύτερο, που εισάγεται κυρίως από την Αμβρακία, περιλαμβάνει τις ολύμπιες θεότητες και διαπιστώνεται κυρίως από τον 5^ο αι. π.Χ. κ.εξ. Στην περίπτωση της Βίτσας, η επίδραση που ασκούν τα δύο υποστρώματα και ο συνδυασμός παραδοσιακών και επείσακτων στοιχείων, αποτυπώνεται μέσω των «μονοσάνδαλων²⁷⁵» νεκρών των τάφων 72, 77 και κυρίως 66²⁷⁶ (Εικ. 33α-ε). Ο μονοσανδαλισμός²⁷⁷ συνδέεται με τελετουργίες σχετικές με χθόνιες θεότητες και ιδιαίτερα ισχυρές, μεταθανάτιες αντιλήψεις και λατρείες στις οποίες, η επαφή του ενός πέλματος με τη γη, επιφέρει υπόγειες, μεταφυσικές δυνάμεις. Ο μονοσάνδαλος ήρωας, συνδεδεμένος επίσης με έναν συμβολικό θάνατο και μετέωρος ανάμεσα σε δύο καταστάσεις, έχει συσχετισθεί με τη μετάβαση από τη «φυλετική κοινωνία» στην πόλη²⁷⁸. Τα υποδήματα²⁷⁹, σηματοδοτώντας την αρχή του ταξιδιού, συνδέονται με το όριο

²⁷³Πλην ελάχιστων, κυρίως τμημάτων, ειδωλίων που εντοπίστηκαν στα νεκροταφεία, τα οποία δεν συνδέονται με συγκεκριμένη λατρεία. (Βοκοτοπούλου 1986: 217-220).

²⁷⁴Ζάχος 2008β: 91.

²⁷⁵Βοκοτοπούλου 1986: 27. 340.

²⁷⁶Στον T72, (α τέταρτο 4^ο αι., Βοκοτοπούλου 1986: 30-32), που ανήκε σε άνδρα ώριμης ηλικίας, δίπλα στον δεξί αστράγαλο εντοπίστηκε χάλκινο ομφαλωτό κομβίο, που χρησίμευε για τη στερέωση των ιμάντων των δερμάτινων υποδημάτων. Αντίστοιχα κομβία βρέθηκαν στους 77, στο αριστερό πέλαμα (475-450 π.Χ., Βοκοτοπούλου 1986: 33), και T66 (500-475 π.Χ., Βοκοτοπούλου 1986: 24-27) στην αριστερή κνήμη. Στον T66 εντοπίστηκαν δύο υπερμεγέθεις σιδερένιες αιχμές δοράτων (ΑΜΙ 2388, 2389), οι οποίες, εξαιρώντας το μέγεθος, αποτελούν χαρακτηριστικά κτερίσματα των νεκρών που χρησιμοποιούνται για αιώνες, καθώς και δύο εισηγμένες, χάλκινες ραμφόστομες πρόχοι (ΑΜΙ 2258, 2259 -τέλος 6^ο, αρχή 5^ο αι. π.Χ.), έργα κορινθιακού εργαστηρίου. Αποτελούνται από σφυρήλατα (κοιλιά και στόμιο) και χυτά μέλη (λαβές). Οι λαβές απολήγουν σε γυναικεία προτομή, που βρίσκεται ανάμεσα σε ζεύγος ροδάκων. Η μορφή έχει ερμηνευθεί ως Νύμφη και είναι στραμμένη προς το εσωτερικό του αγγείου όπου τοποθετείται το υγρό (Βοκοτοπούλου 1975. 1986: 24-27).

²⁷⁷Ginzburg 1991: 230-236.

²⁷⁸Ο μονοσάνδαλος ήρωας («μονοκρήπις»), εμφανίζεται συχνά στη μυθολογική παράδοση (Ginzburg 1991: 230-236). Η ασυμμετρία στη βάδιση, σύμφωνα με τον Ginzburg (1991: 232-233), σχετίζεται με τη σωματική εμπειρία και την αντίληψη του ανθρώπου για τη σωματική του εικόνα. Στην εικόνα αυτή, η συμμετρία αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό, καθώς οτιδήποτε την τροποποιεί, κυριολεκτικά ή μεταφορικά, αφορά σε εξω-ανθρώπινες εμπειρίες. Μια σειρά από μύθους και ένα πλήθος ηρώων (Οιδίπους, Μελάμπους, Ιάσων, Περσέας, Πέλοπας, Κρόνος, Τήλεφος, Ζευς, Θησέας, Αχιλλέας, Φιλοκτήτης, Ήφαιστος κλπ.) εμφανίζουν κάποια μορφή ασυμμετρίας σχετική με τη βάδιση

ανάμεσα στο ιδιωτικό και το δημόσιο και συχνά, την είσοδο του ατόμου σε μια δημόσια σφαίρα όπου εκπροσωπεί και αναπαριστά την κοινότητα στην οποία ανήκει.

5. ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

5.1 Η ΣΥΓΓΕΝΕΙΑ

Στα *Πολιτικά*²⁸⁰, η κόμη ορίζεται από τον Αριστοτέλη ως προέκταση της οικογένειας και δημιουργείται από τη συνένωση οικογενειών που εγκαθίστανται σε ένα τόπο για την κάλυψη αναγκών, πιο σύνθετων από τις καθημερινές. Οι απόγονοι της αρχικής οικογένειας ή περισσότερων συγγενικών οικογενειών, συγκροτούν μια ομάδα γραμμικής καταγωγής, ένα «γένος». Το γένος, στενότερο, αλλά ισχυρότερα συγκροτημένο από ευρύτερους σχηματισμούς²⁸¹, χαρακτηρίζεται από σχέσεις πίστης και αφοσίωσης μεταξύ των μελών, που συνδέονται μεταξύ τους με δεσμούς αίματος

(τρυπημένο πέλαμα, ευάλωτη φτέρνα, χολότητα, πληγωμένο ή παραμορφωμένο πόδι κλπ). Στο επαναλαμβανόμενο αυτό μοτίβο, ο Ginzburg (1991: 234) αναγνωρίζει μία μνητική-τελετουργική πρακτική, κατά την οποία οι ήρωες, ως οριακά, σε μετέωρη κατάσταση, όντα, επικοινωνούν με τον κόσμο των νεκρών, από όπου αποκτούν περαιτέρω δυνάμεις, σηματοδοτώντας ένα συμβολικό, τεχνητό θάνατο και μία αρχή.

²⁷⁹Blundell 2019: 216. Ο Vidal-Naquet (1983: 124) υποστηρίζει ότι στην ελληνική μυθολογία ο μονοσανδαλισμός είναι ένα από τα στοιχεία των ηρώων που εξασφαλίζουν τη σύνδεση ανάμεσα στον «κόσμο της αγριότητας και την πόλη», Ακολουθώντας την άποψη αυτή, η Blundell (2019: 224), επεξηγεί ότι το γυμνό πόδι παραμένει σε επαφή με τις φυσικές δυνάμεις της γης, ενώ το πόδι με το υπόδημα, φέρει τον ιδιοκτήτη στη «σφαίρα του πολιτισμού» και συσχετίστηκε με το πέρασμα από τη «φυλετική» κοινωνία στο «κράτος», από την αταξία στην τάξη, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτό του θεού Διονύσου. Ο Θουκυδίδης, διαφωνεί με την τελετουργική λειτουργία της πρακτικής αυτής, αναφέροντας τους μονοσάνδαλους Πλαταιείς, για τους οποίους επεξηγεί ότι ένα γυμνό πόδι προσφέρει μεγαλύτερη σιγουριά όταν κανείς περπατά στη λάσπη (Blundell 2019: 218-219. Για περαιτέρω ανάλυση της οπτικής του Θουκυδίδα, βλ. σχετ. Vidal-Naquet 1983: 123-129). Σε κάθε περίπτωση, στην αρχή του 5^{ου} αι. π.Χ., εποχή κατά την οποία χρονολογούνται και οι αντίστοιχοι τάφοι της Βίτσας, ο μύθος του μονοσάνδαλου ήρωα φαίνεται να γίνεται δημοφιλής, όπως άλλωστε επιβεβαιώνουν και οι αργυρές κοπές της Λάρισας με το μονό σανδάλι ως οπισθότυπο, που επίσης τοποθετούνται στην περίοδο αυτή.

²⁸⁰Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, η επέκταση της οικογένειας οδήγησε στον σχηματισμό της κόμης, η οποία εξυπηρετεί υπερ-καθημερινές ανάγκες «ή δ' έκλειόνων οικιών κοινωνία πρώτη χρήσεως ἔνεκεν μὴ ἔφημερου κόμη. μάλιστα δὲ κατὰ φύσιν ἔοικεν ἢ κόμη ἀποικία οἰκίας εἶναι, οὐς καλοῦσίντινες ὀμογάλακτας, παῖδάς τε καὶ παίδων παῖδας» (Πολιτικά 1.1252b).

²⁸¹Όπως π.χ. το clan, στο οποίο, τα άτομα κατάγονται από έναν κοινό πρόγονο, οι ενδιάμεσοι κρίκοι ωστόσο δεν είναι εμφανείς και δεν μπορούν να αριθμηθούν (Eriksen 2007: 176-177. Godelier 2000: 190-233. και υποσημ. 5).

και κοινής καταγωγής²⁸². Σύμφωνα με τη Βοκοτοπούλου²⁸³, την κόμη της Βίτσας συγκρότησαν δύο μεγάλες, ευρύτερες φρατρίες που κάθε μία περιλαμβάνει έναν αριθμό συγγενικών οικογενειών, κάτω από την αρχηγία ενός πατριάρχη. Ωστόσο, με βάση την οπτική της ανασκαφής για τους πρώτους οικιστές και με δεδομένο ότι οι τάφοι των προγόνων είναι τέσσερις και τα νεκροταφεία δύο, πιθανότερο είναι ότι πρόκειται για εγκατάσταση μίας φρατρίας, αποτελούμενης από δύο γραμμικές συγγενικές ομάδες, δύο γένη δηλαδή, που πιθανότατα δεν εγκαταστάθηκαν ταυτόχρονα στην περιοχή. Η συγκρότηση της κοινότητας στηρίζεται αρχικά σε δεσμούς αίματος, ωστόσο, στο πέρασμα των αιώνων, καθώς και σε σχέση με ευρύτερους σχηματισμούς παρόμοιας οργάνωσης στους οποίους μετέχει, η σύνδεση δεν γίνεται μέσω της αιματικής συγγένειας, αλλά περισσότερο μέσω της καταγωγής και αναφέρεται στον «πολιτισμικά αναγνωρισμένο»²⁸⁴ δεσμό μεταξύ προγόνου-απογόνου.

Η συνέχεια²⁸⁵ της ομάδας πραγματοποιείται μέσω της μονογραμμικής (πατρογραμμικά, μητρογραμμικά²⁸⁶) ή διπλογραμμικής μεταβίβασης υλικών αγαθών και συμβολικών συστημάτων: η κοινωνική θέση (καταγωγή) και τα προνόμια/δικαιώματα (διαδοχή) μεταφέρονται γενικά μονογραμμικά, ενώ τα υλικά αγαθά (κληρονομία), συνήθως διπλογραμμικά. Η συγγένεια είναι, κατά κανόνα, αμφιπλευρική, ωστόσο, βάσει της έμφασης που δίνεται σε μία από τις δύο πλευρές, χαρακτηρίζεται ανάλογα (πατροπλευρικότητα ή μητροπλευρικότητα). Στην παρούσα περίπτωση, η συμμετρία στο γενεαλογικό μήκος, καθώς και η κοινωνική και συναισθηματική βαρύτητα κάθε πλευράς, είναι δύσκολο να διερευνηθούν. Η έννοια της *πατρίας*, της καταγωγής δηλαδή από έναν κοινό άρρενα πρόγονο, προτείνεται ασφαλέστερα για την περίπτωση του Λιατοβουνίου²⁸⁷, όπου οι 102 τάφοι που ερευνήθηκαν, διατάσσονται γύρω από τον αρχαιότερο τάφο του νεκροταφείου (τάφος 59), που χρονολογείται στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού (1100 π.Χ.). Η

²⁸² Αυτού του είδους η οργάνωση παρατηρείται συχνά σε κοινωνίες χωρίς κρατική δομή (Eriksen 2007: 163-165).

²⁸³ Βοκοτοπούλου 1986: 348, υποσημ. 70.

²⁸⁴ Παραδελλής 2000: 240.

²⁸⁵ Νιτσιάκος 2004: 70-71.

²⁸⁶ Και στα δύο συστήματα άλλωστε, η πολιτική κυριαρχία, όπως και η κληρονομία-ιδιαίτερα τα δικαιώματα στη γη, ανήκουν και ρυθμίζονται υπέρ των ανδρών. Βασική διαφορά είναι ότι στις πατρογραμμικές κοινωνίες τα δικαιώματα μεταβιβάζονται από τον πατέρα στο παιδί (συνήθως γιος), ενώ αντίθετα στις μητρογραμμικές μεταβιβάζονται από τον αδελφό της μητέρας στο γιο της. (Eriksen 2007: 175-176).

²⁸⁷ Douzougli & Papadopoulos 2010: 1-87. Ζάχος 2008: 101-102. Ντούζουγλη 1996: 11-61.

χρονολόγηση του τάφου, η θέση του αναφορικά με τους υπόλοιπους, καθώς και τα πλούσια κτερίσματά του, οδήγησαν στην ταύτιση του νεκρού με τον «γενάρχη» των οικιστών της κόμης του Λιατοβουνίου²⁸⁸. Στην περίπτωση της Βίτσας, οι τάφοι των προγόνων περιβάλλονται εξίσου με σεβασμό, κρίνοντας από τα κατάλοιπα προσφορών που διαπιστώθηκαν περιμετρικά, σε καμία όμως περίπτωση δεν θυμίζουν τον τάφο 59 του Λιατοβουνίου, αναφορικά με τον πλούτο των κτερισμάτων. Επιπλέον, το φύλο των προγόνων στη Βίτσα είναι αδιάγνωστο²⁸⁹, ώστε να συσχετισθεί ασφαλώς με την πατριά. Η περιρρέουσα και δεδομένη σε ορισμένες περιπτώσεις, αρρενοκρατική οπτική²⁹⁰, αδυνατεί συχνά να εντοπίσει στοιχεία που πιθανώς αποκαλύπτουν μια διαφορετική ανάγνωση. Στην υπό εξέταση περίπτωση, ορισμένα από τα στοιχεία των νεκροταφείων, υποδεικνύουν τη σημασία και το ρόλο της μητρικής πλευράς²⁹¹. Σε διάφορους βαλκανικούς λαούς²⁹², οι συγγενείς από την πλευρά του πατέρα περιγράφονται με διαφορετικές έννοιες και λέξεις από εκείνους από την πλευρά της μητέρας και συνήθως διαχωρίζονται σε «συγγενείς από αίμα» και «συγγενείς από γάλα»²⁹³. Στη μελέτη του Αλεξάκη για τα συστήματα συγγένειας στη Βαλκανική²⁹⁴, λέξεις όπως «αίμα» ή «σπόρος», χρησιμοποιούνται για να

²⁸⁸Στα κτερίσματα του άνδρα, που είχε ύψος σχεδόν δύο μέτρα, περιλαμβάνονται χάλκινο ξίφος τύπου Naue II, χάλκινο εγχειρίδιο με ελεφαντοστέινη λαβή, δύο χάλκινες αιχμές δοράτων, ομφάλια και κομβία που ήταν ραμμένα στη δερμάτινη εξάρτηση που πιθανώς φορούσε (Ζάχος 2008: 101-102).

²⁸⁹Βοκοτοπούλου 1986: 208-210.

²⁹⁰Eriksen 2007: 204.

²⁹¹Αξιοσημείωτος είναι τόσο ο διαχωρισμός των όρων, όσο και η ανάγκη δημιουργίας νέων: ο όρος *φράτηρ* αναφέρεται σε μέλος μεγάλης οικογένειας, η οποία διακηρύττει ότι τα μέλη της έχουν συγγένεια εξ αίματος, στην πραγματικότητα όμως πρόκειται για «θρησκευτική» ένωση. Στα αρχαία κείμενα, ο όρος *φράτηρ* δεν αναφέρεται στον αδελφό εξ αίματος, αλλά στο μέλος μιας ομάδας ανθρώπων που ανήκαν σε συγγενικές ή γειτονικές οικογένειες και θεωρούνταν μεταξύ τους «αδέλφια», με σκοπό την αλληλοβοήθεια και την αλληλεγγύη (βλ. σχετ. λήμμα «*φράτηρ*», Chantraine 2022: 1213-1214). Η λέξη «*κασίγητος*» αναφέρεται τόσο στον αδελφό, όσο και τον εξάδελφο, μόνο όμως από την πλευρά του πατέρα. Αντίθετα, ο όρος «*αδελφός*», περιγράφει τη σχέση των ανθρώπων που προέρχονται «από την ίδια μήτρα», την αδελφική συγγένεια δηλαδή, με την πραγματική σημασία της λέξης και άρα σε σχέση με τη μητέρα (βλ. σχετ. λήμμα «*αδελφός*», Chantraine 2022: 82).

²⁹²Νιτσιάκος 2004: 75.

²⁹³Αλεξάκης 1993 : 141-142. Σύμφωνα με τον Αλεξάκη σε μια σύγχρονη ανάλυση των αμφιπλευρικών συστημάτων, ιδιαίτερα ανάμεσα σε Αλβανούς, Αρβανίτες και Έλληνες, σημειώνει ότι οι όροι *φάρα* (φρατρία), *σόι*, *πατριά*, σχετίζονται με την καταγωγή από την πλευρά του πατέρα, η οποία δέχεται και περισσότερο συμβολικό βάρος, αν και επί της ουσίας λαμβάνεται υπόψη και η μητροπλευρική καταγωγή, για την οποία αντίστοιχα χρησιμοποιούνται λέξεις που παραπέμπουν στο γάλα ή το στήθος (Αλεξάκης 1993: 129-153).

²⁹⁴Αλεξάκης 1999: 45. Ο Αλεξάκης (1999: 43-68) εξετάζοντας τα κοινά παλαιοβαλκανικά στοιχεία, τονίζει τη σημασία του γάλακτος και τους ιδιαίτερους συμβολισμούς που φέρει στη σχέση μητέρας παιδιού, αλλά και στην ενισχυμένη δύναμη που έχει η γυναίκα που έχει περάσει το αντίστοιχο στάδιο (π.χ. κατάρα μιας γυναίκας που έχει θηλάσει το παιδί, ακόμη κι αν δεν είναι το δικό της, αναφέρεται

περιγράφουν τη συγγενική αυτή σχέση από την πατρική πλευρά, ενώ στη μητρογενετική καταγωγή χρησιμοποιούνται λέξεις σχετικές με την κοιλιά, τον κόρφο, ή το στήθος. Με τη διαπίστωση αυτή σχετίζονται ίσως τα πολυάριθμα ιδιότυπα αγγεία με τις μαστοειδείς αποφύσεις που βρέθηκαν σε τάφους, συχνά συνδεδεμένα μεταξύ τους ανά δύο ή τρία, ως πρώιμοι κέρνοι (**Εικ. 31**). Οι μελετητές αποδίδουν στα αγγεία αυτά τελετουργική χρήση που παραπέμπει, λόγω της διαμόρφωσης, στη γονιμότητα, μέσω του στήθους²⁹⁵. Το στοιχείο αυτό, αν ισχύει, δεν συνιστά αδιάσειστο τεκμήριο αμφιπλευρικού συστήματος, ή πολύ περισσότερο μητροπλευρικού, αλλά οπωσδήποτε μαρτυρά δεσμό και με τη μητρική πλευρά, τουλάχιστον σε συμβολικό επίπεδο. Εξάλλου, η ιδιαίτερη σημασία των δεσμών «γάλακτος», προκύπτει και από τα βασικά χαρακτηριστικά της κόμης, στα οποία ο Αριστοτέλης²⁹⁶ τονίζει ότι τα μέλη της μοιράζονται το ίδιο γάλα («ομογάλακτα²⁹⁷»).

ως ιδιαίτερα σημαντική και ηθικά φορτισμένη-Αλεξάκης 1999: 51-52). Ο διαχωρισμός ανάμεσα σε «αίμα» και «γάλα» ισχύει, σύμφωνα με τον ίδιο και στην πατροπλευρική συγγένεια, με τη διαφορά ότι το αίμα δίνει μεγαλύτερη έκταση και βάθος στη συγγένεια από ότι το γάλα. Σημειώνει επίσης ότι η διαδικασία του θηλασμού, σε κοινωνικό επίπεδο, δημιουργεί κοινότητες συνεργασίας και αλληλεγγύης με συμβολικο-ιδεολογικές προεκτάσεις, ιδιαίτερα όταν ο θηλασμός δεν πραγματοποιείται μονάχα από τη φυσική μητέρα. Η «θηλάστρα» είναι ένα πρόσωπο με υψηλό κύρος για την κοινωνία, ενώ η διαδικασία αυτή δημιουργεί επίσης «συμβολική συγγένεια» ανάμεσα σε εκείνη και τα παιδιά που έχει θηλάσει, αλλά και στα παιδιά μεταξύ τους. Για το λόγο αυτό επιλέγεται συνήθως ο θηλασμός παιδιών ίδιου φύλου, ώστε να αποτραπεί ο κίνδυνος αιμομιξίας. Η ανάλυση του Αλεξάκη φέρνει στο νου αργυρεπίχρσο σφραγιδόλιθο (ΑΜΙ 4279) του 4^{ου} αι. που ήρθε στο φως στο χωριό Κερασώνας του νομού Πρέβεζας και απεικονίζει την σκηνή του φόνου της Κλυταιμνήστρας από τον γιο της Ορέστη (Βασιλείου 2009: 569-572. Κατσαδήμα 2017: 121. Raftouroulou 2000: 157-162). Στον σφραγιδόλιθο, αποτυπώνεται η στιγμή κατά την οποία η ήδη πληγωμένη Κλυταιμνήστρα, προσπαθεί να αμυνθεί αποκαλύπτοντας τον αριστερό της μαστό στο γιο της, σε μια ύστατη ίσως προσπάθεια υπενθύμισης της σχέσης μητέρας-παιδιού.

²⁹⁵ Οι μαστοειδείς αποφύσεις θα μπορούσαν ίσως να συνδεθούν με το θηλασμό και το γάλα, φανερώνοντας μια αντίληψη για τη σχέση μητέρας-παιδιού, που σε ορισμένους λαούς σχετίζεται με το ρόλο της μητέρας ως τροφού και όχι ως γεννήτορα (Eriksen 2007: 180). Αντίστοιχα αγγεία εντοπίστηκαν επίσης τόσο στο Λιατοβούνι, όσο και στην περιοχή του Πωγωνίου.

²⁹⁶ [...] μάλιστα δὲ κατὰ φύσιν ἔοικεν ἡ κόμη ἀποικία οἰκίας εἶναι, οὐς καλοῦσίτινες ὁμογάλακτας, παῖδας τε καὶ παίδων παῖδας [...] (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, Α, 1252b, 14-15).

²⁹⁷ Ο Derks (1995: 27-40), επιχειρεί μέσω μιας σημασιολογικής ανάλυσης του όρου «ομογάλακτες», για τον οποίο δίνει και τη σχετική βιβλιογραφία των ερμηνειών, να διακρίνει ιστορικές κοινωνικές και οικονομικές προεκτάσεις. Στην ανάλυση του όρου τονίζει δύο στοιχεία: το γάλα ως προϊόν (και ως εκ τούτου, τα γαλακτοπαραγωγικά ζώα) και τον διαμοιρασμό, ως συλλογική διαδικασία. Καταλήγει ότι στον τρόπο ζωής που περιγράφει ο Αριστοτέλης, αφενός το γάλα είναι το κύριο συστατικό της καθημερινής διατροφής και αφετέρου αφορά στην καθημερινή κατανομή της γαλακτοπαραγωγής από τα κοπάδια των αγελάδων, προβάτων κλπ., στον πληθυσμό. Το στοιχείο αυτό, που διαφοροποιείται χωρικά και χρονικά, αποτελεί κατά τον ίδιο πρακτική αντίστοιχης συμβολικής βαρύτητας με το μοίρασμα γευμάτων, ζώων και φωτιάς, στοιχείων σχετικών με τη νομαδική-κτηνοτροφική ζωή στην ύπαιθρο.

Τα συστήματα συγγένειας συνδέονται σαφώς με την κοινωνική οργάνωση, καθώς δεν προκύπτουν αυτόματα από τους δεσμούς αίματος των ανθρώπων²⁹⁸. Σε κοινωνίες με παρόμοια οργάνωση με την κόμη της Βίτσας, η σημασία της συγγένειας είναι θεμελιώδης, καθώς αναφέρεται σε ισχυρούς δεσμούς κανονιστικών υποχρεώσεων που συνδέουν τα μέλη, αποτελώντας βάση της πολιτικής σταθερότητας και της προαγωγής των πολιτικών συμφερόντων²⁹⁹ της ομάδας. Ο περιορισμένος και περιοριστικός αριθμός ατόμων που αφορά η αιματική συγγένεια, συμπληρώνεται από εναλλακτικές μορφές κοινωνικής συμμαχίας³⁰⁰. Πρόκειται για πλέγματα συλλογικών σχέσεων, που βασίζονται σε συγκεκριμένα συστήματα ανταλλαγής και στοχεύουν στη θεμελίωση μιας μακροχρόνιας κοινωνικής αμοιβαιότητας, περιλαμβάνοντας ένα σύστημα προσφορών και αντιπροσφορών, δώρων³⁰¹ και αντιδώρων. Στις συμπληρωματικές κοινωνικές δομές ανήκουν και οι επιγαμίες³⁰², σημαίνουσες πτυχές κάθε συστήματος συγγένειας, αφού η συγγένεια εξ αγχιστείας³⁰³, κατεξοχήν προϊόν κοινωνικών σχέσεων, έρχεται να καλύψει το περιορισμένο συγγενικό δίκτυο. Η

²⁹⁸Eriksen 2007: 198.

²⁹⁹Eriksen 2007: 164-165.

³⁰⁰Νιτσιάκος 2004: 80.

³⁰¹Η λογική του δώρου δεν αναφέρεται μονάχα σε υλικά αγαθά, αλλά περιλαμβάνει υπηρεσίες, συναισθήματα και συμπεριφορές, επεκτείνοντας τη διαδικασία σε σχέσεις όπου υπάρχει διαφορά κύρους, ή ακόμη και για τη σύναψη σχέσεων, όπως συμβαίνει με την περίπτωση ενός γάμου. Ο M. Mauss μελέτησε την πρακτική της ανταλλαγής και του «δώρου» στις αρχαϊκές κοινωνίες, καταλήγοντας ότι η προσφορά δώρων, ενώ εξορισμού προσφέρεται ανιδιοτελώς και αυθόρμητα, συνιστά εμπρόθετη δράση που παράγει υποχρεώσεις και προσδοκίες (Mauss 1979: 80-86). Χρησιμοποιείται ως στρατηγική, εμπλέκοντας τα δύο μέρη σε μια σχέση αμοιβαιότητας και ηθικής δέσμευσης, αντίστοιχη με τον όρκο. (Mauss 1979: 149, 229 υποσημ 26). Η υπό μελέτη περίπτωση αποτελεί κοινωνία δώρου, μια πρακτική που ακολουθείται έως και την εποχή του Πύρρου, όπως μας πληροφορεί ο Πλούταρχος. Οι βασιλείς της Ηπείρου κατά την ανάρρηση στην εξουσία, εκτός από την τελετουργική ανταλλαγή όρκων, [...] ήσαν ἀλλήλοις μετὰ τῶν φίλων, δῶρα πολλὰ τὰ μὲν δίδόντες, τὰ δὲ λαμβάνοντες [...] (Πλούταρχος, Πύρρος 5.5).

³⁰²Στις κοινωνίες στις οποίες οι ομάδες γραμμικής καταγωγής παίζουν κυρίαρχο ρόλο, οι γυναίκες ανταλλάσσονται μεταξύ ομάδων και όχι μεταξύ ατόμων (Eriksen 2007: 162-163). Η «νύφη» από τη Μακεδονία, θα αποτελούσε βασικό επιχείρημα του Levi-Strauss στην αμφισβήτηση της καταγωγής ως πιο σημαντικού στοιχείου της συγγένειας, καθώς υποστήριξε ότι η ανταλλαγή γυναικών με στόχο τη συγκρότηση συμμαχιών και την πολιτική σταθερότητα συνιστά βασικότερη παράμετρο. Ο Levi-Strauss αναφέρει ότι η ανταλλαγή γυναικών συνιστά προϊόν αμοιβαιότητας, η οποία αποτελεί, συνειδητή ή ασυνειδητή, θεμελιώδη δομή του ανθρώπινου νου (Eriksen 2007: 163). Υποστηρίζει δηλαδή ότι η ορολογία της συγγένειας είναι το τελικό προϊόν των καθολικών δομών του νου και όχι αποτέλεσμα κοινωνικής οργάνωσης, θεωρητικό σχήμα που δεν επαληθεύεται από τα εθνογραφικά στοιχεία (Eriksen 2007: 192-199).

³⁰³Eriksen 2007: 186.

περίπτωση της θεωρούμενης «νύφης από τη Μακεδονία»³⁰⁴, του γεωμετρικού τάφου 113, θα μπορούσε να αποτελεί ένδειξη διεύρυνσης της ομάδας με την εισαγωγή νέων μελών. Πιθανότατα, η επέκταση του στενού κύκλου των συγγενών και η δημιουργία νέων συμμαχιών³⁰⁵, αφορά συγγενικά προς την ομάδα «φύλα», καθώς από την Ύστερη Εποχή Χαλκού έως τα ελληνιστικά χρόνια, ο Παναγιάρης³⁰⁶ εντοπίζει στα σκελετικά κατάλοιπα «*συνθήκες έντονης μακροχρόνιας γενετικής απομόνωσης*», που αποδίδει σε έντονες τάσεις ενδογαμίας.

Παρατηρείται δηλαδή, είτε πρόκειται για αιματική, είτε για συμβολική συγγένεια³⁰⁷, ότι σχετίζεται γενικότερα με ζητήματα αναπαραγωγής της κοινωνίας και μετάδοσης των πολιτισμικών αξιών και γνώσεων, κατέχοντας εξίσου σημαντικό ρόλο στην πολιτική αλλά και την οργάνωση της καθημερινότητας των ανθρώπων³⁰⁸. Η ομάδα λειτουργεί ως «*συσσωμάτωση*»³⁰⁹, όχι μόνο σε περιπτώσεις πολέμου, εμπορικών συναλλαγών κλπ., αλλά επίσης και σε ζητήματα γάμου, ο οποίος επί της ουσίας, πραγματοποιείται μεταξύ ομάδων και όχι ατόμων³¹⁰.

Σε επίπεδο καθημερινότητας, η αλληλεγγύη και η κοινοκτημοσύνη των αποθηκευμένων αγαθών, η φροντίδα δηλαδή για τη συντήρηση και αναπαραγωγή της ομάδας, θεωρούνται βασικά στοιχεία που καθιστούν την κώμη στοιχειώδη κοινωνικοοικονομική μονάδα³¹¹. Τα αποθηκευτικά αγγεία που βρέθηκαν στο κεντρικό τμήμα του οικισμού μαρτυρούν πρόνοια και κοινή φροντίδα για τα μέλη, υποδεικνύοντας σταθερές και συμπαγείς συγγενικές ομάδες, σε βαθμό που η συγγένεια ως δομή εκτελεί επί της ουσίας τη λειτουργία της εστιακής ομάδας.

³⁰⁴Πρόκειται για την πιο πλούσια ταφή των νεκροταφείων (T113), στην οποία εντοπίστηκαν χάλκινο διάδημα, οκτώσχημες πόρπες, περιδέραια με ψήφους από μαύρο στεατίτη, υαλόμαζες, ημιπολύτιμες πέτρες, χάλκινοι δακτύλιοι, εγχειρίδιο κλπ. Η νεκρή, που έζησε τον 9^ο αι. π.Χ. (850-800 π.Χ.), ονομάστηκε συμβατικά «νύφη από τη Μακεδονία», εξαιτίας των κοσμημάτων της, καθώς ανήκουν σε αντίστοιχους τύπους με κοσμήματα που έχουν εντοπιστεί στη Βεργίνα.

³⁰⁵Το ταμπού της αιμομιξίας συνεπάγεται μια αρχή κοινωνικής οργάνωσης που καθιερώνει και την αντιθετική συμπληρωματικότητα μεταξύ αιματικής συγγένειας και αγχιστείας, επιβάλλοντας συχνά την εξωγαμία (Νιτσιάκος 2004: 85. Eriksen 2007: 164)

³⁰⁶Παναγιάρης 1992: 274-276.

³⁰⁷Ο Νιτσιάκος (2004: 69) σημειώνει ότι το κοινοτικό πνεύμα και η κοινωνική αλληλεγγύη δεν θα μπορούσαν να αναπτυχθούν σε τόσο μεγάλο βαθμό στην παραδοσιακή κοινωνία, μόνο στη βάση διοικητικών λειτουργιών ή γειτνίασης, αλλά σχετίζεται με την ηθική της συγγένειας, ασχέτως αν αφορά αιματική ή συμβασιακή/πλασματική σχέση, καθώς διαπερνά το σύνολο των σχέσεων αποτελώντας σημαντικό παράγοντα ανάπτυξης αντίστοιχων φαινομένων.

³⁰⁸Eriksen 2007: 164.

³⁰⁹Eriksen 2007: 165.

³¹⁰Eriksen 2007: 165, 186.

³¹¹Νιτσιάκος 2004: 73.

Από τον 4^ο αι. ωστόσο, οι δεσμοί συγγένειας, που μέχρι τότε κυριαρχούν στην κοινωνική οργάνωση, προσδιορίζοντας σχέσεις και ρόλους σε όλες τις διαστάσεις της κοινωνικής ζωής, εξασθενούν και η οικογένεια λαμβάνει κεντρικότερη θέση, όπως θα φανεί στη συνέχεια.

5.2 Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

Ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά*, ορίζει την οικογένεια ως την πρώτη κοινότητα που διατηρείται σε όλες τις εποχές³¹², περιλαμβάνοντας *ομοσύσσιτα* και *ομοτράπεζα* μέλη³¹³. Τις τελευταίες δεκαετίες, το εκτεταμένο ενδιαφέρον για τον θεσμό της οικογένειας φέρνει συχνά τους μελετητές σε διαφωνία³¹⁴, κυρίως εξαιτίας της ασαφούς αντίληψης που επικρατεί για όρους που αφορούν στην οικογένεια. Η ανάπτυξη των βασικών εννοιών της «εστιακής ομάδας» και του «κύκλου ανάπτυξης»³¹⁵, συνέβαλε προκειμένου να ξεπεραστούν αδιέξοδα: βάσει όσων αναφέρθηκαν, η αντίθεση ανάμεσα στις έννοιες της οικογένειας και της εστιακής

³¹²Glutz 1994: 12.

³¹³ή μὲν οὖν εἰς πᾶσαν ἡμέραν συνεστηκυῖα κοινωνία κατὰ φύσιν οἶκός ἐστιν, οὗς Χαρώνδας μὲν καλεῖ ὁμοσιπούς, Ἐπιμενίδης (15) δὲ ὁ Κρής ὁμοκάπους (Αριστοτέλης, Πολιτικά, Α, 1252b, 14-15).

³¹⁴Ορισμένοι μελετητές, όπως ο Duplouy (2017: 29-47), μελετώντας την οικογένεια κατά την Αρχαϊκή και Κλασική περίοδο στην Αττική, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο θεσμός της οικογένειας, συνιστά επινοήση του 4^{ου} αι. π.Χ., αποτελώντας επί της ουσίας την «κόρη της πόλης». Ο Duplouy υποστηρίζει ότι η αντίληψη που υπάρχει για την οικογένεια των αρχαϊκών χρόνων, αποτελεί επί της ουσίας προβολή κλασικών δεδομένων, επηρεασμένων από την οπτική της ανθρωπολογίας. Αρχικά, η αντίληψη της ανθρωπολογίας στην οποία αναφέρεται, αφορά την προσέγγιση του Morgan (εξελικτική θεωρία), υπό μία εθνοκεντρική και αξιολογική κρίση, εμφανώς επηρεασμένης από την εμπειρία των νοητικών δομών της δυτικής σκέψης (Νιτσιάκος 2004: 95): εξετάζει μόνο την πυρηνική/απλή μορφή οικογένειας (η οποία είναι όντως μία, αλλά από τις πολλές επιλογές), όπως καταγράφεται επιγραφικά, αρχαιολογικά κλπ. κατά την κλασική περίοδο, επιδιώκοντας να ανιχνεύσει αντίστοιχα στοιχεία πριν τον 6^ο αι. Σε κάθε περίπτωση, η περίπτωση της Αθήνας που μελετά, δεν μπορεί να εφαρμοστεί άκριτα στην περίπτωση της Ηπείρου. Ασφαλώς η οικογένεια ως δομή έχει τη δική της ιστορία εξέλιξης, ωστόσο, η ψευδο-ιστορική γραμμική θεώρηση του Duplouy, φαίνεται να μην ισχύει. Στην προκειμένη περίπτωση, το παράδειγμα της Πλατανιάς (Πλιάκου 2007: 170-172) ίσως δείχνει το ενδιάμεσο στάδιο ανάμεσα στη διευρυμένη πιθανότατα μορφή οικογένειας που κυριαρχούσε στη Βίτσα («προ-πολιτική» κοινωνία σύμφωνα με τον ίδιο), με βασικές αρχές τη συλλογικότητα και αλληλεγγύη, και στη μορφή που ο Duplouy περιγράφει, καθώς στον συγκεκριμένο οικισμό (εντός του κρατικού μορφώματος), αποκαλύφθηκαν οικίες οι οποίες ανά δύο ή τρεις, οργώνονται γύρω από μια ενιαία αυλή. Το γεγονός αυτό αναδεικνύει την πληθώρα των περιπτώσεων που υπάρχουν. Ταυτόχρονα, στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας αναγνωρίζεται πράγματι ένα πιο ατομικιστικό πνεύμα που εκδηλώνεται, όπως θα φανεί και στη συνέχεια, μέσω της οικογένειας το οποίο όμως, συναρτάται με την ενσωμάτωση της τοπικής κοινωνίας σε ευρύτερες κλίμακες, επιφέροντας οικονομική διαφοροποίηση, κοινωνική κινητικότητα και παρακμή της συγγένειας καθώς και της κοινότητας εν γένει. Σε κάθε περίπτωση πρόκειται για μεταβολές των κοινωνικών δομών που επηρεάζουν τη μορφή της οικογένειας (Νιτσιάκος 2004: 96-100).

³¹⁵Fortes στο Νιτσιάκος 2004: 100.

ομάδας είναι σχηματική και στατική, καθώς η μορφή της εστιακής ομάδας είναι ανάλογη με τις οικονομικές, πολιτικές, κοινωνικές συνθήκες που χαρακτηρίζουν τον κοινωνικό σχηματισμό όπου είναι ενταγμένη, σε συνάρτηση με τον κύκλο ανάπτυξης. Καθώς οι δύο μορφές οικογενειακής οργάνωσης (απλή/διευρυμένη οικογένεια) δεν συνιστούν αντίθετες περιπτώσεις, αλλά αποκρυσταλλώσεις διαφορετικών ρυθμών στον κύκλο ανάπτυξης του ίδιου θεσμού³¹⁶, οι δύο τύποι μπορεί να συνυπάρχουν με τον ένα να προκύπτει από τον άλλο σε κανονικότητες που ορίζονται από εξωτερικές συνθήκες. Σύμφωνα με τον Νιτσιάκο, η διευρυμένη οικογένεια εμφανίζεται στον ελλαδικό χώρο, συνήθως σε «πολεμικές» και νομαδικές κοινωνίες, καθώς και σε ορισμένες κατηγορίες γεωκτηνοτρόφων³¹⁷. Σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με τη διαχείριση της κοινής περιουσίας, που καθίσταται αποδοτικότερη με τον καταμερισμό εργασίας, την ασφάλεια και την άμυνα σε συνθήκες εσωτερικής ανταγωνιστικότητας και εξωτερικής ανασφάλειας. Ανάλογα βέβαια είναι και τα ζητούμενα της υπό εξέταση κώμης, γεγονός που υποθετικά οδηγεί σε διευρυμένη σύνθεση της οικογένειας.

Οι σχέσεις που συνδέουν τα άτομα εντός της εστιακής ομάδας δεν είναι απαραίτητα γάμου ή αίματος όπως ισχύει για τη στοιχειώδη οικογένεια. Οι διάφορες προσπάθειες για τον ορισμό της οικογένειας ανέδειξαν ένα κοινό και σταθερό στοιχείο, την οικουμενικότητα της δυάδας μητέρας-παιδιών, καθώς, τα μεμονωμένα παραδείγματα από τις διάφορες εθνογραφικές μελέτες, καθιστούν όλες τις άλλες σχέσεις αμφισβητήσιμες³¹⁸. Πράγματι, τα παραδείγματα από τα νεκροταφεία της Βίτσας επιβεβαιώνουν την αντίληψη αυτή, καθώς οι ενήλικες που βρέθηκαν θαμμένοι με παιδιά, είναι γυναίκες. Παράλληλα, η θέση στην οποία τοποθετούνται τα παιδιά, ανάστροφα, ανάμεσα στους μηρούς της γυναίκας, φανερώνει ότι η μητέρα δεν θεωρείται απλώς τροφός, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, αλλά και γεννήτορας.

Η έννοια της οικογένειας δεν αφορά μονάχα τα μέλη μεταξύ τους, αλλά εμπλέκει και τον χώρο κατοικίας: ο πήλινος στάμνος με τα κατάλοιπα καύσης νηπίου³¹⁹ που βρέθηκε όρθιος μέσα στον φλύσχη, πλησίον του βορειοανατολικού τοίχου του

³¹⁶Νιτσιάκος 2004: 105.

³¹⁷Νιτσιάκος 2004: 110.

³¹⁸Νιτσιάκος 2004: 103-104.

³¹⁹Βοκοτοπούλου 1994: 198 και υποσημ. 14. Κατά κοινή βιβλιογραφική ομολογία, στην περίπτωση των παιδιών ανιχνεύεται μια γενικευμένη τάση για ενταφιασμό, παρά για καύση, ακόμη και σε περιπτώσεις που η καύση αποτελεί μοναδική πρακτική για ενήλικες, λόγω πρακτικών δυσκολιών (Shepherd 2013: 545). Στο ζήτημα θα γίνει αναφορά και στη συνέχεια.

δωματίου 3 της οικίας Θ, παραπέμπει πιθανότατα σε μεταφυσικές ερμηνείες, αναφορικά με την προστασία της οικίας, και εν γένει της οικογένειας, τονίζοντας τη σύνδεση της οικίας, ως χώρου, με την οικογένεια, ως δομή. Η πρακτική αυτή δεν είναι άγνωστη στην περιοχή, καθώς αντίστοιχη παιδική ταφή εντοπίστηκε κάτω από το δάπεδο του δεύτερου στρώματος κατοίκησης στο Λιατοβούνι³²⁰, η οποία μάλιστα προηγείται χρονικά κατά τουλάχιστον επτά αιώνες από την αντίστοιχη της Βίτσας. Ορισμένοι μελετητές³²¹ αναγνωρίζουν συμβολικό συσχετισμό ανάμεσα στην οικία και τη μήτρα, υποστηρίζοντας ότι τα αγέννητα παιδιά θάβονται εντός του σπιτιού, ενώ τα νεογνά τοποθετούνται κοντά στον εξωτερικό τοίχο της οικίας, συμβολίζοντας την ύπαρξή τους εξωτερικά του σώματος, αλλά όχι στον έξω κόσμο³²².

Από το τέλος του 5^{ου} και κυρίως τον 4^ο αι., οι δεσμοί συγγένειας εξασθενούν και η οικογένεια ως θεσμός φαίνεται να κατέχει κεντρικότερη θέση στην κοινωνική οργάνωση. Είναι ενδεικτικό ότι από την εποχή αυτή, στον μεγάλο αριθμό των χρηστηρίων ελασμάτων της Δωδώνης³²³, η πλειονότητα των επιγραφών (που βεβαίως προέρχονται από διάφορες περιοχές), αφορούν οικογενειακά ζητήματα (Πίν. 11). Η οικογένεια παρουσιάζεται σε διάφορα στάδια του κύκλου ανάπτυξης (γάμος, απόκτηση παιδιών, ασφαλής ενηλικίωση, απασχόληση, γάμος παιδιών κλπ (Πίν. 12), αναδεικνύοντας τη σημασία των οικογενειακών σχέσεων για την κοινωνία της εποχής, χωρίς να αναφέρονται άλλοι συγγενείς³²⁴ πέραν του πρώτου βαθμού.

Η μελέτη της δομής και λειτουργίας της οικογένειας συνιστά προϋπόθεση για την κατανόηση της δυναμικής των ανθρώπινων σχέσεων μέσα και έξω από το πλαίσιο της

³²⁰Η παιδική ταφή του Λιατοβουνίου οριζόταν από δύο σειρές που σχημάτιζαν ορθή γωνία, ενώ ως δάπεδο χρησίμευε ο φυσικός βράχος. Ο τάφος ήταν κτερισμένος με χειροποίητο εγχώριο αμοφορίσκο (Douzougli & Papadopoulos 2010: 63. Ντούζουγλη 1997: 557).

³²¹McHugh 1999: 19. Η πρακτική του εγχυτρισμού ερμηνεύεται από μελετητές ως προσομοίωση μήτρας που τοποθετείται στην εύφορη γη, όπως αντίστοιχα το έμβρυο αναπτύχθηκε στο σώμα της μητέρας του (Vasileiou 2020: 514).

³²²Επιπλέον, υποστηρίχθηκε ότι η ταφή εντός της οικίας σχετίζεται με στρατηγικές αντίδρασης των γυναικών έναντι της ανδρικής κυριαρχίας, άποψη που από την πλειονότητα των μελετητών, θεωρείται ανυπόστατη. Σε κάθε περίπτωση, το μίasma που προέρχεται από ένα παιδί δεν θεωρείται εξίσου επικίνδυνο, όπως συμβαίνει με τους ενήλικες (McHugh 1999: 19).

³²³Πρόκειται για τα ελάσματα που επί σειρά ετών (1928-1932, 1952-1959), έφερε στο φως ο Δ. Ευαγγελίδης. Οι Δάκαρης, Βοκοτοπούλου και Χριστίδης το 1981 ανέλαβαν τη δημοσίευση του μεγαλύτερου μέρους του ανωτέρω υλικού, που εκδόθηκε το 2013, περιλαμβάνοντας 4216 επιγραφές (Δάκαρης, Βοκοτοπούλου & Χριστίδης 2013).

³²⁴Χαρακτηριστικό για τις σχέσεις είναι το γεγονός ότι τα ερωτήματα, όταν δεν αφορούν τον ερωτώντα, σχετίζονται με συγγενείς πρώτου βαθμού (σύζυγος, παιδιά, γονείς, αδελφία). Στα ερωτήματα των ελασμάτων, ανιχνεύονται βεβαίως και ζητήματα φύλου. Ο γάμος, όταν δεν αφορά τον ερωτώντα σχετίζεται αποκλειστικά με κάποιο θηλυκό μέλος (κόρη ή αδελφή).

και επακόλουθα, της ίδιας της διαδικασίας της κοινωνικής αλλαγής³²⁵. Ο Νιτσιάκος τονίζει την αντιστρόφως ανάλογη σχέση ανάμεσα στη διευρυμένη οικογένεια και την κοινότητα, αναλογία που επεξηγεί μέσω του ρόλου της κοινότητας ως διαμεσολαβητή, ανάμεσα στην εστιακή ομάδα και την ευρύτερη κοινωνία³²⁶. Στην υπό εξέταση περίπτωση, φαίνεται ότι ακολουθούνται παρόμοιοι συσχετισμοί μετά την ενσωμάτωση της τοπικής κοινότητας σε ευρύτερες κλίμακες και την ανάπτυξη κεντρικών θεσμών.

Η οικονομική διαφοροποίηση που ανιχνεύεται τον 4^ο αι., αφορά αλλαγές στην οικιακή σφαίρα σχετικές με τις διαδικασίες παραγωγής, κατανάλωσης και αναπαραγωγής³²⁷. Έως την εποχή αυτή, η οικογένεια συνιστά φυσική και ιδεολογικο-ηθική οντότητα³²⁸, που η βιολογική αναπαραγωγή αφορά το ζεύγος, ο τρόπος ωστόσο με τον οποίο θα κοινωνικοποιείται η αναπαραγωγή αυτή, όπως και ο έλεγχος που ασκείται, είναι ζήτημα της κοινωνίας. Βεβαίως, οι εσωτερικοί ανταγωνισμοί ανάμεσα στις διάφορες συγγενικές οικογένειες φαίνεται να υπάρχουν και κατά τη «φυλετική» οργάνωση, περιορίζονται όμως σε συμβολικό επίπεδο: οι τάφοι που χρονολογούνται έως τον 5^ο αι., όπως η πρώιμη πλούσια ταφή 113, περιέχουν συχνά αντικείμενα που διαχωρίζουν το νεκρό-και πιθανότατα την οικογένειά του από την υπόλοιπη ομάδα. Επιπλέον, τα αντικείμενα κύρους που η θεωρούμενη «νύφη από τη Μακεδονία» έφερε, εξυπηρετούσαν ίσως και τη νομιμοποίηση της υπάρχουσας οργάνωσης, καθώς, με την κατάχωσή τους αποσύρονται από την κυκλοφορία και ως εκ τούτου από τη διεκδίκηση.

Τον 4^ο αι. π.Χ., η κοινωνική κινητικότητα είναι έντονη, καθώς η κοινότητα προσανατολισμένη πλέον στον ευρύτερο «κρατικό» σχηματισμό, φανερώνει τάσεις εξωστρέφειας και εσωτερικές διαφοροποιήσεις που διαρρηγνύουν την αρχή της συλλογικότητας³²⁹. Η οικογένεια στρέφεται προς τον πυρήνα-οικία, εκεί όπου οι διάφορες πρακτικές έχουν πλέον ατομικό και ιδιωτικό χαρακτήρα, επαναπροσδιορίζοντας τις σχέσεις εντός της οικογένειας³³⁰, τους ρόλους και τις σχέσεις εξουσίας.

³²⁵Νιτσιάκος 2004: 109.

³²⁶Νιτσιάκος 2004: 110-111.

³²⁷Νιτσιάκος 2004: 113.

³²⁸Νιτσιάκος 2004: 104-105.

³²⁹Νιτσιάκος 2004: 117.

³³⁰Νιτσιάκος 2004: 120.

Ενδεικτικό της αλλαγής αυτής αποτελεί η παιδική ταφή εντός της οικίας Θ. Το νήπιο, εκτός από τις αγνύθες, συνοδεύονταν από φυλλόσχημη πόρπη με ατρακτόσχημο φύλλο, που ανήκει στον τύπο 2β της Βοκοτοπούλου.³³¹ Οι πόρπες αυτές εμφανίζονται γύρω στο 775 π.Χ., χρησιμοποιούνται για μια πενηνταετία και δεν επανεμφανίζονται, εκτός από την παρούσα περίπτωση, στην αρχή δηλαδή του 4^{ου} αι. Στο νότιο νεκροταφείο βρέθηκαν τρεις παρόμοιες φυλλόσχημες πόρπες. Από τους τρεις τάφους, ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι δύο³³², καθώς, στον τάφο 84³³³, που χρονολογείται στο μέσο του 8^{ου} αι., εντοπίστηκε διπλή ταφή γυναίκας με νήπιο, στον ώμο του οποίου, εντοπίστηκε παρόμοια πόρπη. Στον τάφο 129³³⁴, που επίσης τοποθετείται στο μέσο του 7^{ου} αι. και διαμορφώθηκε πιθανότατα ως ατομικός τύμβος, βρέθηκαν στο εσωτερικό χειροποίητα και εισηγμένα κορινθιακά αγγεία, δύο πόρπες, μία από τις οποίες όμοια με της οικίας Θ, καθώς και δύο χρυσοί κώνοι, χωρίς οπή ανάρτησης, για τους οποίους θα γίνει λόγος παρακάτω. Με τον τρόπο αυτό, φαίνεται ότι η συνέχεια της οικογένειας, το συνανήκειν και η κοινή εμπειρία επισημαίνονται πλέον πιο έντονα, μέσω μιας υλικά διαμεσολαβημένης σχέσης μεταξύ προγόνων και απογόνου.

Η δομική αλλαγή που σημειώνεται στην κόμη την εποχή αυτή (4^{ος} αι.), ανιχνεύεται και στην περίπτωση των νεκροταφείων, όπου επίσης επιβεβαιώνεται κλονισμός των συγγενικών δεσμών. Σύμφωνα με τη Βοκοτοπούλου³³⁵, η ύπαρξη δύο μεγάλων ευρύτερων «φρατριών» ή γενών, όπως προτάθηκε, υποστηρίζεται από τα δύο νεκροταφεία και τη σύγχρονη λειτουργία τους. Με βάση τα στοιχεία που διατίθενται όμως, η «σύγχρονη» λειτουργία, δεν είναι συνεχόμενη. Το νότιο νεκροταφείο είναι πρωιμότερο (9^{ος} αι. π.Χ.), ενώ το βόρειο χρησιμοποιείται για πρώτη φορά τον 8^ο αι. Την περίοδο αυτή, ο πληθυσμός αυξάνεται σημαντικά, γεγονός που πιθανώς υποδεικνύει δεύτερη, νέα ομάδα, με στοιχεία και χαρακτηριστικά που επιβάλλουν χωριστές ταφές. Μετά τον 8^ο αι. ωστόσο, η κοινότητα φαίνεται να ενοποιείται –αν και ο αριθμός μειώνεται, καθώς οι ταφές πραγματοποιούνται από κοινού στο νότιο νεκροταφείο. Τα ευρήματα της περιόδου (7^{ος} -5^{ος} αι.) από το νότιο νεκροταφείο, μαρτυρούν γενικά ισότιμη και εξομαλυμένη σχέση των ομάδων, που δεν

³³¹Βοκοτοπούλου 1986: 311 και εικ. 30.

³³²Ο τρίτος τάφος είναι ο T175, όπου, εκτός από την ίδια πόρπη, εντοπίστηκε ψήφος από ορεία κρύσταλλο (Βοκοτοπούλου 1986: 128-9).

³³³Βοκοτοπούλου 1986: 103-105.

³³⁴Βοκοτοπούλου 1986: 120-122.

³³⁵Βοκοτοπούλου 1986: 348, και υποσημ. 70.

δικαιολογούν τον χωρικό διαχωρισμό του 8^{ου} αι. Ωστόσο, η επανάχρηση του βόρειου νεκροταφείου κατά τον 4^ο αι. π.Χ., υποδεικνύει ίσως κρίση που σχετίζεται με την ενδυνάμωση των επιμέρους οικογενειών και την αποδυνάμωση της συγγένειας και κατ' επέκταση της κοινότητας. Μάλιστα, εκτός από τον χωρικό διαχωρισμό, οι διάφορες τελετουργίες, αλλά και η διαφοροποίηση της ταφικής πρακτικής, με τη σχεδόν κυκλική τοποθέτηση γύρω από τάφους του 8^{ου} αι., αποτελούν ένδειξη ρήξης μεταξύ των ομάδων.

6. Ο ΤΡΟΠΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

6.1 ΕΔΡΑΙΕΣ Ή ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΕΣ;

Μέχρι σχεδόν το μέσο της δεκαετίας του 1990, οι πρώιμες κοινωνίες της Ηπείρου θεωρούνταν (ημι)νομαδικές³³⁶, αναπτύσσοντας μία οικονομία που στηρίζεται κυρίως στην εκτροφή ζώων, ενώ η αγροτική παραγωγή θεωρήθηκε δευτερεύουσα και περιορισμένη δραστηριότητα. Ωστόσο, το βασισμένο, σε εθνογραφικά παράλληλα σχήμα του νομαδισμού αμφισβητήθηκε έντονα³³⁷, καταρρίπτοντας την άποψη ότι το ορεινό περιβάλλον και οι παμ-βαλκανικές συγγένειες που ανιχνεύονται στον υλικό πολιτισμό συνιστούν γνώρισμα των μετακινήσεων και του νομαδικού ποιμενισμού. Με μια σειρά επιχειρημάτων ο Halstead³³⁸ υποστηρίζει ότι η νομαδική κτηνοτροφία δεν ασκούνταν ανέκαθεν στον ελλαδικό χώρο, αλλά αναπτύχθηκε σε συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες κατά τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες.

³³⁶Βλαχοπούλου 1997: 51-56. Halstead 1996: 64. Βοκοτοπούλου 1986: 340. Hammond 1967. Ο Δάκαρης (1976: 12) υποστήριξε την άσκηση της μεταβατικής κτηνοτροφίας ήδη από τους προϊστορικούς χρόνους, τονίζοντας μάλιστα, ότι οι εποχικές μετακινήσεις των κοπαδιών δύο φορές το χρόνο συνέχιζαν μία μακρά παράδοση από την εμφάνιση του παλαιολιθικού κυνηγού στην Ήπειρο έως τη σύγχρονη εποχή. Η κινητικότητα των ομάδων, λόγω της ενασχόλησης τους με τη νομαδική ή μεταβατική κτηνοτροφία, θεωρήθηκε ως βασική αιτία της δυσκολίας εντοπισμού προϊστορικών θέσεων, καθώς και των περιορισμένων αρχιτεκτονικών καταλοίπων στους ανεσκαμμένους οικισμούς. (Βασιλείου 2015: 174)

³³⁷Cherry 1988: 6-34. Halstead 1990: 61-80. 1996: 63-73.

³³⁸Τα επιχειρήματα του Halstead (1996: 67-70. 1990: 65-68), συνοψίζονται ως εξής: α. οι βοσκότοποι των υσιπέδων συνιστούν προϊόν ανθρώπινης επέμβασης, σχεδόν αδύνατη κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, εξαιτίας του επιπέδου της τεχνολογίας, αλλά και του ανθρώπινου δυναμικού. β. τα πεδινά εδάφη αποτελούν κατάλληλα μέρη για παράλληλη άσκηση γεωργίας και (περιορισμένης) κτηνοτροφίας, και γ. απουσία οργανωμένων οικισμών που θα εξασφάλιζαν την ανταλλαγή του πλεονάσματος.

Η εποχική μετακίνηση³³⁹, ενταγμένη στο ερμηνευτικό πλαίσιο των στρατηγικών επιβίωσης που επηρεάζονται από περιβαλλοντολογικούς και οικονομικούς παράγοντες, συνδέεται καθοριστικά τόσο με το μέγεθος του κοπαδιού, όσο και με την εξάρτηση της οικονομίας από την κτηνοτροφία. Στο πλαίσιο αυτό αναπτύχθηκαν τρία μοντέλα παραδοσιακής ορεινής οικονομίας: οι ειδικευμένοι κτηνοτρόφοι, οι μικτοί κτηνοτρόφοι και οι μικτοί γεωκτηνοτρόφοι³⁴⁰.

Σύμφωνα με τη Ντούζουγλη, η μεταβατική οικονομία υπαγορεύεται από τις γεωμορφολογικές και κλιματικές συνθήκες της περιοχής όπου δραστηριοποιείται η εκάστοτε ομάδα³⁴¹. Οι οικισμοί που βρίσκονται σε παρυφές κοιλάδων ή οροπεδίων και σε χαμηλά υψώματα, που δεν πλημμυρίζουν από τις συχνές βροχοπτώσεις και την ανεβασμένη στάθμη των ποταμών, καλύπτουν τις βασικές ανάγκες (πόσιμο νερό, βοσκότοποι, καλλιεργήσιμες εκτάσεις), εξασφαλίζοντας τη διαβίωση στον ίδιο τόπο σε όλη τη διάρκεια του έτους³⁴². Οι κοινωνίες αυτές δεν ασκούν μεταβατική οικονομία³⁴³ και συσχετίζονται με μικρότερες δορυφορικές εγκαταστάσεις, που βρίσκονται σε απόσταση μίας ημέρας το πολύ, γύρω από τον μεγαλύτερο οικισμό. Στην αντίθετη περίπτωση, όταν ο χώρος δεν προσφέρεται καθ' όλη τη διάρκεια του έτους, οι στρατηγικές επιβίωσης αναπροσαρμόζονται, οπότε, άνθρωποι και ποίμνια μετακινούνται από και προς μόνιμες και προσωρινές εγκαταστάσεις.

Η Βασιλείου³⁴⁴, προκειμένου να εξακριβώσει τον χαρακτήρα των εγκαταστάσεων της κεντρικής Ηπείρου, από την Εποχή του Χαλκού έως την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, εξετάζει τη μορφή και το μέγεθος του οικισμού, σε συνδυασμό με την κεραμική παραγωγή. Λαμβάνοντας υπόψη την ποικιλομορφία στη διαμόρφωση των επιμέρους χαρακτηριστικών, τους τύπους αγγείων που καλύπτουν όλες τις χρήσεις, τη δυσκολία μεταφοράς, αλλά και την άσκηση οργανωμένης αποθήκευσης, καταλήγει ότι τα παραπάνω στοιχεία συνιστούν τεκμήρια μικτής οικονομίας που βασίζεται στην

³³⁹Βασιλείου 2015: 175

³⁴⁰Σύμφωνα με τον Halstead (1996: 64-65), οι ειδικευμένοι κτηνοτρόφοι μετακινούνταν εποχικά και στηρίζονταν αποκλειστικά στο οικιακό κοπάδι. Οι μικτοί κτηνοτρόφοι ημινομάδες, ασχολούνταν υποτυπωδώς με την γεωργία, είχαν μόνιμους οικισμούς και χωράφια, και ασχολούνταν επίσης με μεταπρατικές δραστηριότητες. Οι μικτοί γεωκτηνοτρόφοι κατοικούσαν μόνιμα σε μία περιοχή και ασχολούνταν παράλληλα με τη γεωργία και την κτηνοτροφία.

³⁴¹Ντούζουγλη 1996: 15-16.

³⁴²Χόινας 2021: 16-17. Douzougli & Papadopoulos 2010: 9-13. Πλιάκου 2007, 236-237. Ζάχος 1997: 153-167. Βλαχοπούλου 1997: 51-52. Ντούζουγλη 1996: 15-20, 36-38.

³⁴³Η Ντούζουγλη (1996: 16) υποστηρίζει την οπτική αυτή για την περίπτωση του Λιατοβουνίου.

³⁴⁴Βασιλείου 2015: 184-190.

άσκηση κτηνοτροφίας και την καλλιέργεια περιορισμένων εκτάσεων. Η Πλιάκου³⁴⁵ αντίστοιχα για τους οικισμούς του λεκανοπεδίου κατά την ίδια περίοδο, υποστηρίζει ότι επίσης ασκούσαν μικτή γεωκτηνοτροφία, καθώς δεν υπήρχε λόγος μετακίνησης. Οι απόψεις που έχουν διατυπωθεί αναφορικά με τη φύση του οικισμού της Βίτσας³⁴⁶, δεν είναι ομόφωνες. Σύμφωνα με τη Βοκοτοπούλου³⁴⁷, η μεγάλη συγκέντρωση οστών αιγοπροβάτων που εντοπίστηκαν στις επιχώσεις όλων των κοινόχρηστων χώρων του οικισμού, αλλά και οι εδαφολογικές και κλιματολογικές συνθήκες, μαρτυρούν μία αμιγώς νομαδική, κτηνοτροφική κοινότητα³⁴⁸. Η ανασκαφέας, παραλληλίζοντας τους κατοίκους της Βίτσας με τους σύγχρονους Σαρακατσάνους, υποστηρίζει ότι η κόμη κατοικείται από τα τέλη Απριλίου έως τα τέλη Οκτωβρίου, οπότε οι κάτοικοι μετακινούνται προς τα παράλια της Ηπείρου, όπου και παραμένουν για το υπόλοιπο διάστημα του έτους. Από την άλλη πλευρά, η Ντούζουγλη³⁴⁹ θεωρεί ότι πρόκειται για ημιμόνιμη εγκατάσταση όπου ασκείται εξειδικευμένη κτηνοτροφία και συμπληρώνεται από μικρή γεωργική και οικοτεχνική παραγωγή. Η μετακίνηση των κοπαδιών, σύμφωνα με την ίδια, αφορά μέρος του πληθυσμού, ενώ οι παραμένοντες στον οικισμό ασκούν τη γεωργική και οικοτεχνική παραγωγή. Αντίθετα, ο Halstead³⁵⁰ υποστηρίζει για τη Βίτσα, ότι πρόκειται για μόνιμη εγκατάσταση στην οποία ο πληθυσμός ασκεί μικτή γεωροκτηνοτροφία, όπως συμβαίνει και σε αντίστοιχες ιστορικές περιπτώσεις, που ο μικρός αριθμός των κατοίκων, εξασφαλίζει τα απαραίτητα για επιβίωση.

Με βάση τα δεδομένα από τα νεκροταφεία, παρατηρείται ότι κατά τον 9^ο αι., υπάρχει μια δυσανάλογη σχέση ανάμεσα σε νεκρούς άνδρες και γυναίκες, καθώς ο αριθμός των γυναικών είναι σχεδόν διπλάσιος από εκείνο των ανδρών (Πίν. 2, 3). Το στοιχείο αυτό μαρτυρά ίσως, ότι στο β μισό του 9^{ου} αι., η οικονομία είναι εν μέρει μεταβατική πιθανώς για τον ανδρικό πληθυσμό. Το μέγεθος, ωστόσο, μίας κοινότητας

³⁴⁵ Πλιάκου 2007: 202-204.

³⁴⁶ Η περίπτωση της Βίτσας διαφέρει, καθώς δεν βρίσκεται, όπως για παράδειγμα το Λιατοβούνι, κοντά σε εκτεταμένους βοσκότοπους (Βασιλείου 2015: 179).

³⁴⁷ Βοκοτοπούλου 1986: 340. Την ίδια άποψη εκφέρει και η Βλαχοπούλου (1997: 55-57).

³⁴⁸ Βοκοτοπούλου 1986: 340.

³⁴⁹ Ντούζουγλη 1996: 16 και ιδιαίτερα υποσημ. 17.

³⁵⁰ Halstead 1996: 66-67. Ο αρχαίος οικισμός, που βρίσκεται δίπλα στο σύγχρονο οικισμό εδραίας μικτής οικονομίας, διαθέτει σε κοντινή απόσταση αρόσιμο έδαφος, σε περιοχή που θα μπορούσε να υποστηρίξει την κτηνοτροφία κατά τους χειμερινούς μήνες, μέσω των χόρτων και των κλαδιών που προσφέρει η περιοχή (Halstead 1990: 71), άποψη που επαναφέρει τα ονομαζόμενα «Κλαδερά» (υποσημ. 111) και την οπτική του Νιτσιάκου (2003: 55-56).

επηρεάζεται από την οικολογία της περιοχής που μπορεί να εκμεταλλευτεί³⁵¹ και τις ανάγκες που μπορεί να καλύψει. Το επιχείρημα αυτό επεξηγεί ίσως και την αύξηση των θανάτων που προκύπτει στο α μισό του 8^{ου} αι., όταν, όχι μόνο οι ανδρικές ταφές σχεδόν εξαπλασιάζονται, αλλά και ο συνολικός αριθμός των νεκρών υπερδιπλασιάζεται. Αν και στο β μισό του 8^{ου} αι. οι νεκροί άνδρες είναι επίσης διπλάσιοι από ό,τι έναν αιώνα πριν και περισσότεροι από τις γυναίκες, στους επόμενους αιώνες και μέχρι την εγκατάλειψη του οικισμού, ο αριθμός ανδρών και γυναικών είναι σχεδόν ίσος. Φαίνεται δηλαδή, ότι, εάν η μεταβατική οικονομία αποτελεί τον λόγο απουσίας των ανδρών από την κώμη κατά τον 9^ο αι., η κατάσταση αλλάζει στην αρχή του 8^{ου}, γεγονός που ίσως φανερώνει εδραία, πλέον, οικονομία με παράλληλη άσκηση κτηνοτροφίας και γεωργίας μικρής κλίμακας³⁵².

Ο σχετικά σταθερός αριθμός θανάτων από τον 7^ο αι. και εξής, μαρτυρά παράλληλα και τη δυναμική της κοινότητας: η άσκηση ειδικευμένης κτηνοτροφίας θα απαιτούσε καταρχάς ένα μεγαλύτερο ανθρώπινο δυναμικό, που ο μικρός αριθμός των νεκρών και η έκταση του οικισμού, δεν μπορεί να καλύψει. Αντίθετα, οι ανάγκες της κάθε οικογένειας θα ικανοποιούνταν από έναν μικρό αριθμό οικοσπιτων ζώων.

Επιπλέον, τα διάφορα μεγάλα και βαριά αποθηκευτικά αγγεία που βρέθηκαν (**Πίν. 8, 9**), πιστοποιούν μόνιμους οικισμούς που φροντίζουν και προβλέπουν για την επιβίωση³⁵³. Τα εκτεταμένα στρώματα κεραμικής³⁵⁴, ακόμη και αν δεν συνοδεύονται από οικοδομικά κατάλοιπα, υποδεικνύουν χρήση του χώρου σε ευρεία έκταση και μεγάλο χρονικό διάστημα, περιλαμβάνοντας αγγεία δύσκολα στη μετακίνηση, που καλύπτουν όμως όλες τις χρήσεις (**Πίν. 10**).

³⁵¹ Αλεξιάκης 1996: 167.

³⁵² Σύμφωνα με τον Domínguez (2018: 26), οι ηπειρωτικές κοινωνίες κατά τον 5^ο -4^ο αι., σε καμία περίπτωση δεν βασίζουν την οικονομία τους στη νομαδική κτηνοτροφία, καθώς, όπως συμπληρώνει, ακόμη και στα πιο ορεινά τμήματα της Μολοσσίας, η οικονομία που βασίζεται σε εδραία μικτή γεωργία και ενισχύεται με εκτροφή κοπαδιών, ήταν η πρωταρχική στρατηγική. Ιδιαίτερα για τους οικισμούς του λεκανοπεδίου, αναφέρει ότι κάθε ένα από αυτά τα νέα κέντρα -χωριά ή δήμοι, παρουσιάζουν ξεκάθαρα γεωργικά και όχι κτηνοτροφικά χαρακτηριστικά (Domínguez 2018: 32).

³⁵³ Αντίστοιχα, στην περίπτωση των 15 πύλων που εντοπίστηκαν στην Κρύα, η Βασιλείου (2015: 187, 190) καταλήγει ότι πρόκειται για ένα μόνιμο οικισμό και όχι για μία περιοδική εγκατάσταση νομάδων κτηνοτρόφων, καθώς, λόγω του μεγάλου μεγέθους τους, δε μπορούσαν να μετακινηθούν εύκολα. Επίσης αναγνώρισε τη μακροχρόνια αποθήκευση ως ανασταλτικό παράγοντα στο βαθμό κινητικότητας του πληθυσμού.

³⁵⁴ Βασιλείου 2015: 184-186.

Σύμφωνα με τον Παναγιάρη³⁵⁵, η κατανάλωση κρέατος στη διατροφή των κατοίκων της Βίτσας είναι σημαντική, ενώ παρατηρεί έλλειψη τροφών φυτικής προέλευσης. Η παράλληλη άσκηση γεωργίας, ωστόσο, τεκμηριώνεται και από τα αρχαιολογικά ευρήματα: τα διάφορα εργαλεία που βρέθηκαν στον οικισμό πιστοποιούν παράλληλες γεωργικές δραστηριότητες, που, ιδιαίτερα κατά τον 4^ο αι., βελτιώνονται (τριπτήρες για το άλεσμα δημητριακών και κυρίως σιταριού, καμπυλόσχημα ή δρεπανοειδή μαχαίρια που θα μπορούσαν να σχετίζονται με το θερισμό³⁵⁶ κλπ.). Σε κάθε περίπτωση, το γεγονός ότι η Ήπειρος στο τέλος του 4^{ου} αι., την περίοδο που ο οικισμός της Βίτσας εγκαταλείπεται, είναι σε θέση να εξάγει σιτάρι³⁵⁷, αναδεικνύει την άποψη του Halstead για την εν λόγω κόμη, τουλάχιστον από τον 8^ο αι. και εξής, ως πιο κατάλληλη ερμηνεία, πιθανώς σε συνδυασμό με την άποψη της Ντούζουγλη περί ημιμόνιμης εγκατάστασης κατά τον 9^ο αι.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, στο ανεσκαμμένο τμήμα του οικισμού δεν τεκμηριώνεται άσκηση των παραγωγικών δραστηριοτήτων. Προφανώς, ο ζωτικός χώρος της κοινότητας πρέπει να αναζητηθεί εκτός του οικισμού, όπου, ακολουθώντας τις ισοϋψείς καμπύλες του εδάφους και του υψόμετρου, θα αναπτύσσονται όλες οι οικονομικές δραστηριότητες του πρωτογενούς τομέα³⁵⁸. Το μέγεθός του θα είναι ανάλογο με το υπολογιζόμενο μέγεθος της κοινότητας, των κοπαδιών που χρειάζονται για να την συντηρήσουν, αλλά και των αναγκαίων για τα κοπάδια εκτάσεων.

Στο χώρο αυτό θα ασκούσαν επίσης οι διάφορες γεωργικές εργασίες³⁵⁹, καθώς, εκτός από τους βοσκότοπους και τα κλαδερά³⁶⁰, η κοινοτική έκταση θα περιλάμβανε και τις

³⁵⁵Παναγιάρης 1992: 276.

³⁵⁶Ο θερισμός σχετίζεται συχνά με τη λατρεία της μητέρας Γης (Πετράκης 2019: 206-207).

³⁵⁷[..] καὶ οἱ μὲν πατέρες ὑμῶν τὴν Ἀθηνᾶν ὡς τὴν χώραν εἰληχυῖα [ὀμώνυμον αὐτῆ] τὴν πατρίδα προσηγόρευον Ἀθήνας, ἴν' οἱ τιμῶντες τὴν θεὸν τὴν ὀμώνυμον αὐτῆ πόλιν μὴ ἐγκαταλίπωσι: Λεωκράτης δ' οὔτεν ομίμων οὔτε πατρίδος οὔθ' ἱερῶν φροντίσας τὸ καθ' ἑαυτὸν ἐξαγωγίμων ὑμῖν καὶ τὴν παρὰ τῶν θεῶν βοήθειαν ἐποίησε. καὶ οὐκ ἐξήρκεσεν αὐτῶ τοσαῦτα καὶ τηλικαῦτα τὴν πόλιν ἀδικῆσαι, ἀλλ' οἰκῶν ἐν Μεγάροις, οἷς παρ' ὑμῶν ἐξεκομίσσατο χρήμασιν ἀφορμῆ χρώμενος, ἐκ τῆς Ἠπείρου παρὰ Κλεοπάτρας εἰς Λευκάδα ἐσιτήγει καὶ ἐκεῖθεν εἰς Κόρινθον. (Λυκούργος, Κατὰ Λεωκράτους, 26).

³⁵⁸Νιτσιάκος 1995: 159-162. Σύμφωνα με το Νιτσιάκο, ο οικισμός που βρίσκεται σε υψόμετρο 1000 μ., όπου περίπου βρίσκεται και η κόμη της Βίτσας (1030μ.), διαθέτει εκτάσεις στο νότιο-μεσημβρινό τμήμα για καλλιέργειες (έως 600μ. υψόμετρο) και στο βόρειο για βοσκή και υλοτομία (έως 1300μ. υψόμετρο).

³⁵⁹Βεβαίως, σε ορεινές και δύσβατες περιοχές το πρόβλημα της διαθέσιμης καλλιεργήσιμης έκτασης είναι βασικό, αλλά εξίσου συνηθισμένη λύση αποτελεί η κατασκευή αναλημματικών τοιχαρίων, για τη δημιουργία ανδίων που προσφέρονται για καλλιέργεια. Στην περίπτωση της Βίτσας δεν έχει εντοπιστεί κάτι παρόμοιο, τουλάχιστον γύρω από τον οικισμό, αδιαμφισβήτητο ωστόσο είναι το

ανάλογες καλλιεργήσιμες εκτάσεις, καθώς επίσης και τις δασικές, όπου, μέσω της υλοτομίας θα εξασφαλιζόνταν τόσο το καύσιμο υλικό, όσο και η πρώτη ύλη για τις διάφορες κατασκευές.

Τέλος, ιδιαίτερα τον 4^ο αι. π.Χ., τα διάφορα ευρήματα μαρτυρούν άσκηση οικοτεχνικής παραγωγής, καθώς επίσης και επεξεργασία των παραγόμενων προϊόντων.

6.2 ΣΧΕΣΕΙΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

*«Ο ατομικιστής άγριος που συλλέγει τρόφιμα και κυνηγά
μόνο για τον ίδιο ή την οικογένειά του,
δεν υπήρξε ποτέ»
K. Polanyi*

Κατόπιν όσων αναφέρθηκαν, η μεθοδολογική επιλογή³⁶¹ αναφοράς του ζητήματος των σχέσεων παραγωγής στο τέλος της μελέτης, έγκειται στο γεγονός ότι η κοινωνική ανθρωπολογία ανέλυσε επαρκώς τη θεμελίωση³⁶² της «πρωτόγονης» οικονομίας στις κοινωνικές σχέσεις, τεκμηριώνοντας ότι ο άνθρωπος δεν δρα για να διασφαλίσει ατομικά συμφέροντα και υλικά αγαθά. Η δράση του αποβλέπει στην κοινωνική του υπόσταση, τις κοινωνικές κατακτήσεις και φιλοδοξίες, ενώ τα υλικά αγαθά εκτιμώνται, μόνον εφ' όσον συμβάλλουν προς αυτήν την κατεύθυνση.

Η έδραση της οικονομίας στις κοινωνικές σχέσεις, όπως αντίστοιχα η απουσία ενός ξεχωριστού και διακριτού θεσμού που βασίζεται σε οικονομικά κίνητρα, συνιστούν θεμελιώδη χαρακτηριστικά της «φυλετικής» οργάνωσης. Τα στοιχεία αυτά ανιχνεύονται στην περίπτωση της Βίτσας, όπου η σχετικά ομοιόμορφη κατανομή των ευρημάτων και η ομοιογένεια, τουλάχιστον έως το τέλος του 5^{ου} αι., μαρτυρούν

γεγονός ότι οι κάτοικοι είχαν την τεχνογνωσία για ανάλογες κατασκευές, γεγονός που πιστοποιείται σε διάφορα σημεία του οικισμού, αλλά και στα νεκροταφεία.

³⁶⁰Βλ. σχετ. υποσημ. 111. Ο λόφος στα δυτικά του οικισμού, τα «Κλαδερά», πιθανότατα δεν υλοτομείται, προστατεύοντας τον οικισμό από τις έντονες βροχοπτώσεις και τη διάβρωση, ειδικά αν ληφθεί υπόψη ότι για τη συγκράτηση του χώματος του λόφου, κατασκευάστηκαν αναλημματικά τοιχάρια σε όλη σχεδόν την ανεσκαμμένη δυτική πλευρά.

³⁶¹Νιτσιάκος 2004: 13-14.

³⁶²Polanyi 2001: 48-49.

κοινωνικά -και όχι οικονομικά, συμφέροντα, που σχετίζονται με τη φύση της κοινότητας και εξασφαλίζουν την ολοκλήρωσή της³⁶³.

Η συλλογικότητα έναντι των ατομικών συμφερόντων, τεκμηριώνεται μέσω πράξεων που φανερώνουν κοινή μέριμνα, φροντίδα και προστασία για όλα τα μέλη, ισότιμα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα συνιστούν τα αποθηκευτικά αγγεία στο κέντρο του οικισμού, που μαρτυρούν κοινή αποθήκευση και χρήση, συλλογική δηλαδή πρόνοια. Αντίστοιχα, η κατασκευή τόσο των περιβόλων του 9^{ου} αι. στην κορυφή των Κλαδερών, όσο και του διατειχίσματος Α-Δ κατά τον 7^ο αι., αναδεικνύουν επίσης τη συλλογική προστασία της κοινότητας από τις εκάστοτε αναταραχές. Η κοινότητα δηλαδή, όσο δεν υποκύπτει η ίδια σε μία φυσική ή μη καταστροφή, λειτουργεί προστατευτικά, μεριμνώντας για το συλλογικό συμφέρον³⁶⁴.

Σε αυτού του τύπου την οργάνωση, οι κοινωνικές υποχρεώσεις είναι μακροπρόθεσμα αμοιβαίες και η ικανοποίησή τους εξυπηρετεί συγχρόνως το ατομικό συμφέρον κάθε μέλους³⁶⁵. Με τον τρόπο αυτό, εγγύηση για την ευταξία αποτελούν τόσο οι δεσμοί αίματος και οι εδαφικοί συσχετισμοί που ενώνουν τα μέλη, όσο και βασικές αρχές, άσχετες με την οικονομία, όπως η αμοιβαιότητα και η διανομή³⁶⁶. Θεσμικά πρότυπα δηλαδή και αρχές συμπεριφοράς, προσαρμόζονται αμοιβαία, προκειμένου να μην διαταραχθεί η οργάνωση της κοινωνίας, δημιουργώντας παράλληλα τα βασικά της χαρακτηριστικά.

Συγχρόνως, ο έλεγχος που ασκείται για τη διατήρηση των κοινωνικών δεσμών είναι ζωτικής σημασίας και συνεχής, καθώς η απόρριψη του γενικά αποδεκτού κώδικα τιμής ή γενναιοδωρίας, αποβάλλει το άτομο από την κοινότητα. Υπό αυτό το σκεπτικό επεξηγούνται ίσως οι δύο ερμητικά σφραγισμένες ταφές (T120, 122) χωρίς κτερίσματα, που έφεραν ως κάλυμμα -και όχι σήμα, δύο τεράστιους ογκόλιθους. Η Βοκοτοπούλου³⁶⁷ συσχέτισε τις ταφές αυτές με τον λοιμό του 7^{ου} αι., με το σκεπτικό ότι σκοπός των ογκόλιθων ήταν πιθανότατα να συγκρατήσουν την ασθένεια μακριά από τους ζωντανούς. Πράγματι, ο διαχωρισμός των συγκεκριμένων ταφών από τους υπόλοιπους νεκρούς είναι ξεκάθαρος, καθώς διαφοροποιούνται, ξεχωρίζουν και

³⁶³Τα συμφέροντα σχετίζονται με τη φύση της κοινότητας (μέγεθος, απασχόληση, οργάνωση κλπ.), αλλά σε κάθε περίπτωση το οικονομικό σύστημα θα λειτουργεί με βάση μη οικονομικά κίνητρα (Polanyi 2001: 48-49).

³⁶⁴Polanyi 2001: 49.

³⁶⁵Polanyi 2001: 49.

³⁶⁶Polanyi 2001: 50-51.

³⁶⁷Βοκοτοπούλου 1975β: 97-98.

πιθανότατα τιμωρούνται, αφού, μέσω της απειλής μετάδοσης ασθενειών, θέτουν σε κίνδυνο τη συνολική ασφάλεια της κοινότητας.

Πρακτικά, εάν η αναπαραγωγή της ομάδας στηριζόταν εξίσου στην προσαρμογή του κύκλου βιολογικής ανάπτυξης στις παραγωγικές δραστηριότητες³⁶⁸, δεν είναι γνωστό, αν και σχετικά πιθανό. Σε ανάλογες συνθήκες, ο καταμερισμός της εργασίας πηγάζει από το φύλο και την ηλικία των εμπλεκομένων, ενώ κάθε μέλος «εκπαιδεύεται» για το ρόλο του σε πραγματικές συνθήκες εργασίας.

Η υπαγωγή της κόμης σε μία ενιαία, κεντρική αρχή, σημαίνει βεβαίως και διαφορετικό τρόπο παραγωγής. Το Κοινό των Μολοσσών οργάνωσε τη δική του οικονομική βάση για να εξασφαλίσει την αναπαραγωγή του, ελέγχοντας ταυτόχρονα τη γη, τον πληθυσμό, την παραγωγή κλπ., δημιουργώντας μια «κρατική μηχανή» που θα φρόντιζε, συν τοις άλλοις, τη διάδοση της δωδωναίας λατρείας, τη συντήρηση του στρατού, τις εξωτερικές επεκτάσεις, καθώς και τις εσωτερικές αντιστάσεις.

Κατά την άποψη ορισμένων μελετητών³⁶⁹, η λειτουργία του Κοινού πρέπει να τοποθετηθεί σε πρωιμότερη περίοδο, πριν την επέκταση στο λεκανοπέδιο και την καταγραφή στο Ιερό της Δωδώνης. Με βάση τη θέση αυτή, το ερώτημα που προκύπτει αφορά, αρχικά στο χρόνο συγκρότησης του Κοινού, όσο και στην πορεία που η διαδικασία αυτή ακολούθησε, αν δηλαδή ξεκίνησε μετά την επέκταση στο λεκανοπέδιο, ή πριν. Η Πλιάκου³⁷⁰, για το λεκανοπέδιο και ιδιαίτερα στην περίπτωση της Πλατανιάς, συνδέει την ίδρυση του οικισμού στο τέλος του 5^{ου} αι, με τον βασιλέα Θαρύπα, ενώ τη β φάση (μέσα 4^{ου} αι.), με τις επιδρομές των Ιλλυριών που επιτέθηκαν δύο φορές στην περιοχή (385-384 και 360 π.Χ.). Στην περίπτωση της Βίτσας, καταστροφές από τους Ιλλυριούς δεν ανιχνεύθηκαν, ενώ ήδη από την αρχή του 5^{ου} αι., εντοπίζεται μια γενική διαφοροποίηση που αφορά, σχετικά ισότιμα, το σύνολο του πληθυσμού: η πλειονότητα των οικιών αντικαθίστανται ή μετασχηματίζονται, μαρτυρώντας γενική βελτίωση της διαβίωσης, ενώ τα κτερίσματα των τάφων δηλώνουν ανανέωση, νέες επαφές και «εκσυγχρονισμό» της παράδοσης. Τα ευρήματα του 5^{ου} αι. ωστόσο, δεν φανερώνουν διαφοροποιήσεις που να υποδεικνύουν ριζικές μεταβολές και να τεκμηριώνουν ένα διαφορετικό τρόπο λειτουργίας.

³⁶⁸Στις παραδοσιακές κοινωνίες, ο κύκλος βιολογικής ανάπτυξης κάθε νέου μέλους είναι προσαρμοσμένος στις παραγωγικές δραστηριότητες, ώστε να εισέρχεται στην παραγωγική διαδικασία σε μικρή ηλικία (Νιτσιάκος 2004: 117).

³⁶⁹Meyer 2013. Cabanes 1997: 84.

³⁷⁰Πλιάκου 2007: 182.

Η θεσμοθετημένη και επίσημη λειτουργία του Κοινού, στο τέλος του 5^{ου}- αρχές 4^{ου} αι., συμπίπτει επίσης με τη γενική και καταστροφική πυρκαγιά στον οικισμό της Βίτσας. Το γεγονός αυτό, αφενός θυμίζει τη διαδικασία που ακολουθείται στο λεκανοπέδιο (πυρκαγιά-αναδιοργάνωση), αφετέρου θέτει ένα επιπλέον ζήτημα, σχετικό με τους όρους που κάθε συμβαλλόμενος (κώμη και «κράτος») αναλαμβάνει να τηρήσει, προκειμένου να επιτευχθεί η συμμαχία. Το πατερναλιστικό μοντέλο λειτουργίας, σύμφωνα με το οποίο, οι αρχές προστατεύουν την κοινότητα συνολικά έναντι των απειλών, ενώ η κώμη-μέλος υποχρεούται να στηρίζει και να διαφυλάσσει την εξουσία, το οποίο αναφέρουν οι πηγές, δεν φαίνεται να επιβεβαιώνεται στη Βίτσα: αφενός, ο οικισμός αποδείχθηκε ευάλωτος κατά την εκδήλωση της πυρκαγιάς και αφετέρου, η ασφάλεια που η νέα ενιαία αρχή υποτίθεται ότι προσφέρει, δεν συμβαδίζει με τον αριθμό των όπλων που βρέθηκαν στις ταφές του 5^{ου} αι. Αν δηλαδή, η προστασία της κώμης είναι ευθύνη του «κράτους», δεν δικαιολογείται ο αριθμός όπλων που εντοπίστηκε κατά τον 5^ο αι., ο οποίος μάλιστα είναι διπλάσιος από τον αριθμό των όπλων που εντοπίστηκαν στις ταφές του 6^{ου} και 7^{ου} αι. μαζί. Τα στοιχεία αυτά μαρτυρούν ίσως ότι η ενσωμάτωση των κωμών δεν έγινε οικειοθελώς, και, παράλληλα, ότι το νεοσυσταθέν «κρατικό» μόρφωμα δεν ανέπτυξε εξ αρχής, ή ακόμη περισσότερο πρωιμότερα, θεσμικές μεθόδους και υποδομές ικανές να ελέγχουν τις επικράτειες των κωμών. Πιθανότατα, η λειτουργία του Κοινού, με την έννοια που καταγράφεται στο Ιερό της Δωδώνης, αποτέλεσε μεταγενέστερη διαδικασία, η οποία μάλλον, ως θεσμική λειτουργία, ξεκίνησε στο λεκανοπέδιο, που αποτελούσε και την κεντρική πολιτική βάση³⁷¹. Ο συνασπισμός των κωμών, χωρίς να λειτουργούν υπό μία αυστηρά θεσμοθετημένη αρχή, πιθανότατα προηγήθηκε, εξασφαλίζοντας τη δύναμη που οι Μολοσσοί είχαν ανάγκη για να επεκταθούν. Η αύξηση της κυκλοφορίας των όπλων, όπως αντίστοιχα, η συνολική οικιστική διαφοροποίηση που διαπιστώνεται τον 5^ο αι., συνιστούν πιθανότατα αποτελέσματα της επεκτατικής πολιτικής και της αύξησης δύναμης.

³⁷¹Η μεγάλη σημασία της Δωδώνης δεν αφορά μόνο στον θρησκευτικό της ρόλο, αλλά και στον πολιτικό, καθώς για αιώνες υπήρξε το επίσημο κέντρο των Ηπειρωτών: των Θεσπρωτών, των Μολοσσών (τέλος του 5^{ου} αι. π.Χ.), της *Συμμαχίας* (343/2-234/3 π.Χ.) στη συνέχεια και τέλος του *Κοινού των Ηπειρωτών* (233/232 π.Χ. – 168/167 π.Χ.). Η πολιτική διάσταση αναδεικνύεται από την κατασκευή μνημειακών δημόσιων οικοδομημάτων (Πρυτανείο, Βουλευτήριο), την ανίδρυση ανδριάντων, τα ψηφίσματα και τις επιγραφές που εντοπίστηκαν στο χώρο. Χρησιμοποιήθηκε επίσης και κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Βλ. σχετ. Γραβάνη 2016: 173-177. Κατσαδήμα 2016β: 25-26. Meyer 2013. Κατσικούδης 2005.

Τα ευρήματα του 4^{ου} αι. υποστηρίζουν την παραπάνω υπόθεση, καθώς τα στοιχεία που αναμένονταν να εντοπιστούν στην κόμη μετά τη λειτουργία του Κοινού, απαντώνται την περίοδο αυτή. Από την αρχή του 4^{ου} αι., εμφανίζεται μια πρωτόγνωρη για την ιστορία του οικισμού, οικονομική διαφοροποίηση, αρχικά αντιληπτή στα οικοδομικά κατάλοιπα της οικίας Θ. Ο αρχιτεκτονικός και μορφολογικός διαχωρισμός, αποτελούν έκδηλα στοιχεία που αποδίδουν στην Θ μια ιδιαίτερη και διαφοροποιημένη θέση στην οργάνωση της κόμης. Η ανάλυση του Domínguez³⁷² για τους *δαμιουργούς* και την ύπαρξη «*δάμων*», καθώς και ο συσχετισμός οικισμών του λεκανοπεδίου με διοικητικά ή οικονομικά κέντρα, καθιστά πολύ δελεαστική την υπόθεση ότι η οικία Θ αποτελεί ένα τέτοιου είδους διοικητικό κέντρο. Σε κάθε περίπτωση, ανεξαρτήτως αν πρόκειται για έδρα *δαμιουργού*, η οικία Θ φανερώνει την ύπαρξη κυρίαρχης και συγκεντρωτικής εξουσίας³⁷³.

Αρχικά, ο μεγάλος αριθμός αποθηκευτικών αγγείων που αποκαλύφθηκαν στο εσωτερικό, φανερώνει συγκέντρωση αγαθών³⁷⁴, προστατευμένων μάλιστα αφού τα εξαρτήματα κλειδαριάς που εντοπίστηκαν στον ίδιο χώρο, δηλώνουν ιδιωτική και ελεγχόμενη χρήση, πρακτική που σημειώθηκε και για το οικοδόμημα Η. Στις υπόλοιπες οικίες του 4^{ου} αι. βρέθηκαν ένα με δύο, το πολύ, αποθηκευτικά αγγεία, ενώ σε κανένα άλλο σημείο του οικισμού δεν βρέθηκε αντίστοιχη συγκέντρωση.

Επίσης, οι μεταρρυθμίσεις που οι αρχαίες πηγές αποδίδουν στο Θαρύπα, αντανακλώνται σε μεγάλο βαθμό στα ευρήματα της οικίας Θ, καθώς τεκμηριώνουν βελτίωση της παραγωγής και παράλληλη άσκηση γεωργίας, κτηνοτροφίας, αλλά και τεχνικής ειδίκευσης. Φαίνεται μάλιστα ότι, εκτός από χώρο συγκέντρωσης αγαθών, η οικία Θ αποτελούσε παράλληλα χώρο επεξεργασίας των παραγόμενων προϊόντων: τριβεία για το άλεσμα ποσότητας δημητριακών, αργαλειοί για την κατασκευή

³⁷²Σε κεράμους του συγκροτήματος Δ της Πλατανιάς βρέθηκαν σφραγίσματα ωκύπτερων. Από την αρχή του 4^{ου} αι. τα ωκύπτερα, ο σχηματοποιημένος φτερωτός κεραυνός, αποτέλεσε θρησκευτικό και πολιτικό σύμβολο των Μολοσσών, της «Αείρου» στη συνέχεια, αλλά και του Κοινού των Ηπειρωτών. Αντίστοιχα και η παράσταση του αετού χρησιμοποιήθηκε σε κεράμους των δημοσίων κτηρίων της Δωδώνης, αλλά και της Κασσώπης (Δάκαρης 1980β: 27-30). Σύμφωνα με την Πλιάκου (2007: 98, 173-174, 183), τα σφραγίσματα των κεράμων συνιστούν το μοναδικό μέχρι στιγμής τεκμήριο που πιστοποιεί την παρουσία των Μολοσσών στο λεκανοπέδιο, μαρτυρώντας την ύπαρξη δημόσιου, θρησκευτικού και διοικητικού κτηρίου. Καταλήγει ότι η κόμη της Πλατανιάς ήδη τον πρώιμο 4^ο αι., αποτέλεσε έδρα κάποιου μολοσσικού κυρίαρχου «φύλου». Ο Domínguez (2018: 22-23) υποστηρίζει στην ανάλυσή του, ότι οικισμοί όπως η Πλατανιά, συνιστούν «*δάμους*», στους οποίους το δημόσιο κτήριο αποτελεί και έδρα του «*δαμιουργού*».

³⁷³Godelier 2000: 184.

³⁷⁴Σύμφωνα με τον Goody (1982: 66-67, 113) η συγκέντρωση αποθεμάτων τροφίμων συνιστούν παράγοντα που συμβάλλει στην ανάπτυξη και εδραίωση σχέσεων ανισότητας και επιβολής.

μάλλινων ρούχων και σκεπασμάτων, αλλά και νομίσματα ξένων νομισματοκοπειών που δηλώνουν αγοροπωλησίες και ευρύτερα δίκτυα συναλλαγών.

Η αύξηση της οικοτεχνικής υφαντουργίας³⁷⁵ και η γενικότερη στροφή σε μεταπρατικές δραστηριότητες³⁷⁶, το λιγότερο σε επίπεδο οικιακής παραγωγικής μονάδας, που τεκμηριώνεται από τα ευρήματα της οικίας Θ, συνεπάγεται την αντίστοιχη αύξηση της παραγωγής μαλλιού. Σύμφωνα με τους μελετητές³⁷⁷, ο κτηνοτροφικός χαρακτήρας της ηπειρωτικής οικονομίας συνέβαλε στη μετάβαση από το επίπεδο της οικοτεχνίας στη βιοτεχνική παραγωγή, καθώς εξασφάλιζε επαρκή ποσότητα πρώτης ύλης, τοποθετώντας τόσο το μαλλί, όσο και τα μάλλινα υφάσματα ανάμεσα στα κύρια εμπορεύσιμα προϊόντα³⁷⁸.

Μολονότι η έναρξη της μολοσσικής νομισματικής κυκλοφορίας τεκμηριώνεται έως το μέσο του 4^{ου} αι. π.Χ. και πιστοποιείται και στη Βίτσα, δεν φαίνεται να αντικατέστησε τις προγενέστερες μεθόδους ανταλλαγής αγαθών. Ο περιορισμένος αριθμός νομισμάτων που βρέθηκαν στον οικισμό, υποδεικνύει τη χρήση νομίσματος παράλληλα με εναλλακτικές μορφές οικονομίας. Τα νομίσματα που εντοπίστηκαν άλλωστε, σε καμία περίπτωση δεν συνιστούν μέσα καθημερινών συναλλαγών μεταξύ των κατοίκων της Βίτσας και, πιθανότατα, ούτε πιστοποιούν επίσημες συνδιαλλαγές με το «κράτος», τουλάχιστον στην περίοδο του μολοσσικού Κοινού, καθώς είναι υστερότερα και δεν αποτελούν μολοσσικές κοπές. Πρόκειται πιθανότατα για τεκμήρια (συμμαχικών) εμπορικών ή επαγγελματικών επαφών με Αμβρακιώτες Οπουντίους Λοκρούς, αλλά και Μακεδόνες.

³⁷⁵ Ανεξάρτητα από την κοινωνική θέση ή την ηλικία, η υφαντική αποτελούσε μέρος της ανατροφής και βασική δραστηριότητα των γυναικών, που αναλάμβαναν τα διαδοχικά στάδια του υφαντικού κύκλου (υλικά, γνέσιμο, ύφανση, βαφή κλπ). Η ανάθεση αγνύθων στο ναό του Ροδοτοπίου (Ν. Ιωαννίνων) υπογραμμίζει τη σημασία της δραστηριότητας για την οικονομία του πληθυσμού (Τζουβάρα-Σούλη 1992: 455-496).

³⁷⁶ Σύμφωνα με τον Νιτσιάκο (1995: 85-86, και υποσημ. 11), στην ιστορία του ορεινού χώρου, το φαινόμενο της στροφής σε μεταποιητικές δραστηριότητες συνδέεται ιστορικά με ανεπάρκεια φυσικών πόρων που δεν μπορούν να συντηρήσουν τον πληθυσμό που αναζητά συμπληρωματικούς πόρους. Ως κατάληξη, παρατηρείται μια ριζική μεταβολή της οικονομικής φυσιογνωμίας της κοινότητας όπου η γεωργοκτηνοτροφική δραστηριότητα συμπληρώνει πλέον την τεχνική ειδικευση στα πλαίσια της οικιακής παραγωγικής μονάδας.

³⁷⁷ Σουέρεφ 2019. Πλιάκου 2008: 67-91. Τζουβάρα-Σούλη 1992: 455-496. Δάκαρης 1976.

³⁷⁸ Στο εισαγωγικό κεφάλαιο των Πολιτικών, ο Αριστοτέλης διακρίνει την παραγωγή για το νοικοκυριό από την παραγωγή για την επιδίωξη κέρδους, τονίζοντας ότι η παραγωγή για χρήση συνιστά ουσία της οικιακής οικονομίας, σε αντίθεση προς την παραγωγή για το κέρδος που θεωρεί «αφύσικη για τον άνθρωπο». Υποστηρίζει παράλληλα ότι η συμπληρωματική παραγωγή για την αγορά δεν αναιρεί την αυτάρκεια του νοικοκυριού, εφόσον η παραγωγή, είτε για κέρδος, είτε για συντήρηση, μπορεί να γίνει στο ίδιο αγρόκτημα. Εφόσον αγορές και χρήμα αποτελούσαν απλά συμπληρώματα ενός αυτάρκους νοικοκυριού, η αρχή της παραγωγής για τη χρήση, μπορούσε να λειτουργήσει (Polanyi 2001: 56).

Φαίνεται λοιπόν, ότι κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αι. π.Χ., η κόμη χαρακτηρίζεται από κοινωνική κινητικότητα, που επί της ουσίας εντοπίζεται κυρίως στην οικία Θ και σε ορισμένα κτίρια στο κέντρο του οικισμού, όπως η οικία Η. Αξιοσημείωτο, ωστόσο, είναι το γεγονός, ότι τα εισηγμένα αγγεία που εντοπίζονται στα νεκροταφεία είναι σχεδόν τα μισά από τον προηγούμενο αιώνα, ενώ σε καμία περίπτωση η προαναφερθείσα οικονομική διαφοροποίηση δεν ανιχνεύεται στις ταφές. Οι κοινωνικές ανισότητες, δηλαδή, που δηλώνονται τουλάχιστον αρχιτεκτονικά, δεν εντοπίζονται στο πλαίσιο του θανάτου. Το στοιχείο αυτό φανερώνει ίσως αλλαγές στη νοοτροπία και διαφορετικές πρακτικές επίδειξης κύρους και πλούτου.

Βάσει όσων αναφέρθηκαν, οι διαφοροποιήσεις που εντοπίστηκαν υποδηλώνουν και μεταβολές του τρόπου παραγωγής και υιοθέτηση ενός νέου μοντέλου. Η σχέση ανάμεσα σε συμβάντα και δομές, καθώς και οι σχέσεις αιτιότητας μεταξύ των δομών³⁷⁹, αποκαλύπτονται συχνά διερευνώντας τη συνάρθρωση των τρόπων παραγωγής. Εν προκειμένω, έως τον 5^ο αι. η παραγωγή στηρίζεται στη συλλογική ιδιοκτησία της κοινοτικής γης και τη συνεργασία συγγενών ή/και γειτόνων. Οι σχέσεις αυτές, παράλληλα με πολλαπλές λειτουργίες που επιτελούν, επιβάλλουν την υποχρέωση της αλληλοβοήθειας, κατέχοντας κυρίαρχο ρόλο στην κοινωνική ζωή³⁸⁰. Κατά τον 5^ο αι. π.Χ., λίγο πριν την επίσημη καταγραφή του Κοινού των Μολοσσών στο Ιερό της Δωδώνης και πριν την ένταξη της κόμης στο νεοσύστατο «κράτος», η τοπική κοινότητα μετασχηματίζεται, χωρίς ωστόσο να ανιχνεύονται ξεκάθαρα νέες σχέσεις παραγωγής. Οι βασικές αρχές λειτουργίας, είναι παρόμοιες³⁸¹ με ό,τι ίσχυε στο παρελθόν: παραγωγή και αποθήκευση, μέριμνα για τις ανάγκες των μελών της ομάδας, αμοιβαιότητα και αλληλεγγύη. Τα κινητά ευρήματα και τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της περιόδου φανερώνουν γενική και ισότιμη οικονομική άνθηση που αφορά στο σύνολο του πληθυσμού. Η σημαντική διαφοροποίηση εντοπίζεται μετά την καταστροφική πυρκαγιά, και κυρίως κατά τον 4^ο αι. π.Χ.: η οικία Θ αποτελεί επί της ουσίας τεκμήριο διαφοροποιημένης παραγωγής, αναδεικνύοντας και τις νέες σχέσεις. Η δυσαναλογία της με τις υπόλοιπες οικίες, μαρτυρά ίσως ότι η υπαγωγή της παραγωγής στο πλαίσιο του «κράτους» (του μολοσσικού αρχικά και από το 331/330 π.Χ. της Συμμαχίας των Ηπειρωτών), διαμεσολαβείται από οικονομικά εύρωστα

³⁷⁹ Godelier 2000: 184.

³⁸⁰ Godelier 2000: 186.

³⁸¹ Cabanes 1997: 84.

άτομα, τα οποία δρουν ως ενδιάμεσοι ανάμεσα στο κράτος και τον υπόλοιπο πληθυσμό, που βρίσκεται σε στάσιμη κατάσταση.

Σύμφωνα με τον Polanyi³⁸², η σύγκριση του χρονικού ρυθμού της αλλαγής με τον ρυθμό της προσαρμογής, κρίνει το τελικό αποτέλεσμα της αλλαγής. Τα στοιχεία που διασώζονται από τον μετασχηματισμό του 5^{ου} αι. π.Χ., αποκαλύπτουν ισότιμη επίδραση στο σύνολο της κόμης, χωρίς να αναδεικνύονται έντονες ανισότητες. Ο ρυθμός προσαρμογής δηλαδή, φαίνεται να ακολουθεί μια ομαλή πορεία σταδιακά και επιβραδυντικά έως και τον 5^ο αι. π.Χ. και η οποία ανακόπτεται από τη γενική πυρκαγιά. Μετά την εκδήλωση της πυρκαγιάς (τέλος 5^{ου} αι.), ο ρυθμός αλλαγής τροποποιήθηκε βεβιασμένα και αναγκαστικά, φέρνοντας στο φως ανισότητες.

Η διαφοροποίηση, επί της ουσίας, έγκειται στο είδος της αρχής που συμπράττει, καθώς το πρότυπο λειτουργίας των νέων σχέσεων φαίνεται να είναι οι υφιστάμενες κοινωνικές σχέσεις, η υπάρχουσα κοινωνική οργάνωση και ιδεολογία. Η επέκταση των σχέσεων πέρα από την αρχική σφαίρα και λειτουργία³⁸³, αναδεικνύει το κύριο γνώρισμα κάθε νέου μηχανισμού: μέρος των προηγούμενων κοινοτικών σχέσεων διατηρούνται ενεργά από το νέο τρόπο παραγωγής, ο οποίος στηρίζεται σε αυτές, αλλά τις χρησιμοποιεί εξασφαλίζοντας το δικό του τρόπο αναπαραγωγής. Αποτέλεσμα της διαδικασίας είναι η σταδιακή επικράτηση του νέου μηχανισμού, επιφέροντας παράλληλα τη μερική καταστροφή των προηγούμενων σχέσεων.

Η ανάπτυξη μιας «κοινωνίας γοήτρου»³⁸⁴ κατά τον 4^ο αι. π.Χ., αν και σε πρώιμο στάδιο, μαρτυρείται στα οικοδομικά κατάλοιπα και ίσως σε τοπικά ή θρησκευτικά αξιώματα (αν συσχετισθεί με τις επεμβάσεις στους τάφους των προγόνων), αποκαλύπτοντας μηχανισμούς ανταγωνισμού και ανακατανομής, που πιθανότατα διαμορφώθηκαν, αφενός από την ιδεολογία των νέων κυρίαρχων οικογενειών και αφετέρου από το βαθμό ανοχής του «κράτους»³⁸⁵. Η πυρκαγιά του 5^{ου} αι. π.Χ.,

³⁸²Polanyi 2001: 42.

³⁸³Godelier 2000: 187.

³⁸⁴Godelier 2000: 183. Οι σχέσεις παραγωγής στα πρωιμότερα στάδια της κοινότητας είναι περισσότερο ισότιμες. Κατά τον 4^ο αι. π.Χ., η επιλεκτική διάκριση φανερώνει σχέσεις ανισότητας. Σύμφωνα με τον Godelier (2000: 188), καθώς εξουσιάζοντες και εξουσιαζόμενοι μοιράζονται την ίδια ιδεολογία (πολιτικο-οικονομικής αμοιβαιότητας και θρησκευτικών αναπαραστάσεων), η καταπίεση βρίσκεται συγκαλυμμένη και δικαιωμένη για τους πρώτους, παθητικά αποδεκτή για τους δεύτερους.

³⁸⁵Στην οικονομική και πολιτική πρακτική δηλαδή, ο τρόπος παραγωγής προεκτείνει και συγχρόνως έρχεται σε αντίθεση με παλιές κοινοτικές σχέσεις. Στο ιδεολογικό επίπεδο, η μικρότερη παραμόρφωση των κοινοτικών σχέσεων συγκαλύπτει την καταπίεση και κυριαρχία που συνεπάγεται ο νέος τρόπος παραγωγής, αφού οι παλιές ιδεολογικές μορφές χρησιμοποιούνται για νέους σκοπούς. Με τον τρόπο αυτόν, οι πρωιμότερες μορφές οικονομικής αμοιβαιότητας και οι αντίστοιχες ιδεολογικές

βεβιασμένα και άμεσα, έθεσε σε κίνηση τη διαδικασία της οικονομικής βελτίωσης, μολονότι δεν ήταν ακόμη κοινωνικά ανεκτή. Ωστόσο, η συναίνεση³⁸⁶ της κοινότητας στη συνθήκη με την εκάστοτε αρχή, εξασφαλίζεται με το πρόσχημα της προάσπισης των κεκτημένων που κινδυνεύουν να καταλυθούν από εξωτερικές απειλές και εσωτερικούς ανταγωνισμούς. Αν και η εξέλιξη της διαδικασίας δεν μπορεί να εξακριβωθεί, βάσει των στοιχείων που διατίθενται, η αποκλειστική πυρπόληση της οικίας Θ -σε δύο μάλιστα περιπτώσεις, μαρτυρά αντίδραση στην παραβίαση παραδοσιακών δικαιωμάτων και συνηθειών από τις άπληστες και αδιάφορες (ενδιάμεσες) αρχές³⁸⁷, που στην προκειμένη εκπροσωπούνται από την οικία Θ.

7. ΣΧΕΣΕΙΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ: ΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ

Σε όλες τις κοινωνίες, ακόμη και στις πιο μικρές με την πλέον στοιχειώδη τεχνολογία, οι ανισότητες πηγάζουν από τις δυνατότητες των ανθρώπων, καθιστώντας την κοινωνική διαφοροποίηση και την ανισότητα καθολικά φαινόμενα³⁸⁸. Η σχετική ομοιομορφία που παρατηρείται στην εν λόγω περιοχή, τόσο στα νεκροταφεία όσο και στους οικισμούς, οδηγεί συχνά τους μελετητές στην υπόθεση ότι πρόκειται για κοινωνίες χωρίς διαστρωμάτωση. Ωστόσο, οι μικρής κλίμακας κοινωνίες χαρακτηρίζονται εξίσου από εσωτερική ανισότητα³⁸⁹, που δεν σχετίζεται απαραίτητα με κάθετη διαφοροποίηση. Σε κοινωνίες με σχετικά απλό καταμερισμό εργασίας, η κοινωνική διαφοροποίηση, αν και είναι συνήθως περιορισμένη, προσδιορίζεται από

και τελετουργικές πρακτικές, εξυπηρετούν στο εξής τη λειτουργία άμεσων σχέσεων οικονομικής εκμετάλλευσης και καταναγκαστικής εργασίας, που χαρακτηρίζουν τη νέα μορφή τρόπου παραγωγής (Godelier 2000: 181).

³⁸⁶Ποταμιάνος 2021: 10.

³⁸⁷Ο σχεδόν αποκλειστικός εμπρησμός της οικίας Θ μπορεί ίσως να συσχετισθεί με κριτική και διαμαρτυρία, παραπέμποντας στην έννοια της ηθικής οικονομίας όπως αναλύθηκε από τον E.P. Thompson. Ο Thompson χρησιμοποιεί τον όρο αναφερόμενος στις λαϊκές αντιλήψεις του πλήθους στις «*αταρχές για τα τρόφιμα*» που έλαβαν χώρα στην Αγγλία κατά τον 18^ο αι., όταν κακές σοδειές επεφύλασσαν κίνδυνο ανόδου της τιμής των σιτηρών και ως εκ τούτου κίνδυνο πείνας για τους οικονομικά ασθενείς, οι οποίοι κινητοποιήθηκαν για να διαφυλάξουν την ύπαρξή τους. Η έννοια της «*από-έδρασης*» της οικονομίας από τις κοινωνικές σχέσεις στην οποία αναφέρεται ο Polanyi, αντιστοιχεί με την «*από-ηθικοποίηση*» της οικονομίας την οποία αναλύει ο Thompson. Η ηθική οικονομία αφορά εν ολίγοις τη σχέση της ηθικής με την οικονομία, μέσω της ηθικής κριτικής των οικονομικών πρακτικών και συμπεριφορών, ζήτημα το οποίο έχει διάφορες και διαφορετικές οπτικές ανάγνωσης (Ποταμιάνος 2021: 10-11).

³⁸⁸Eriksen 2007: 207.

³⁸⁹Eriksen 2007: 208.

έμφυλα, ηλικιακά ή συμβολικά³⁹⁰ κριτήρια (οριζόντια διαφοροποίηση), που καθορίζονται από τα συστήματα συγγένειας και, βεβαίως την αντίστοιχη ιδεολογία που τα νομιμοποιεί.

Η σποραδική και περιορισμένη εμφάνιση των γυναικών ως ανεξάρτητων δρώντων υποκειμένων στη βιβλιογραφία, επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την αποκλειστική σχεδόν, προσέγγισή τους σε συσχετισμό με το ανδρικό φύλο³⁹¹. Ωστόσο, στην ηπειρωτική κοινωνία, η θέση της γυναίκας χρήζει διερεύνησης: σε θεσμικό επίπεδο, προσωπικότητες όπως η Ολυμπιάδα και η Κλεοπάτρα, αποτελούν παραδείγματα στα οποία αναγνωρίζεται η δυνατότητα άσκησης εξουσίας. Σε επίπεδο δικαιωμάτων, τα ψηφίσματα³⁹² που χορηγούν πολιτικά δικαιώματα σε γυναίκες και τους απογόνους τους, αποτελούν στοιχεία που προβληματίζουν σχετικά με τη διαδεδομένη και νομιμοποιημένη ανδρική κυριαρχία. Αντίστοιχα, οι ερωτήσεις που διατυπώνονται από γυναίκες³⁹³ στα ενεπίγραφα ελάσματα της Δωδώνης, μαρτυρούν ότι ο περιορισμός στον ιδιωτικό χώρο της οικίας δεν ήταν καθολικός και απόλυτος, θέτοντας ακόμη προβληματισμούς αναφορικά με τη δυνατότητα ανάγνωσης και γραφής. Παράλληλα, στο πλαίσιο του θανάτου, η θέση της εκάστοτε γυναίκας στην κοινωνική ιεραρχία, καταγράφεται αναλόγως-όπως αντίστοιχα και κάθε άνδρα, στα ταφικά έθιμα, όπου δεν διαπιστώνεται έμφυλη διαφοροποίηση.

Μία από τις υποθέσεις στις οποίες στηρίχθηκε ο άμεσος έλεγχος και η υποτέλεια των γυναικών, είναι η διαδικασία της εγκυμοσύνης και του θηλασμού που τις «καθιστά

³⁹⁰Πρόκειται για τις συμβολικές θέσεις που σε μια αγροτική κοινωνία κατέχουν ορισμένα μέλη, όπως π.χ. θρησκευτικοί και πολιτικοί ηγέτες (Eriksen 2007: 208).

³⁹¹Σύμφωνα με τον P. Bourdieu (2002), η αντίληψη της ανδρικής κυριαρχίας οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι παρουσιάζεται ως φυσική και αυτονόητη, ώστε δεν χρειάζεται δικαιολόγηση. Ο ανδροκεντρισμός και η πατριαρχία οφείλουν εν ολίγοις την αποτελεσματικότητά τους στην νομιμοποίηση της σχέσης κυριαρχίας, που αναπαράγεται διαμέσου των κοινωνικών δομών, όσο και του τρόπου σκέψης (Bourdieu 2002: 42-45). Σύμφωνα με τον Foucault (1978) η εξουσία δεν πηγάζει άνωθεν, από αόρατους θεσμούς και μηχανισμούς. Πρόκειται για τη διάχυτη οπτική που υπάρχει στην κοινωνία, και η οποία απορρέει και ταυτόχρονα ενυπάρχει στους «λόγους εξουσίας» (Foucault 1978: 115-125), εξασφαλίζοντας τη συναίνεση και την υποταγή των ανθρώπων στα συστήματα κυριαρχίας. Η σχετική βιβλιογραφία συχνά αναφέρεται στο γυναικείο φύλο ως σύζυγοι, μητέρες κλπ., ως στοιχεία/αντικείμενα δηλαδή που η (ανδρική) κοινωνία, ανταλλάσσει, παντρεύεται κλπ (Eriksen 2007: 204-205).

³⁹²AMI 3710, 370 π.Χ. (Κατσαδήμα 2016: 182. Meyer 2013.).

³⁹³Η Katsadima (2017β: 131-141) αναφέρει την ποικιλία των γυναικείων ονομάτων που δηλώνουν καταγωγή από διάφορα σημεία, εντός και εκτός του ελλαδικού χώρου. Τα ερωτήματα αφορούν την προστασία της εγκυμοσύνης, την επιβίωση των παιδιών, την υγεία του συζύγου, την ανάρρωση από ασθένειες ή την απελευθέρωσή τους, όταν πρόκειται για δούλες. Σε ορισμένα ερωτήματα δούλων διαφαίνεται η ιδιαίτερη σύνδεση ανάμεσα σε δεσπότη και δούλο, αναδεικνύοντας σχέσεις που αναπτύσσονται εντός εστιακής ομάδας.

λιγότερο κινητικές και πιο αδύναμες στον καταμερισμό των εργασιών»³⁹⁴. Ο έμφυλος δηλαδή διαχωρισμός, βασίζεται στη μη σταθερή συμμετοχή της γυναίκας στην παραγωγική διαδικασία, αρχικά λόγω της κατάστασης κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης και εν συνεχεία, λόγω της φροντίδας των νεογνών. Στη δεδομένη κοινωνία, ωστόσο, η ύπαρξη οικόσιτων, γαλακτοπαραγωγικών ζώων, όπως και καλλιεργήσιμων φυτών, επιταχύνουν τη διαδικασία αποθηλασμού. Το γεγονός αυτό, περιορίζοντας την περίοδο απουσίας της γυναίκας από την παραγωγή³⁹⁵, επηρεάζει πιθανώς τη γενικότερη αντιμετώπισή τους. Ταυτόχρονα, δεχόμενοι ότι έως τον 8^ο αι., η οικονομία είναι μεταβατική για τον ανδρικό πληθυσμό, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, στην κόμη παρέμεναν κατά κύριο λόγο οι γυναίκες, οι οποίες, θα έπρεπε να αναλάβουν κάθε είδους δραστηριότητα.

Ειδικότερα στο πλαίσιο του θανάτου, στην περίπτωση της Βίτσας, τα στοιχεία αναδεικνύουν ισότιμη μεταχείριση του γυναικείου φύλου, τονίζοντας πιθανώς ότι η δήλωση της κοινωνικής θέσης απασχολεί περισσότερο από τη διάκριση ανάμεσα στα φύλα. Αφενός, ο πιο πλούσιος τάφος του νεκροταφείου (τάφος 113), ανήκει σε γυναίκα, τη θεωρούμενη «νύφη από τη Μακεδονία». Αφετέρου, η μαρτυρία των κτερισμάτων της μοναδικής καύσης, -στη μόνη περίπτωση που η ταφή πραγματοποιήθηκε σε οικιακό περιβάλλον, παραπέμπουν επίσης σε κορίτσι³⁹⁶. Οι πλούσιοι γυναικείοι τάφοι συχνά συσχετίζονται με το κύρος της οικογένειας και κυρίως του πατέρα ή συζύγου³⁹⁷. Ωστόσο, η κατάρριψη της σύνδεσης των «τάφων με όπλα» με το ανδρικό φύλο³⁹⁸, ανέδειξε σε ορισμένες περιπτώσεις διαφορετικές αντιλήψεις για τη θέση της γυναίκας στις αρχαίες κοινωνίες, τονίζοντας συμβολισμούς που μέχρι πρόσφατα δεν αναγνωρίζονταν. Είναι πιθανό δηλαδή, τάφοι με όπλα να είναι γυναικείοι, αντικατοπτρίζοντας τις ικανότητες και το κύρος που οι

³⁹⁴Eriksen 2007: 209-210.

³⁹⁵Godelier 2000: 17. Η αφθονία γαλακτοκομικών προϊόντων εξασφαλίζουν ένα δυνητικά μικρότερο διάστημα απουσίας, προσφέροντας ίσως μεγαλύτερη 'αξιοπιστία' στη γυναίκα ως εργατική δύναμη. Και πάλι, τα αγγεία με τις μαστοειδείς αποφύσεις θα μπορούσαν να συνδέονται και με μια τέτοια διαδικασία.

³⁹⁶Ο συσχετισμός των κτερισμάτων με το φύλο του παιδιού ανήκει στον αρχαιολόγο Δ. Σακκά, τον οποίο και ευχαριστώ.

³⁹⁷Ο McHugh (1999: 33-34) αναλύει την έμφυλη διάσταση στις ταφικές πρακτικές, καταρρίπτοντας τη σύνδεση του (βιολογικού) φύλου με συγκεκριμένα κτερίσματα, όπως αντίστοιχα αμφισβητεί τη σύνδεση του επιδεικνυόμενου κύρους με τον σύζυγο ή τον πατέρα, παραθέτοντας συγχρόνως τη σχετική βιβλιογραφία.

³⁹⁸Harrell 2014: 99-104.

ίδιες είχαν, χωρίς απαραίτητα να σχετίζονται με κληρονομία³⁹⁹. Υπό αυτό το πρίσμα, το σιδερένιο εγχειρίδιο που βρέθηκε δίπλα στο δεξί μηρό της «νύφης» (T113, **Εικ. 30**), ενδεχομένως μαρτυρά, αρχικά την ικανότητά της στη χρήση του-αφού δεν συνοδεύει συλλήβδην όλες τις γυναικείες ταφές, και παράλληλα τη θέση της νεκρής στην κοινωνική ιεραρχία, απηχώντας συγγενικούς δεσμούς, που επικυρώνουν το «ανήκειν» στην ομάδα και νομιμοποιούν την εξουσία της.

Αναφορικά με την ηλικία, οι όμοιες διαδικασίες και η μέριμνα για την ταφή των παιδιών, πλάι μάλιστα στους ενηλίκους, μαρτυρούν επίσης την σχετικά ισότιμη μεταχείρισή τους. Η πρακτική αυτή συνδέεται ίσως με την αντίληψη ότι τα παιδιά αποτελούν τους συνεχιστές της οικογένειας/γενιάς/φρατρίας και από την επιβίωσή τους, εξαρτάται η συνέχιση της ομάδας. Ο αριθμός κτερισμάτων που τα συνοδεύουν ωστόσο, είναι περιορισμένος, υπενθυμίζοντας την αντίληψη για την επισφαλή θέση τους, ως ανώνυμα και μη ενσωματωμένα στην κοινότητα, άωρα όντα⁴⁰⁰. Η ηλικία βεβαίως στην οποία ένα παιδί ολοκληρώνεται κοινωνικά, ποικίλει και εξαρτάται από την εκάστοτε κοινωνία. Σύμφωνα με τη Βασιλείου⁴⁰¹, το γεγονός ότι αναφέρονται στα ελάσματα της Δωδώνης, αναπαρίστανται σε ειδώλια και θάβονται στα ίδια νεκροταφεία με τους ενήλικες, επιβεβαιώνει ότι τα παιδιά είναι ενσωματωμένα στην κοινωνία, διαδραματίζοντας ενεργό ρόλο. Στον σημαντικό αριθμό παιδικών τάφων που σημειώθηκαν στη Βίτσα, επικρατεί, όπως αποκλειστικά για τους ενήλικες, η πρακτική της ταφής, με εξαίρεση την αποτεφρωμένη σορό του νηπίου στην οικία Θ. Οι τάφοι, περιβάλλονται με παρόμοιο σεβασμό, αντίστοιχο των ενηλίκων, είναι ορατοί, συγκεκριμένοι και ταυτόχρονα προσιτοί στους οικείους προκειμένου να εκφράσουν περαιτέρω το πένθος τους, φανερώνοντας ότι τα νεκρά παιδιά δεν «χάνονται στην ανωνυμία»⁴⁰². Η ταφή είναι συνήθως ατομική ή μαζί με τη μητέρα,

³⁹⁹McHugh 1999: 33-34.

⁴⁰⁰McHugh 1999: 19. Σύμφωνα με τον Πλίνιο τον Πρεσβύτερο, ένα παιδί δεν αποτεφρώνεται πριν βγάλει δόντια, ενώ κατά τον F.P. Fulgentius, όταν νεογνά 40 ημερών πέθαιναν, θάβονταν κάτω από το γείσο των οικιών (Μποσνάκης 2020: 119).

⁴⁰¹Vasileiou 2020: 508-515. Η Vasileiou (2020) μελέτησε τις παιδικές ταφές σε τέσσερα νεκροταφεία της Μολοσσίας (Δουρούτη, Βίτσα, Λιατοβούνι, Πωγώνι), κατά τον 4^ο αι. Η ενσωμάτωση των παιδιών στην κοινωνία, επιβεβαιώνεται σύμφωνα με την ίδια από τις χρονοβόρες και επιμελείς ταφικές κατασκευές που διαπιστώνονται. Στην περίπτωση της Δουρούτης μάλιστα, η ταφή νηπίων σε ανάμεσα σε κεράμους λακωνικού τύπου, αναδεικνύουν χρονοβόρα διαδικασία που απαιτεί φροντίδα, ενδεικτική της σημασίας που αποδίδεται στην απώλεια ενός παιδιού.

⁴⁰²Μποσνάκης 2020: 136.

ενώ δεν φαίνεται να υπάρχει σταθερός προσανατολισμός των (συνήθως) ανάσκελα τοποθετημένων παιδιών⁴⁰³.

Η ίση μεταχείριση ανδρών-γυναικών, ενηλίκων-παιδιών, σχετίζεται πιθανώς με τις παραγωγικές σχέσεις και τον καταμερισμό της εργασίας. Σε κάθε περίπτωση, οι κοινές ταφές, θα πρέπει επίσης να αξιολογηθούν υπό το πρίσμα της σημασίας που ένα γένος, ή μία φρατρία αποδίδει στον αριθμό των μελών της⁴⁰⁴: ένα πολυάριθμο νεκροταφείο δηλώνει πολυπληθή, στιβαρή και πολυετή κοινότητα, συνέχεια, δύναμη και σταθερότητα. Στην παρούσα περίπτωση μάλιστα, που σχετικές, πιθανώς, δοξασίες επιβάλλουν την επάλληλη ταφή, η περιορισμένη έκταση του νεκροταφείου, είναι δεδομένη.

Οι διάφορες αντιλήψεις που διέπουν την κοινότητα αναφορικά με την εγγύτητα του θανάτου στην καθημερινή ζωή του οικισμού, δεν επιβεβαιώνονται στο πλαίσιο της οικίας. Τα εκούσια σπασμένα αγγεία στο χώρο των νεκροταφείων, που, λόγω της επαφής και της συνθήκης, δεν επέστρεφαν στον χώρο των ζωντανών, μαρτυρούν αντιλήψεις σχετικές με τη μιαιρότητα του θανάτου. Ο εντοπισμός μιας ταφής μονάχα εντός οικίας, και μάλιστα νηπίου, προδίδει ότι η μιαιρότητα⁴⁰⁵ έχει άμεση σχέση με την ηλικία: το μίασμα που ενδεχομένως προκύπτει από ένα παιδί⁴⁰⁶, δεν συνιστά κίνδυνο για τους ζωντανούς, σε αντίθεση με τους ενήλικες, που θάβονται μεν πλησίον, αλλά σε συγκεκριμένο και οριοθετημένο χώρο και σίγουρα εκτός της οικίας. Οι ιδέες μιας κοινωνίας για τη μιαιρότητα⁴⁰⁷ λειτουργούν σε δύο επίπεδα: αρχικά στο εργαλειώδες, όπου η ιδεατή τάξη της κοινωνίας προστατεύεται μέσω των κινδύνων που εγκυμονούν για τους τυχόν παραβάτες. Παράλληλα, το δεύτερο επίπεδο που η M. Douglas τονίζει, συνδέεται με το γεγονός ότι το μοναδικό νεκρό νήπιο σε οικιακό χώρο, εντοπίστηκε στην οικία Θ, και αφορά στη χρήση των σχετικών με τη

⁴⁰³Vasileiou 2020: 512-513.

⁴⁰⁴McHugh 1999: 25.

⁴⁰⁵Η Douglas αναλύοντας την έννοια της μιαιρότητας, την αποσυνδέει από την ιδέα του «πρωτόγονου θρησκευτικού φόβου» (Douglas 2006: 30) και τη συσχετίζει με την ιδέα της υγιεινής, υπό την έννοια ότι η ακαθαρσία αποτελεί ουσιαστικά αταξία, προσβολή της τάξης. Οι τελετουργίες μιαιρότητας και κάθαρσης ενοποιούν την εμπειρία, συνεισφέροντας θετικά στην εξιλέωση, καθώς διαμέσου των τελετουργιών επινοούνται συμβολικά πρότυπα που εκθέτονται δημοσίως, συσχετίζοντας ανόμοια στοιχεία και νοηματοδοτώντας ασύνδετες μεταξύ τους εμπειρίες (Douglas 2006: 31).

⁴⁰⁶Το γεγονός βέβαια αυτό, θέτει υπό αμφισβήτηση την ισότιμη μεταχείριση παιδιών και ενηλίκων στο θάνατο, καθώς πιθανώς αναδεικνύει τα «αμφίσημα μεθοριακά φυσικά τους χαρακτηριστικά» (Douglas 2006: 26).

⁴⁰⁷Douglas 2006: 32-33.

μιαρότητα δοξασιών, για την προώθηση διεκδικήσεων γύρω από ζητήματα κοινωνικής θέσης⁴⁰⁸.

Η ιδιαιτερότητα της ταφής της οικίας Θ δεν αφορά μόνο στον χώρο εντοπισμού, αλλά και στη διαχείριση του νεκρού σώματος⁴⁰⁹, καθώς το νήπιο αποτελεί τη μοναδική περίπτωση καύσης στη Βίτσα. Η διαφοροποίηση αυτή συνιστά πιθανότατα ένδειξη της κοινωνικής θέσης του νεκρού, λόγω του χρόνου και της φροντίδας που απαιτείται για την εκπλήρωση αυτής της πρακτικής⁴¹⁰. Στην ίδια υπόθεση συνηγορούν και τα κτερίσματα⁴¹¹ του παιδιού, που φανερώνουν κληρονομία κύρους, καθώς ένα παιδί δεν θα μπορούσε να έχει επιτύχει τις κοινωνικές ταυτότητες που αντιπροσωπεύουν τα κτερίσματα⁴¹². Αντίστοιχες περιπτώσεις πλούσιων παιδικών ταφών⁴¹³, στις οποίες το νεκρό παιδί αντιμετωπίζεται ως χαμένος ηγέτης, νομιμοποιούν επί της ουσίας τη θέση των ζωντανών. Εν προκειμένω, αξιοσημείωτο είναι, αφενός ότι το νήπιο είναι κορίτσι, και, αφετέρου, ότι τα κτερίσματα αποτελούν τόσο «στατικούς δείκτες

⁴⁰⁸Οι ιδέες για τη μιαρότητα δηλαδή συνδέονται με την κοινωνική θέση, καθώς ορισμένα μιάσματα χρησιμοποιούνται ως αναλογίες για την έκφραση μιας γενικής άποψης περί κοινωνικής ευταξίας. Η πολιτική εξουσία είναι συνήθως επισφαλής και οι πρωτόγονοι ηγέτες δεν αποτελούν εξαίρεση: προκειμένου να αποφευχθεί η ηθική παρεκτροπή, ηθικές αξίες και κοινωνικοί κανόνες ορίζονται και υποστηρίζονται βάσει της πίστης σε μεταδοτικούς κινδύνους, μέσω μιας γλώσσας αμοιβαίας προτροπής (Douglas 2006: 33).

⁴⁰⁹Η επιλογή ανάμεσα στην αποτέφρωση και τον ενταφιασμό συνδέεται με τον συμβολισμό που φέρει το ίδιο το σώμα (McHugh 1999: 55-56). Στα ομηρικά έπη (Morris 1987: 46-52) η αποτέφρωση συνδέθηκε με το ιδανικό της εποχής: μιας κοινωνίας αγνής, χωρίς εμβλήματα σε μια συνεχή άθηση νεότητας που επιτυγχάνεται και διατηρείται αναλλοίωτη μέσω της καύσης. Για το λόγο αυτό, άτομα κύρους αποτεφρώνονται. Τα αρχαιολογικά τεκμήρια ωστόσο, δεν συνδέουν αποκλειστικά την καύση με το κύρος ή τον πλούτο, ούτε επίσης τον ενταφιασμό με κατώτερα κοινωνικά στρώματα.

⁴¹⁰Vasileiou 2020: 514.

⁴¹¹Από τους υπόλοιπους τάφους όπου εντοπίστηκαν παρόμοιες πόρπες, στον 84 (Βοκοτοπούλου 1986: 104-5) βρέθηκε μητέρα με βρέφος, ενώ στον 129 εντοπίστηκαν ανάμεσα σε αρκετά κτερίσματα, οι δύο χρυσοί κώνοι, χωρίς οπή ανάρτησης. Όμοιος χρυσός κώνος εντοπίστηκε και στον τάφο 38 (Βοκοτοπούλου 1986: 121-2) που χρονολογείται λίγο πριν το 750 π.Χ. Ο τάφος 38 άνηκε σε γυναίκα που συνοδευόταν από φυλλόσχημες πόρπες του πρώτου τύπου της κατηγορίας 2, που είναι λίγο πρωιμότερες από του νηπίου της Θ, χειροποίητα αγγεία, περόνες με σπειροειδή κεφαλή και το όμοιο με τα προηγούμενα κωνικό κόσμημα (AMI 2330). Τα κωνικά αυτά χρυσά αντικείμενα, ερμηνεύτηκαν από τη Βοκοτοπούλου (Βοκοτοπούλου 1986: 318) ως χρυσά κοσμήματα κόμης, αν και οι δύο βρέθηκαν στην περιοχή του κρανίου (δίπλα στον κρόταφο και κάτω από το κρανίο), ενώ το τρίτο στο στόμιο μιας κορινθιακής οινόχους που ήταν τοποθετημένη ανάμεσα στα πόδια του νεκρού. Βάσει του συσχετισμού που έγινε ανάμεσα στους τάφους με τους κώνους και την οικία Θ και δεδομένου ότι το νήπιο της Θ συνοδεύεται από αγνύθες-μοναδική περίπτωση χρήσης ανάλογου κτερίσματος στη Βίτσα, το σχήμα καθώς και το μέγεθός τους, θα μπορούσε ίσως, παρακινδυνευμένα, να ταυτιστεί με αγνύθα. Αν αυτή η υπόθεση ισχύει, τότε, είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι τα μόνα χρυσά κοσμήματα, εκτός από τις χρυσές ταινίες του ίδιου τάφου και τον χρυσό δακτύλιο (AMI 2435) του τάφου 118 (500 π.Χ.) (Βοκοτοπούλου 1986: 50-51) δεν υπάρχουν άλλα χρυσά κοσμήματα στον οικισμό.

⁴¹²McHugh 1999: 24.

⁴¹³McHugh 1999: 26.

πλούτου»⁴¹⁴, όπως ο τύπος της πόρπης που χρησιμοποιούταν αιώνες πριν το θάνατο του παιδιού, όσο και «δείκτες εξέλιξης πλούτου», όπως οι αγνύθες, που για πρώτη φορά αποτέθηκαν σε ταφή της Βίτσας ως κτερίσματα, συμβολίζοντας πιθανώς την οικονομική εξέλιξη της οικογένειας. Σε κάθε περίπτωση, η ταφή του νηπίου επαληθεύει όχι μόνο διαφοροποίηση, αλλά αλλαγή και των κριτηρίων, καθώς τα ευρήματα δηλώνουν ύπαρξη ανισοτήτων που από τον 4^ο αι. κ.εξ. σχετίζονται πλέον με κάθετη διαφοροποίηση.

Βάσει όσων αναφέρθηκαν είναι φανερό ότι η ομοιογένεια που συχνά αποδίδεται στις κοινωνίες μικρής κλίμακας, δεν αφορά κάθε όψη της κοινωνικής ζωής: τελετουργικές και συμβολικές πρακτικές επίδειξης πλούτου, καταμερισμός εργασίας, αλλά και η διαδικασία της αναδιανομής, αποκαλύπτουν διαφορετικού είδους ανισότητες. Ιδιαίτερα η πρακτική της αναδιανομής⁴¹⁵, που τείνει να εμπλέκει το εκάστοτε οικονομικό σύστημα στις κοινωνικές σχέσεις, καταδεικνύει την ύπαρξη ενός επικεφαλής που αναλαμβάνει να διανείμει τις προμήθειες, ιδίως όταν αυτές πρέπει να αποθηκευτούν. Βεβαίως, καθώς η αναδιανομή δεν αφορά μονάχα την «φυλετικά» οργανωμένη κοινωνία, ο εκάστοτε επικεφαλής επιχειρεί να ενισχύσει την πολιτική του οντότητα, προσδίδοντας μια ιδιαιτερότητα στο τρόπο με τον οποίο τα αγαθά αναδιανέμονται, καθιστώντας τους αποδέκτες υπόχρεους, οφειλέτες και ίσως ακολούθους⁴¹⁶. Τα κριτήρια επιλογής του επικεφαλής δεν είναι φυσικά γνωστά, ωστόσο, από τον 4^ο αι. γίνεται, κυριολεκτικά και συμβολικά, πιο έντονος ο διαχωρισμός κύρους, που πέρα από κάθε αμφιβολία αφορά την οικία Θ και σχετίζεται με τους ενοίκους της.

Φαίνεται λοιπόν ότι η συστηματική επανάχρηση ίδιων μέσων και χώρων για αιώνες, αναδεικνύουν την ικανότητα των δρώντων υποκειμένων να μετασχηματίζουν και να επικαιροποιούν την αφήγηση για το παρελθόν τους, νομιμοποιώντας ουσιαστικά πράξεις του παρόντος. Συγχρόνως, η ίδια διαδικασία που συμβαίνει ιδιωτικά, σε κάθε οικογένεια, διαπιστώνεται και στην κοινότητα εν γένει, επηρεάζοντας τη συλλογική της μνήμη. Οι τάφοι των προγόνων, ως μνημεία που στη χωρική τους διάσταση

⁴¹⁴McHugh 1999: 27.

⁴¹⁵Polanyi 2001: 53-54. Η διαδικασία της αναδιανομής, συνιστώντας τμήμα του εκάστοτε επικρατούντος πολιτικού καθεστώτος, οργανώνεται δια μέσου της συλλογής, φύλαξης και διαμοιρασμού, εστιάζοντας προφανώς, ανάλογα με το σύστημα, σε διαφορετικό επικεφαλής. Ο μηχανισμός της αναδιανομής προωθεί έναν εξεζητημένο, συνήθως άνισο καταμερισμό της εργασίας ανάμεσα στα διάφορα στρώματα της κοινωνίας, καθώς η διανομή μπορεί να περικλείει ένα βαθμό εκμετάλλευσης (Polanyi 2001: 54).

⁴¹⁶Polanyi 2001: 53.

αποκαλύπτουν το ζήτημα της υλικότητας των κοινωνικών σχέσεων, λειτουργούν σε πολλαπλά επίπεδα: διαχείριση του παρελθόντος, διαμόρφωση συλλογικών ταυτοτήτων, νομιμοποιημένες σχέσεις εξουσίας. Η επέμβαση στους τάφους κατά τον 5^ο αι. και η επίκληση των πρόγονων που συνεχίζεται κατά τον 4^ο, συνιστούν πιθανώς προσπάθειες χειραγώγησης του παρελθόντος, προσφέροντας ένα νομιμοποιητικό και κοινωνικά σταθεροποιητικό αποτέλεσμα⁴¹⁷ σε αυτόν που το επιχειρεί. Άλλωστε, η μεταβολή της παράδοσης σε μνημείο αφορά συγκεκριμένα και κοινωνικά αποδεκτά πρότυπα συμπεριφοράς⁴¹⁸, καθώς και περιορισμούς που ασκούνται χωρικά⁴¹⁹, περιλαμβάνοντας έλεγχο και υπόδειξη συγκεκριμένου τρόπου πρόσβασης. Εάν μάλιστα, η διαμόρφωση των τάφων μπορούσε να συσχετισθεί με την οικία Θ, θα επρόκειτο για μια ξεκάθαρη εγγραφή του κυρίαρχου αφηγήματος στο χώρο.

Σε κάθε περίπτωση, έως το τέλος του 5^{ου} αι., οι ανισότητες στην κώμη σχετίζονται κυρίως με οριζόντια διαφοροποίηση και εκδηλώνονται σε συμβολικό επίπεδο, χωρίς αυτό να σημαίνει απουσία κάποιου επικεφαλής. Η γενικευμένη πυρκαγιά του τέλους του 5^{ου} αι., οδήγησε σε έκδηλη διαφοροποίηση πλούτου που εκφράζεται υλικά, αρχιτεκτονικά, αλλά και τελετουργικά. Η μετατόπιση, ωστόσο, της θεμελίωσης του πολιτικού συστήματος⁴²⁰, από το εθελοντικό μοίρασμα και την αμοιβαιότητα, στην υποχρεωτική προσφορά, τον φόβο της τιμωρίας και την ανισότητα, φαίνεται ότι μετασχηματίζει και τις σχέσεις των κυρίαρχων με τους υποτελείς, όπως πιθανώς μαρτυρά η καταστροφή της οικίας Θ σε δύο διαφορετικούς χρόνους.

⁴¹⁷Eriksen 2007: 341.

⁴¹⁸Detienne 2006: 76-77. Ο M. Mauss αναγνώρισε το ρόλο της παράδοσης στις αρχαϊκές κοινωνίες, σημειώνοντας ότι περιλαμβάνει τρόπους μετάδοσης, εξαναγκασμούς, μέσα κοινωνικού ελέγχου, ακόμη και σωματικές εκδηλώσεις, φροντίζοντας τη μεταβίβαση στην επόμενη γενιά (Detienne 2006: 95).

⁴¹⁹Tilley 1994: 27, υποσημ. 8. Foucault 1982: 115-116.

⁴²⁰Polanyi 2001: 55.

8. EN ΚΑΤΑΚΛΕΙΔΙ

*«Ναι, νομίζω όμως ότι η ηθική
είναι μια πρακτική· το ήθος είναι ένας τρόπος ύπαρξης»*

M. Foucault

Η διαφορετική οπτική που υιοθετήθηκε από την παρούσα μελέτη για την εξέταση της κόμης της Βίτσας, αποκάλυψε ορισμένες επιπλέον πτυχές της μικρής αυτής κοινωνίας. Πιθανότατα, μελετώντας κανείς αποκλειστικά τα ευρήματα των δύο νεκροταφείων, να συμφωνούσε με τη διατύπωση της Βοκοτοπούλου περί αμετάβλητης κοινωνικής σύνθεσης. Ωστόσο, στο πλαίσιο της παρούσας προσέγγισης και λαμβάνοντας υπόψη κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές παραμέτρους, αναδεικνύονται στοιχεία που συμβάλλουν στο σχηματισμό μιας διαφορετικής αντίληψης για την κόμη.

Αρχικά, η συγκρότηση και λειτουργία του «Κοινού των Μολοσσών», καθώς και η ενσωμάτωση της κόμης στον σχηματισμό αυτό, προκαταβάλλει ένα διαφορετικό τρόπο οργάνωσης. Η διαδικασία ένταξης ωστόσο, όσο και το ακριβές διάστημα συμμετοχής, προκαλεί προβληματισμό. Τα στοιχεία που προέκυψαν στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, μπορούν ενδεχομένως να φωτίσουν περαιτέρω το ζήτημα.

Η κοινωνία που εξετάστηκε είναι μικρής κλίμακας με πυκνό κοινωνικό δίκτυο. Πρόκειται πιθανότατα για μία φρατρία που περιλαμβάνει δύο γένη. Κατοικούν σε ομοιόμορφες, μέχρι το τέλος του 5^{ου} αι., οικίες, από υλικά που εντοπίζονται σε αφθονία στην περιοχή. Ο οικισμός βρίσκεται σε στρατηγικό σημείο και οριοθετείται από φυσικούς όγκους και τα δύο νεκροταφεία. Η εγγύτητα του χώρου των νεκρών και η συχνή παρουσία των ζωντανών στο χώρο αυτό, αποκαλύπτουν μια εξοικειωμένη σχέση με τον θάνατο, καθώς αποτελεί μέρος της καθημερινότητας και συνδέεται με ολόκληρη την κοινωνία.

Η συναισθηματική φόρτιση των οικείων και ο φόρος τιμής αποτελούν μία μόνο όψη, καθώς, ο χώρος των νεκροταφείων λειτουργεί παράλληλα, αφενός ως ζώνη προστασίας του οικισμού, αλλά και ως σημείο αυτοπροσδιορισμού: χωρίζοντας το εντός από το εκτός, η ζώνη αυτή δημιουργεί επάλληλους κύκλους, δηλώνοντας το ενιαίο και αδιαχώριστο οικιστικού χώρου και φυσικού περιβάλλοντος. Με τον τρόπο αυτόν τονίζεται η στενή εξάρτηση από τη φύση, που αποτελεί άλλωστε, τον κύριο παράγοντα για την επιβίωση και αναπαραγωγή της κοινότητας.

Η κυριαρχία των συγγενειακών σχέσεων στην εν λόγω κοινωνία δηλώνεται τόσο από τα δύο νεκροταφεία που οριοθετούν τον οικισμό, όπως αντίστοιχα και από τους τάφους των προγόνων που αποτελούν το κέντρο του. Πυρήνας δηλαδή και περιφέρεια του οικισμού είναι οι συγγενείς πρόγονοι, που με την παρουσία τους δηλώνεται τόσο η γενεαλογική συνέχεια, όσο και η ιστορική υπόσταση της κοινότητας.

Ιδιαίτερα έως το τέλος του 5^{ου} αι. π.Χ., η συγγένεια αποτελεί κυρίαρχη δομή, με βασικές αρχές τη συλλογικότητα και την αλληλεγγύη. Οι συγγενειακές σχέσεις καθορίζουν την ενιαία συλλογική ταυτότητα της κοινότητας και επηρεάζουν κάθε όψη της κοινωνικής, θρησκευτικής, πολιτικής, οικονομικής ζωής. Η ομοιόμορφη κατανομή ευρημάτων, τόσο στον οικισμό, όσο και στα νεκροταφεία, φανερώνουν συνοχή, που περιορίζεται σε ορισμένους συμβολικούς ανταγωνισμούς, ορατούς αποκλειστικά στο πλαίσιο των νεκροταφείων. Η αναπαραγωγή της συλλογικής ταυτότητας στηρίζεται στη λειτουργία της συλλογικής μνήμης, με την οποία συνδέονται τελετουργίες και μνημονικές επιτελέσεις, που συνιστούν συμβολικές εκδηλώσεις που συσφίγγουν τις σχέσεις των ανθρώπων. Η σημασία της συγγένειας υπογραμμίζεται άλλωστε και από το γεγονός ότι πέρα από τις διάφορες λατρευτικές πρακτικές που αφορούν στους νεκρούς συγγενείς, δεν ανιχνεύονται άλλα στοιχεία λατρείας, θεότητες ή αντίστοιχοι χώροι στον οικισμό.

Η αιματική συγγένεια εμπλουτίζεται από συμπληρωματικές μορφές κοινωνικής συμμαχίας, καθώς η δράση της ομάδας ως συσσωμάτωσης, αναδεικνύεται στην καθημερινότητα, αλλά και σε περιπτώσεις πολέμου, εμπορικών συναλλαγών, περιλαμβάνοντας παράλληλα ζητήματα γάμου. Η ενδογαμία, πιθανότατα δεν είναι αποκλειστική, αν και φαίνεται ότι και η εξωγαμία αφορά ομάδες συγγενικές με την υπό εξέταση.

Η σημασία της συγγένειας δεν περιορίζεται στην πατρική πλευρά, αλλά περιλαμβάνει και συμβολικό-το λιγότερο, δεσμό και με τη μητέρα. Η μορφή της οικογένειας, απλή ή διευρυμένη δεν είναι δυνατό να διερευνηθεί, αν και τα στοιχεία υποδεικνύουν διευρυμένες εστιακές ομάδες, που ενσωματώνονται στη συνολική δομή της κοινωνίας μέσω του συστήματος κοινωνικών σχέσεων (διαχείριση της κοινής περιουσίας, καταμερισμός εργασίας, ασφάλεια, άμυνα κλπ.).

Οι καθημερινές πρακτικές για την επιβίωση του πληθυσμού λαμβάνουν χώρα στον ζωτικό χώρο της κοινότητας, που εκτείνεται μετά τα νεκροταφεία, καθώς εντός του οικισμού δεν εντοπίστηκαν ανάλογα στοιχεία. Βασική απασχόληση είναι η γεωκτηνοτροφία, που πιστοποιείται από τα διασωθέντα ευρήματα, αν και τα φθαρτά

υλικά κατασκευής εργαλείων και βοηθητικών χώρων, όπως αντίστοιχα και η συντεταγμένη εγκατάλειψη της κόμης, περιορίζουν τον αριθμό τους. Σε κάθε περίπτωση, τόσο τα ευρήματα, όσο και οι διάφορες τεχνικές αποθήκευσης, εντός ογκοδέστατων αγγείων, φανερώνουν πιο σύνθετες και εδραίες δομές, μη αποκλείοντας ωστόσο, ότι σε πρωιμότερο στάδιο, κατά τον 9^ο αι., ένα μέρος του πληθυσμού μετακινείται.

Η οικονομία της κοινότητας έως το τέλος του 5^{ου} αι., είναι ξεκάθαρα ενσωματωμένη στις κοινωνικές σχέσεις και βασίζεται στην έννοια της αυτάρκειας και την παραγωγή αξιών χρήσης, χωρίς να ανιχνεύονται στοιχεία ύπαρξης κάποιου αναγνωρίσιμου «κέντρου εξουσίας». Η συλλογικότητα έναντι των ατομικών συμφερόντων, τεκμηριώνεται μέσω πράξεων που φανερώνουν κοινή μέριμνα, φροντίδα και προστασία για όλα τα μέλη, ισότιμα. Το κέντρο του οικισμού εκτός από μνημονικό τόπο και σημείο συγκέντρωσης ιερών συμβόλων, συνιστά κοινόχρηστο χώρο, όπου λαμβάνουν χώρα οι κοινές συλλογικές δραστηριότητες, όπως η αποθήκευση του πλεονάσματος. Η κεντρική τοποθέτηση των απαραίτητων στοιχείων για την αναπαραγωγή της κοινότητας, υποδηλώνει, την αρχική ίσως, επιδίωξη ισότιμης συμμετοχής των μελών στις παραπάνω δραστηριότητες.

Άρα λοιπόν, κατά τον 5^ο αι., ο οικισμός επεκτείνεται και οι συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων βελτιώνονται. Οι οικίες κατασκευάζονται πλέον με κατώφλια, ένδειξη διαχωρισμού της ιδιωτικής από τη δημόσια ζωή, καθώς και εσωτερικής συστροφής της οικογένειας προς τον ιδιωτικό χώρο της οικίας. Πρόκειται πιθανότατα για την περίοδο κατά την οποία, η ισχύς των Μολοσσών αυξάνεται. Ωστόσο, την εποχή αυτή, αν και φαίνεται να παγιώνονται και να νομιμοποιούνται σχέσεις εξουσίας που σε προγενέστερο στάδιο περιορίζονταν σε συμβολικό επίπεδο, δεν τεκμηριώνονται άλλες μεταβολές που να υποδεικνύουν μεταβολή της οργάνωσης και ειδικότερα ένταξη σε έναν ενιαίο και ευρύτερο πολιτικό σχηματισμό.

Η πυρκαγιά⁴²¹ που έπληξε τον οικισμό στο τέλος του 5^{ου} αι., περιπλέκει το ζήτημα της ενσωμάτωσης: πριν τον 4^ο αι., δεν υπάρχουν τεκμήρια που να δηλώνουν πολιτική μεταβολή, ενώ, παράλληλα, η κόμη φαίνεται να διαχειρίζεται ίδια δυνάμει τις διάφορες προκλήσεις έως το τέλος του 5^{ου} αι. Στην αρχή του 4^{ου} αι., ωστόσο, η

⁴²¹Εντύπωση προκαλεί ότι στο α μισό του 5^{ου} αι., οι νεκροί είναι σχεδόν διπλάσιοι (17) από το τέλος του ίδιου αιώνα (450-400 π.Χ. 9 νεκροί) και τα κτερίσματα που τους συνοδεύουν περισσότερα, με εντονότερο συμβολικό βάρος, όπως το ξίφος, τρία όμοια με το οποίο, βρέθηκαν σε τάφους που χρονολογούνται από το 750 έως το 650 π.Χ.

συμμετοχή στο Κοινό των Μολοσσών φαίνεται βέβαιη, οπότε, συσχετίζοντας τα δύο στοιχεία, η ενσωμάτωσή της, όπως πιθανώς και οι αντίστοιχες αναδιαμορφώσεις των οικισμών στο λεκανοπέδιο, δεν πραγματοποιήθηκαν συναινετικά.

Σε κάθε περίπτωση, η κόμη είναι μέλος του Κοινού στην αρχή του 4^{ου} αι., καθώς η κατασκευή της οικίας Θ δηλώνει την ενεργή ένταξη σε μία οργανωμένη αρχή. Ο αρχιτεκτονικός και μορφολογικός διαχωρισμός αποτελούν στοιχεία της ιδιαίτερης και διαφοροποιημένης θέσης της Θ στην οργάνωση της κόμης. Τόσο η κατασκευή, όσο και οι λειτουργίες που αναλαμβάνει, παραπέμπουν σε «αποκεντρωμένο» διοικητικό κτίριο, που υπάγεται σε ένα ευρύτερο πολιτικό και οικονομικό δίκτυο.

Τα ευρήματα της οικίας Θ τεκμηριώνουν βελτίωση της παραγωγής και παράλληλη άσκηση γεωργίας, κτηνοτροφίας, αλλά και τεχνικής ειδίκευσης. Ο μεγάλος αριθμός αποθηκευτικών αγγείων και μέσων παραγωγής που εντοπίστηκαν στο ίδιο προστατευμένο και ελεγχόμενο περιβάλλον, αποτελούν σαφή δείγματα πλούτου και κοινωνικής «υπεροχής».

Ο συμβολικός, δηλαδή, τρόπος επίδειξης πλούτου που ίσχυε έως το τέλος του 5^{ου} αι., μετασηματίστηκε τον 4^ο αι., σε κυριολεκτική μορφή κάθετου κοινωνικού διαχωρισμού. Πιθανώς η διαφοροποίηση της οικίας Θ και το πλήθος των λειτουργιών που φαίνεται να εξυπηρετεί, την καθιστούν κάποιου είδους σύνδεσμο ανάμεσα στην κόμη και την κεντρική εξουσία. Η πολιτική αλλαγή δηλαδή, επηρεάζει την κοινωνική οργάνωση, μεταβάλλοντας τους ρόλους και τις σχέσεις εξουσίας. Η ανισότητα δεν είναι πλέον συγκαλυμμένη, αλλά δηλώνεται τόσο από την οικιστική ανομοιογένεια, όσο και από τη συγκέντρωση αγαθών. Η συλλογική μέριμνα για τα μέλη της κοινότητας και η αλληλεγγύη, φαίνεται να δίνουν τη θέση τους στην ιδιωτικότητα και τον ατομικισμό.

Αντίστοιχα, την περίοδο αυτή, η ισχύς και η σημασία των όρων συγγένειας, διαφοροποιούνται, επικυρώνοντας τις προαναφερθείσες μεταβολές. Οι συνεκτικές συγγενειακές σχέσεις, καθώς συνδέονται με την κοινωνική οργάνωση, φαίνεται να υφίστανται σημαντικό πλήγμα τον 4^ο αι., χάνοντας τη βαρύτητά τους. Την περίοδο αυτή αποδίδεται μεγαλύτερη σημασία στην οικογένεια, που μέχρι το τέλος του προηγούμενου αιώνα φαίνεται να διαδραματίζει δευτερεύοντα ρόλο.

Η αποδυνάμωση της συγγένειας αναγνωρίζεται και στο πλαίσιο του θανάτου, όπου οι νεκροί, μετά από τρεις αιώνες κοινής ταφής στον ίδιο χώρο, διαχωρίζονται και πάλι στα δύο νεκροταφεία. Παράλληλα με τις χωριστές ταφές, τεκμηριώνονται επίσης διαφοροποιήσεις και στις ταφικές πρακτικές: αφενός σημειώνεται η πρώτη καύση και

μάλιστα παιδιού, η οποία -επίσης για πρώτη φορά, εντοπίζεται σε οικιακό περιβάλλον. Αφετέρου, η επανάχρηση του βόρειου νεκροταφείου, συνοδεύεται από παλαιότερες πρακτικές ταφής, οι οποίες μάλιστα δεν ανιχνεύονται σε άλλη περίπτωση. Με βάση τα στοιχεία αυτά και καθώς το νότιο νεκροταφείο είναι πρωιμότερο (9^{ος} αι.), η έναρξη λειτουργίας του βόρειου εξυπηρετήσε, επί της ουσίας, τις αυξημένες ανάγκες της κοινότητας τον 8^ο αι., όταν ο πληθυσμός αυξάνεται και οι θάνατοι υπερδιπλασιάζονται. Ο υπερβολικός και μοναδικός στο μέγεθός του αριθμός των νεκρών στο α μισό του 8^{ου} αι., μαρτυρά νέα ομάδα (ή πιθανώς το τμήμα του πληθυσμού που έναν αιώνα πριν μετακινούνταν), που εγκαθίσταται στον οικισμό για μισό αιώνα και τον εγκαταλείπει το αργότερο στο τέλος του 8^{ου} αι. Ο μειωμένος και σχετικά σταθερός αριθμός των θανάτων των επόμενων αιώνων, δηλώνει άλλωστε ότι η δυναμική της ομάδας κυμαίνεται σε αυτά τα επίπεδα. Με αυτή τη μακρινή, ίσως, ανάμνηση της (ηρωικής/μη κυρίαρχης) ομάδας που εγκαταστάθηκε και εν συνεχεία εγκατέλειψε (ή εκδιώχθηκε από) τον οικισμό, θέλησαν πιθανώς να συνδεθούν οι νεκροί του 4^{ου} αι., που μετά από τρεις αιώνες κοινής ταφής στο νότιο, επαναχρησιμοποιούν το βόρειο νεκροταφείο. Η μακρά περίοδος που το νεκροταφείο δεν χρησιμοποιήθηκε, όπως επίσης και το γεγονός ότι περιλαμβάνει αρκετές (από τις ελάχιστες γενικά), ακτέριστες ταφές, αναδεικνύουν ίσως τον «περιθωριακό», μη επίσημο χαρακτήρα του. Με την ίδια λογική, δεν προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι οι τάφοι με πόρτες όμοιες με του παιδιού στην οικία Θ (775-725 π.Χ.), βρέθηκαν μόνο στο νότιο, συνδέοντας το νεκροταφείο αυτό με την κυρίαρχη ομάδα.

Βάσει όσων αναφέρθηκαν, η ενσωμάτωση της κώμης στο Κοινό των Μολοσσών πρέπει να πραγματοποιήθηκε αναγκαστικά, σε συνέχεια της πυρκαγιάς του τέλους του 5^{ου} αι., μεταβάλλοντας ξεκάθαρα τους κοινωνικούς συσχετισμούς. Η συμμετοχή σε ένα ευρύτερο δίκτυο, επέφερε σημαντικές δομικές μεταβολές που ανιχνεύονται στην αρχή του 4^{ου} αι. και επηρεάζουν τη φύση της κοινότητας. Η οικονομική διαφοροποίηση και η κοινωνική κινητικότητα μεταφράστηκαν ως κοινωνική ανισότητα, διαρρηγνύοντας την αρχή της συλλογικότητας. Κυρίαρχες οικογένειες αναδύονται και επιδεικνύουν, με την ανοχή του Κοινού ή της Συμμαχίας, το κύρος και τον πλούτο τους, όχι πλέον συμβολικά, αλλά αρχιτεκτονικά, υλικά, τελετουργικά, βασίζοντας την ανισότητα στη συσσώρευση πλεονάσματος αγαθών. Οι τάσεις εξωστρέφειας και οι εσωτερικές διαφοροποιήσεις, υποδεικνύουν ότι κατά τον 4^ο αι. π.Χ., αναπτύσσεται μια πρώιμη «κοινωνία γοήτρου», όπου η κάθετη διαφοροποίηση είναι πιο έντονη και περιλαμβάνει άνιση πρόσβαση στην εξουσία.

Στο σημείο αυτό, πρέπει να αναφερθεί και ένα ακόμη στοιχείο για την εξέλιξη της όλης διαδικασίας, το οποίο επαναφέρει το ζήτημα της εμπρόθετης δυνατότητας κάθε υποκειμένου να επιδρά στην εκάστοτε δομή: στην ανάλυση της Βίτσας, η Βοκοτοπούλου αναφέρει ότι ο οικισμός εγκαταλείφθηκε. Πράγματι, οι περισσότερες οικίες (Γ, Δ, Α, Ζ) εγκαταλείφθηκαν από τους ενοίκους τους, οι οποίοι είχαν τον απαραίτητο χρόνο να συγκεντρώσουν τα υπάρχοντά τους, υπόθεση που δικαιολογεί τα περιορισμένα ευρήματα του οικισμού. Αντίθετα, η οικία Θ, όπως και το οικοδόμημα Η, πυρπολήθηκαν ενώ ήταν σε χρήση: τα δύο κτίρια δέχτηκαν πιθανότατα την αμφισβήτηση του πληθυσμού, καθώς ουσιαστικά, συνιστούν τα πολιτικά, οικονομικά, κοινωνικά, στρατιωτικά κλπ., σύμβολα της νέας ιδεολογίας. Παραπέμποντας στη λογική του συστήματος⁴²² -που περιλαμβάνει έλεγχο και περιορισμένη πρόσβαση, τα πλήρως στεγανοποιημένα και φυλασσόμενα αυτά κτίρια, αποτελούν μοναδικές εξαιρέσεις που το 325/320 π.Χ. δεν εγκαταλείφθηκαν, αλλά πυρπολήθηκαν, μαρτυρώντας αντίδραση και διαφωνία στην επιβολή της νέας ιδεολογίας.

Η υπόθεση ότι η αποκλειστική καταστροφή των δύο «κρατικών» οικοδομημάτων οφείλεται σε εσωτερικές διαφωνίες, θα δικαιολογούσε πιθανώς και την επερχόμενη (υποχρεωτική) μετακίνηση του πληθυσμού, σε μικρή και άμεσα ελέγξιμη απόσταση από το πολιτικό κέντρο.

Βεβαίως, η καταστροφή μπορεί εξίσου να οφείλονται σε εξωτερικές ανακατατάξεις, καθώς το γενικότερο πολιτικό κλίμα της εποχής είναι ιδιαίτερα ασταθές για να αποκλειστούν και εξωγενείς παράγοντες. Η μετατόπιση των ηπειρωτικών συμμαχιών από τη Σπάρτη προς την Αθήνα μετά το 429 π.Χ., επηρέασαν προφανώς και τους εσωτερικούς συσχετισμούς δυνάμεων. Ταυτόχρονα, έως το μέσο του 4^{ου} αι. π.Χ., οι μακεδονικές ομάδες είχαν ήδη ενοποιηθεί και ενδυναμωθεί, προσφέροντας στον Φίλιππο Β΄, τη δυνατότητα να εμπλακεί ενεργά στα πολιτικά ζητήματα της Ηπείρου⁴²³. Σε κάθε περίπτωση, η επιλεκτική και καθόλου τυχαία καταστροφή των

⁴²²Νιτσιάκος 2003: 47-48.

⁴²³Η εμπλοκή του Φιλίππου αφορά άμεση και ενεργή συμμετοχή: κατανικά τον Αρύββα και αποκαθιστά το 343/2 π.Χ. στο θρόνο τον Αλέξανδρο Α΄ τον Μολοσσό (343/342-331 π.Χ.), αδελφό της συζύγου του Ολυμπιάδας, στον οποίο αποδίδει τις ηλειακές αποικίες των ηπειρωτικών παραλίων που είχε καταλάβει (Hammond 1997: 62). Η Βοκοτοπούλου (1994: 200), συμφωνώντας με τον Δάκαρη, υποστηρίζουν ότι η εγκατάλειψη του οικισμού σχετίζεται με την απόδοση των αποικιών στον Αλέξανδρο και την μετακίνηση του πληθυσμού της Βίτσας σε ευνοϊκότερες συνθήκες διαβίωσης. Βεβαίως, το επιχείρημα αυτό δεν συμβαδίζει με τη βασική άποψη της Βοκοτοπούλου περί νομαδισμού, καθώς, εφόσον τόσο καθοριστικές, πολιτικές μεταβολές ήταν απαραίτητες για την εγκατάσταση στα

κτιρίων-συμβόλων, θα πρέπει να σημειωθεί και να αξιολογηθεί ανάλογα, καθώς προδίδει αμφισβήτηση και αντίδραση, πλήττοντας τη συνοχή της κοινότητας.

Κατόπιν όσων αναφέρθηκαν, υπάρχει άραγε κάποιο στοιχείο που, προσαρμοσμένο στα ιστορικά ζητούμενα, ανιχνεύεται στο πέρασμα των αιώνων, από τη Βίτσα του 9^{ου} αι., έως τη δολοφονία της τελευταίας βασίλισσας των Μολοσσών, Δηιδάμειας (232/231 π.Χ.);

Πιθανώς. Οι Μολοσσοί, ήδη από την δημιουργία του πρώτου Κοινού, έως την κατάλυση της Ηπειρωτικής Συμμαχίας, θα μπορούσαν, και ενδεχομένως το έκαναν, να επιβληθούν στρατιωτικά στα υπόλοιπα μέλη, που δεν έχουν ανάλογη δύναμη. Ωστόσο, όσο προσχηματική και αν ερμηνεύεται ως πράξη, υποστήριξαν την κυριαρχία τους μέσω μιας τελετουργίας ανταλλαγής όρκων και δώρων ανάμεσα σε φίλους και όχι στη στρατιωτική δύναμη και τις σχέσεις εξουσίας μεταξύ Βασιλέα και υπηκόων. Ο Domínguez⁴²⁴, συγκρίνοντας τους όρκους των Μολοσσών με την αντίστοιχη διαδικασία στη Σπάρτη, θεωρεί ότι και στη Μολοσσία ο όρκος ερμηνεύεται ως θεσμικό συμβόλαιο, με αντίστοιχες συνέπειες εφόσον παραβιαστεί. Ο ίδιος, σχολιάζοντας το χωρίο του Πλουτάρχου, θεωρεί ότι αναφέρεται σε περίοδο προγενέστερη του Πύρρου, κρίνοντας από τη χρήση τους ρήματος «ἔθω», που, σύμφωνα με τον ίδιο, υπαινίσσεται συνήθεια και αρχαία χρήση. Η παρατήρηση αυτή, πέρα από προφανή σύνδεση με την έννοια του *habitus* (ἔξις), αποκαλύπτει τις κοινωνικά αποκτημένες προδιαθέσεις, για τις οποίες έγινε λόγος, που δημιουργούν το εκάστοτε πλαίσιο αντίληψης, εντός του οποίου διαμορφώνονται νέες πρακτικές και δομές. Ο όρκος δηλαδή, ως ηθική δέσμευση ανάμεσα στον Βασιλέα και τους υπηκόους κατά τον 3^ο αι., απηγεί τις συμβολικά φορτισμένες σχέσεις συγγένειας και την ατομική δράση εντός συλλογικών, ηθικών πλαισίων, που ίσχυαν κατά τη «φυλετική» οργάνωση. Οι αξίες αυτές φαίνεται ότι επικυρώνονται και επικαιροποιούνται μέσω συλλογικών επιτελέσεων, που λαμβάνουν χώρα για αιώνες, είτε πρόκειται για προσφορές στους τάφους των προγόνων, είτε για τελετουργίες ανταλλαγής όρκων στο ναό του Αρείου Διός. Η έννοια της ηθικής δέσμευσης συνιστά στοιχείο, που όχι απλώς ανιχνεύεται σε κάθε περίοδο, αλλά, συγχρόνως, περιφρουρείται αυστηρά, μέσω τελετουργικών ασφαλιστικών δικλείδων. Η σημασία

ηπειρωτικά παράλια, δεν εξηγείται η λογική, όπως αντίστοιχα, ούτε το καθεστώς, βάσει του οποίου ο πληθυσμός μπορεί να μετακινείται και να διαμένει στις ηπειρωτικές ακτές για μισό, αλλά όχι για ολόκληρο έτος.

⁴²⁴Domínguez 2018: 27-28, υποσημ. 96.

τους μάλιστα, στο πλαίσιο της κοινωνίας που μελετάται, καθίσταται ουσιαστική και θεμελιώδης, όπως μαρτυρά η εξορία του Αλκέτα Α΄ και του Πύρρου, η καθαίρεση του Αιακίδη, ή η οργισμένη αντίδραση και πυρπόληση των κτιρίων εξουσίας της Βίτσας, όπως υποστηρίζεται στην παρούσα εργασία. Το επίδικο, μοιάζει να παραμένει ίδιο: αλληλεγγύη που επιδιώκεται και προκύπτει από την ηθική που διέπει τις σχέσεις των ανθρώπων. Κατά συνέπεια, η πυρκαγιά του 325/320 π.Χ. σηματοδότησε, κατόπιν όσων αναφέρθηκαν, το τέλος μιας μεγάλης διάρκειας ισχυρών και ηθικών διαπροσωπικών σχέσεων, που επήλθε όταν αλληλεγγύη και συλλογικότητα αντικαταστάθηκαν από τον ατομικισμό και την προσωπική προβολή, τη συγκέντρωση πλούτου και την κατάχρηση εξουσίας.

Σε κάθε περίπτωση, ολοκληρώνοντας την παρούσα μελέτη, δόθηκε η ευκαιρία, μέσω μιας συνολικής προσέγγισης, να διατυπωθούν νέα επιχειρήματα και απόψεις και να αναδειχθούν ορισμένα αθέατα στοιχεία της αρχαίας αυτής κοινωνίας. Στο ίδιο πλαίσιο, η μελλοντική έρευνα θα διαψεύσει, θα επαληθεύσει ή θα συμπληρώσει όσα υποστηρίχθηκαν.

9. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αγγέλη 2005: Αγγέλη, Α., *Ορραον. Συνοπτικός οδηγός του αρχαιολογικού χώρου*, Ιωάννινα 2005.

Αλεξιάκης 1999: Αλεξιάκης, Ε., «Γυναίκες, γάλα, συγγένεια: Κοινά παλαιοβαλκανικά στοιχεία στο λαϊκό πολιτισμό των Βαλκανικών λαών», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, Τόμος 28 (1986-1998), Αθήνα 1999, σελ. 43-68.

Αλεξιάκης 1996: Αλεξιάκης, Ε., «Οικιστική και Σημειολογία του χώρου στην Ήπειρο. Συγκριτική προσέγγιση (Επαρχίες Φιλιατών, Πωγωνίου, Κόνιτσας)» στο Β. Νιτσιάκος (επιμ.), *Η επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο, Εισηγήσεις στο Α΄ Επιστημονικό Συμπόσιο*. Κόνιτσα 1996, σελ. 158-205.

Αλεξιάκης 1993: Αλεξιάκης, Ε., «Περί της Βιτόρας ή του στοιχείου του σπιτιού. Η συμβολική συγκρότηση της οικογένειας και της συγγένειας στους Αρβανίτες της Αττικής», *Εθνολογία*, τ.2, 1993, σελ 129-153

Alexiou 2002: Alexiou, M., *Ο τελετουργικός θρήνος στην ελληνική παράδοση*, Δ.Ν. Γιατρομανωλάκης, Π. Ροΐλος (επιμ., μεταφρ.), Αθήνα 2008.

Anderson 1997: Αντερσον, Μ., *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, Π. Χαντζαρούλα (μεταφρ.), Αθήνα 1997.

Ανδρέου & Κλείτσας 2018: Ανδρέου, Η., Κλείτσας, Χ., «1979-2009: Αρχαιολογικές έρευνες κοιλάδας ποταμού Γορμού Πωγωνίου Ιωαννίνων» στο *Το αρχαιολογικό έργο στη Βορειοδυτική Ελλάδα και τα νησιά του Ιονίου, Ιωάννινα, 10-13 Δεκεμβρίου 2014*, Πρακτικά, Αθήνα 2018, σελ. 87-100.

Ανδρέου 1994: Ανδρέου, Η., «Νέες Προϊστορικές θέσεις στην Ήπειρο» στο *Φηγός, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη*, Ιωάννινα 1994, σελ. 233-265.

Ανδρέου Η & Ι 1994: Ανδρέου, Η., Ανδρέου, Ι., «Η κοιλάδα του Γορμού στο Πωγώνι της Ηπείρου, κέντρο ζωής και ανάπτυξης κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου» στο *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου, Α΄ Διεθνές Διεπιστημονικό Συνέδριο*, Λαμία 1994, σελ. 77-90.

Βαΐου & Χατζημιχάλης 2012: Βαΐου, Ν., Χατζημιχάλης, Κ., *Ο χώρος στην αριστερή σκέψη*, Αθήνα 2012.

Barrett 2001: Barrett C., «Agency, the Duality of Structure, and the Problem of the Archaeological Record» στο I. Hodder (επιμ.), *Archaeological Theory Today*, Cambridge 2001, σελ. 123-141.

Barth 1996: Barth, F., «Enduring and emerging issues in the analysis of ethnicity» στο H. Vermeulen, C. Govers (επιμ.), *The Anthropology of Ethnicity*, Χάγη 1996, σελ. 11-32.

Barth 1969: Barth, F., *Ethnic Groups and Boundaries: The social Organization of Cultural Difference*, Λονδίνο 1969.

Βασιλείου 2015: Βασιλείου, Ε., *Η χειροποίητη κεραμική της Εποχής του Χαλκού και της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στην περιοχή της Κεντρικής Ηπείρου: Ζητήματα χρονολόγησης, παραγωγής και κατανάλωσης*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη 2015.

Βασιλείου 2009: Βασιλείου, Ε., «Πρώιμη ελληνιστική κεραμική από κιβωτιόσχημο τάφο στον Κερασώνα Πρεβέζης» στο *Η' Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική, Ιωάννινα 05-09 Μαΐου 2009, Πρακτικά*, σελ. 569-572.

Βλαχοπούλου 1997: Βλαχοπούλου-Οικονόμου, Α., «Αρχαιολογική τοπογραφία της περιοχής Ζαγορίου Ηπείρου» στο *Αφιέρωμα στον N.G.L Hammond* (ανάτυπο), Θεσσαλονίκη 1997, σελ 47-64.

Βοκοτοπούλου 1994: Βοκοτοπούλου, Ι., «Η τελευταία οικία της μολοσσικής κώμης στη Βίτσα Ζαγορίου» στο *Φηγός, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη*, Ιωάννινα 1994, σελ. 189-220.

Βοκοτοπούλου 1986: Βοκοτοπούλου, Ι., *Βίτσα. Τα νεκροταφεία μιας μολοσσικής κώμης*, τόμοι 3, Αθήνα, 1986.

Βοκοτοπούλου 1984: Βοκοτοπούλου, Ι., «Η Ήπειρος στον 8ο και 7ο αι. π.Χ.» στο *Atti del Convegno Internazionale Grecia, Italia e Sicilia nell' VIII e VII sec. a.C. (atene 15- 20 ottobre 1979)*, *ASAtene, LX (N.S. XLIV, 1982)*, Roma 1984, 77-100.

Βοκοτοπούλου 1977: Βοκοτοπούλου, Ι., «Βίτσα Ζαγορίου», *ΑΔ* 32, Β1, 1977, σελ. 147, πιν. 91.

Βοκοτοπούλου 1976: Βοκοτοπούλου, Ι., «Βίτσα Ζαγορίου», *ΑΔ* 31, Β2, 1976, σελ. 197-198.

Βοκοτοπούλου 1975α: Βοκοτοπούλου, Ι., «Βίτσα Ζαγορίου», *ΑΔ 30*, Β2, 1975, σελ. 213-214.

Βοκοτοπούλου 1975β: Βοκοτοπούλου Ι, *Χαλκαί κορινθιουργείς πρόχοι. Συμβολή εις την μελέτην της αρχαίας ελληνικής χαλκουργίας*, Αθήναι 1975.

Βοκοτοπούλου 1973-4: Βοκοτοπούλου, Ι., «Βίτσα Ζαγορίου», *ΑΔ 29*, Β2, 1973-4, σελ. 596-597. πιν.412-413.

Βοκοτοπούλου 1973: Βοκοτοπούλου, Ι., «Βίτσα Ζαγορίου», *ΑΔ 28*, Β2, 1973, σελ. 401-404.

Βοκοτοπούλου 1972: Βοκοτοπούλου, Ι., «Βίτσα Ζαγορίου», *ΑΔ 27*, Β2, 1972, σελ. 444-446.

Βοκοτοπούλου 1972β: Βοκοτοπούλου, Ι., «Γραμμένο Ιωαννίνων», *ΑΔ 27*, Β2, 1972, σελ. 446-448.

Βοκοτοπούλου 1971: Βοκοτοπούλου, Ι., «Βίτσα Ζαγορίου», *ΑΔ 26*, Β2, 1971, σελ. 333-334.

Βοκοτοπούλου 1970: Βοκοτοπούλου, Ι., «Βίτσα Ζαγορίου», *ΑΔ 25*, Β2, 1970, σελ. 305-308.

Βοκοτοπούλου 1969: Βοκοτοπούλου, Ι., «Βίτσα Ζαγορίου», *ΑΔ 24*, Β2, 1969, σελ. 249-252.

Βοκοτοπούλου 1968: Βοκοτοπούλου, Ι., «Βίτσα Ζαγορίου», *ΑΔ 23*, Β2, 1968, σελ. 287-291.

Βοκοτοπούλου 1967: Βοκοτοπούλου, Ι., «Βίτσα Ζαγορίου», *ΑΔ 22*, Β2, 1967, σελ. 346-349.

Bourdieu 2013: Bourdieu P., *Outline of a theory of practice*, R. Nice (μεταφρ.), Cambridge 2013.

Bourdieu 2002: Bourdieu, P., *Η ανδρική κυριαρχία*, Ε. Γιαννοπούλου (μεταφρ.), Αθήνα 2002.

Bourdieu 1984: Bourdieu, P., *Distinction. A social critique of the judgment of taste*, R. Nice (μεταφρ.), Cambridge 1984.

Bourriot 1976: Bourriot, F., *Recherches sur la nature du génois. Étude d'histoire sociale athénienne (periods archaïque et classique)*, Lille 1976.

Brock & Hodkinson 2000: Brock, R., Hodkinson, S. (επιμ.), *Alternatives to Athens. Varieties of Political Organization and Community in Ancient Greece*, Oxford 2000.

Blundell 2019: Blundell, S., «One shoe off and one shoe on. The motif of monosandalism in Classical Greece» στο S. Pickup, S. Waite (επιμ.), *Shoes, Slippers and Sandals. Feet and Footwear in Classical Antiquity*, Νέα Υόρκη 2019, σελ. 216-228.

Burkert 1993: Burkert, W., *Αρχαία ελληνική θρησκεία. Αρχαϊκή και Κλασική εποχή*, Ν.Π. Μπεζεντάκος (επιμ.), Ν.Π. Μπεζεντάκος, Α. Αβαγιανού (μεταφρ.), Αθήνα 1993.

Γραβάνη 2016: Γραβάνη, Κ., «Η πολιτική Δωδώνη. Ο πολιτικός μετασχηματισμός. Το Πρυτανείο και το Βουλευτήριο» στο Σ. Ελευθεράτου, Κ. Σουέρεφ (επιμ.), *Δωδώνη: το μαντείο των ήχων. Κατάλογος της περιοδικής έκθεσης στο Μ. Ακρόπολης*, Αθήνα 2016, σελ. 173-177.

Cabanes 1997: Cabanes, P., «Πολιτικοί θεσμοί. Κοινωνική και Οικονομική Ιστορία της Ηπείρου» στο Μ.Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *Ήπειρος, 4000 χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Αθήνα 1997, σελ. 81-94.

Chantraine 2022: Chantraine P., *Ετυμολογικό λεξικό της αρχαίας ελληνικής. Ιστορία των λέξεων*, Γ. Παπαναστασίου, Δ. Χρηστίδης (επιμ.), Γ. Δάρλας, Α. Πέτρου (μεταφρ.), Θεσσαλονίκη 2022.

Cherry 1988: Cherry, J.F., «Pastoralism and the Role of Animals in the Pre- and Protohistoric Economies of the Aegean» στο Whittaker, C.R. (επιμ.), *Pastoral Economies in Classical Antiquity*, Cambridge 1988, σελ.6-34.

Δάκαρης, Βοκοτοπούλου & Χριστίδης 2013: Δάκαρης, Σ., Βοκοτοπούλου, Ι., Χριστίδης, Α.Φ., *Τα χρηστήρια ελάσματα της Δωδώνης των ανασκαφών Δ. Ευαγγελίδη*, Σ. Τσέλικας (επιμ.), Αθήνα 2013.

Δάκαρης 1981: Δάκαρης, Σ., «Η γένεση της πόλης στην αρχαία Ήπειρο», *Δελτίο κέντρου ερευνών Ζαγορίου*, περίοδος α, χρόνος 1ος, τεύχος 2 (1981), σελ. 7-21.

Δάκαρης 1980: Δάκαρης, Σ., «Οι αρχές της νομισματοκοπίας στην αρχαία Ήπειρο», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 22 (1980), σελ. 21-26.

Δάκαρης 1980β: Δάκαρης, Σ., «Ωκύπτερα», στο *Ηπειρωτικά Χρονικά* 22 (1980), σελ. 27-30.

Δάκαρης 1976: Δάκαρης, Σ.Ι., *Η κτηνοτροφία στην αρχαία Ήπειρο (Σκέψεις για την ανάπτυξη του Ηπειρωτικού Πανεπιστημίου)*, Πρυτανικός λόγος, Ιωάννινα 1976.

Δάκαρης 1972: Δάκαρης, Σ., «Θεσπρωτία», *Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις* 15, Αθήνα 1972.

Dakaris 1971: Dakaris, S., «Cassopaia and the Elean Colonies», *Ancient Greek Cities* 4, Athens 1971.

Δάκαρης 1964: Δάκαρης, Σ., *Οι γενεαλογικοί μύθοι των Μολοσσών*, Αθήνα 1964.

Δάκαρης 1956: Δάκαρης, Σ., «Αρχαιολογικές έρευνες στο λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων» στο *Αφιέρωμα εις την Ήπειρον, εις μνήμην Χρίστον Σούλη*, Αθήναι 1956, σελ. 45-80.

Δάκαρης 1956β: Δάκαρης, Σ., «Προϊστορικοί τάφοι παρά το Καλμπάκι-Ιωαννίνων», *ΑΕ* 1956, σελ. 114-153.

Davies 2000: Davies, J.K., «A Wholly Non-Aristotelian Universe: The Molossians as Ethnos, State, and Monarchy» στο R. Brock, S. Hodkinson, (επιμ.), *Alternatives to Athens. Varieties of Political Organization and Community in Ancient Greece*, Oxford 2000, σελ.234-258.

Derks 1995: Derks, H., «A note on *Όμογαλακτες*: in Aristotle's Πολιτικά» στο *Dialogues d' histoire ancienne*, vol. 21, n°2, 1995, σελ. 27-40. doi: <https://doi.org/10.3406/dha.1995.2644> https://www.persee.fr/doc/dha_0755-7256_1995_num_21_2_2644 (τελ. επίσκεψη 05/06/2022).

Detienne 2006: Detienne, M., *Η ανακάλυψη της μυθολογίας*, Μ.Ι. Γιόση (μεταφρ.), Αθήνα 2006.

Dietler 2001: Dietler, M., «Theorizing the Feast: Rituals of Consumption, Commensal Politics and Power in African Contexts» στο M. Dietler, B. Hayden

(επιμ.), *Feasts: Archeological and Ethnographic Perspectives on Food, Politics and Power*, Washington DC and London 2001, σελ. 65-114.

Domínguez 2018: Domínguez, A.J, «New Developments and Tradition in Epirus: The Creation of the Molossian State» στο A.J. Domínguez (επιμ.), *Politics, territory and identity in ancient Epirus*, Pisa 2018, σελ. 135-170.

Douglas 2006: Douglas, M., *Καθαρότητα και κίνδυνος. Μια ανάλυση των εννοιών της μιαιρότητας και του ταμπού*, Θ. Παραδέλλης (επιμ.), Α. Χατζούλη (μεταφρ.), Αθήνα 2006.

Douzougli & Papadopoulos 2011: Douzougli, A., Papadopoulos, J., «Liatovouni: A molossian cemetery and settlement in Epirus», *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts 125* 2010, Berlin 2011, σελ. 1-87.

Duploux 2017: Duploux, A., «L' invention de la famille grecque», *Revue d' études antiques*, Mirail 2017, σελ. 29-47.

Duploux 2015: Duploux, A., «Genealogical and dynastic behavior in archaic and Classical Greece: two gentilician strategies» στο H. Wees, N. Fisher (επιμ.) *Aristocracy in Antiquity*, Wales 2015, σελ. 59-84

Eriksen 2007: Eriksen, T.H., *Μικροί Τόποι, Μεγάλα Ζητήματα: Μια Εισαγωγή στην Κοινωνική και Πολιτισμική Ανθρωπολογία*, Ι. Μάνος (επιμ.), Α. Κατσικέρος (μεταφρ.), Αθήνα 2007.

Erickson & Murphy 2002: Erickson, P.A., Murphy L.D., *Ιστορία της ανθρωπολογικής σκέψης*, Φ. Τσιμπιρίδου (επιμ.), Φ. Μπουμπούλη (μεταφρ.), Αθήνα 2002.

Ευαγγελίδης 1962: Ευαγγελίδης, Δ., *Οι αρχαίοι κάτοικοι της Ηπείρου και άλλα μελετήματα*, Ιωάννινα 1962 (Ιωάννινα 1947).

Franke 1961: Franke, P., *Die antiken Münzen von Epirus*, Wiesbaden 1961.

Foucault 1991: Foucault, M., *Η Μικροφυσική της Εξουσίας*, Λ. Τρουλινού (μεταφρ) Αθήνα 1991.

Foucault 1986: Foucault M, «Of Other Spaces», *Diacritics*, No. 1, Vol. 16, 1986, σελ. 22-27, <https://www.jstor.org/stable/464648> (τελ. επίσκεψη 09/06/2022).

Foucault 1978: Φουκώ, Μ., *Ιστορία της Σεξουαλικότητας. Η δίψα της γνώση*, Γ. Ροζάκης (μεταφρ.), Αθήνα 1978.

Ginzburg 1991: Ginzburg, C., *Ecstasies: Deciphering the Witches' Sabbath*, R. Rosenthal (μεταφρ.), Νέα Υόρκη 1991.

Ζάχος 2008: Ζάχος, Κ.Λ., «Ταφικά έθιμα» στο Κ.Λ. Ζάχος (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2008, σελ. 95-115.

Ζάχος 2008β: Ζάχος, Κ.Λ., «Λατρεία» στο Κ.Λ. Ζάχος (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2008, σελ. 91-94.

Ζάχος 2010: Ζάχος, Κ.Λ., «Αιακίδες και Τημενίδες» στο Δ. Τσαγκάρη (επιμ.), *Μέγας Αλέξανδρος από τη γη της Μακεδονίας έως τα πέρατα της Οικουμένης, Η νομισματική συλλογή της Alpha Bank*, Αθήνα 2010, σελ. 26-49.

Ζάχος 1997: Ζάχος, Κ., «Τοπογραφικά Ελλοπίας: Το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων κατά την ύστερη Χαλκοκρατία και την πρώιμη εποχή του Σιδήρου» στο *Αφιέρωμα στον N.G.L. Hammond*, Παράρτημα Μακεδονικών, αρ. 7. Θεσσαλονίκη 1997, σελ. 153- 167.

Gellner 2002: Gellner, E., *Εθνικισμός. Πολιτισμός, πίστη και εξουσία*, Κ. Λιβιεράτος (επιμ.), Λ. Παπαδάκη (μεταφρ.), Αθήνα 2002.

Giddens 1984: Giddens, A. 1984. *The Constitution of Society*. Cambridge 1984, http://www.communicationcache.com/uploads/1/0/8/8/10887248/the_constitution_of_society.pdf (τελ. επίσκεψη 01/06/2022).

Glantz 1994: Glantz, G., *Η ελληνική πόλις*, Α. Σακελλαρίου (μεταφρ.), Αθήνα 1994.

Godelier 2000: Godelier, M., *Μαρξιστικοί ορίζοντες στην κοινωνική ανθρωπολογία*, Θ. Παραδέλλης (επιμ., μεταφρ.), τ. Α, Αθήνα 2000.

Goody 1982: Goody, J., *Cooking, cuisine and class: A study in comparative sociology*, Cambridge 1982.

Halbwachs 2013α: Halbwachs, M., *Η συλλογική μνήμη*, Α. Μαντόγλου (επιμ.), Α. Πλυτά (μεταφρ.), Αθήνα 2013.

Halbwachs 2013β: Halbwachs, M., *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης*, Ε. Ζέη (μεταφρ.), Αθήνα 2013.

Halstead 1996: Halstead, P., «Μεσογειακή Ορεινή Οικονομία στην Πίνδο. Μετακινήσεις Ανάμεσα στο Παρόν και το Παρελθόν» στο Β. Νιτσιάκος (επιμ.), *Η Επαρχία της Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο*, Κόνιτσα 1996, σελ. 63-73.

Halstead 1990: Halstead, P., «Present to past in the Pindhos: specialisation and diversification in mountain economies», *Rivista di Studi Liguri* 56 (1990), σελ. 61-80.

Hammond 1997: Hammond, N.G.L., «Η είσοδος της Ηπείρου στον ελληνικό κόσμο (400-300 155 π.Χ.)» στο Μ.Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *Ήπειρος, 4000 χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Αθήνα 1997, σελ. 59-62.

Hammond 1997β: Hammond, N.G.L., «Γεωφυσικοί χαρακτήρες και ιστορική γεωγραφία της Ηπείρου» στο Μ.Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *Ήπειρος, 4000 χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Αθήνα 1997, σελ. 12-31.

Hammond 1967: Hammond, N.G.L., *Epirus: The Geography, the Ancient Remains, the History and the Topography of Epirus and Adjacent areas*, Oxford 1967.

Harrell 2014: Harrell, K., «Man/Woman, Warrior/Maiden: The Lefkandi Toumba female burial reconsidered» στο Υ. Galanakis, Τ. Wilkinson, J. Bennet (επιμ.), *AΘΥΡΜΑΤΑ: Critical Essays on the Archaeology of the Eastern Mediterranean in Honour of E. Susan Sherratt*, Oxford 2014, σελ 99-104.

Hatzopoulos 2020: Hatzopoulos, M.B., *Ancient Macedonia*, Berlin/Boston 2020.

Herzfeld 2002: Herzfeld, M., *Πάλι δικά μας. Λαογραφία, ιδεολογία και η διαμόρφωση της σύγχρονης Ελλάδας*, Μ. Σαρηγιάννης (μεταφρ.), Αθήνα 2002.

Herzfeld 1991: Herzfeld, M., *A place in history. Social and monumental time in a Cretan town*, United States of America 1991.

Hodder & Hutson 2010: Hodder, I.-Hutson, S., *Διαβάζοντας το παρελθόν: τρέχουσες ερμηνευτικές προσεγγίσεις στην αρχαιολογία*, Κ. Κωτσάκης (επιμ.), Ν. Κούρκουλος (μεταφρ.), Αθήνα 2010.

Hodder 1999: Hodder, I., *The Archaeological Process: An Introduction*, Oxford 1999.

Hoepfner κ.α. 1999: Hoepfner, W., Schwandner, E.L., Dakaris, S., Gravani, K., «Kassope. Eine spat klassische Streifenstadt in Nordwest Griechenland» στο W.

Hoerpfner (επιμ.), *Geschichte des Wohnens I: 5000 v. Chr.-500 n. Chr., Vorgeschichte - Fhrügeschichte - Antike*, Stuttgart 1999, σελ. 368-383.

Κατσίκης 2016: Κατσίκης, Α., «Λεκανοπέδιο Ιωαννίνων. Φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον, διαχρονικές σχέσεις και αλληλεπιδράσεις» στο Ι.Κ. Σουέρεφ (επιμ.), *Αρχαιολογία του λεκανοπεδίου Ιωαννίνων. Από τις απαρχές ως την ύστερη αρχαιότητα*, Ιωάννινα 2016, σελ. 23-41.

Κατσαδήμα 2017: Κατσαδήμα, Ι., «Αργυρός επιχρυσωμένος δακτύλιος με τη δολοφονία της Κλυταιμνήστρας από τον Ορέστη» στο Α. Χανιώτης, Ν. Καλτσάς, Ι. Μυλωνόπουλος (επιμ.), *emotions. Ένας κόσμος συναισθημάτων*, Αθήνα 2017, λήμμα 40, σελ. 121.

Katsadima 2017β: Katsadima, I., «Women's inquiries on the oracular tablets of Dodona» στο Κ.Ι. Σουέρεφ (επιμ.), *Δωδώνη. Οι ερωτήσεις των χρησμών. Νέες προσεγγίσεις στα χρηστήρια ελάσματα*, Ιωάννινα 2017, σελ. 131-141.

Κατσαδήμα 2016: Κατσαδήμα, Ι., «Στήλη με δύο τιμητικά ψηφίσματα» στο Σ. Ελευθεράτου, Κ. Σουέρεφ (επιμ.), *Δωδώνη: το μαντείο των ήχων. Κατάλογος της περιοδικής έκθεσης στο Μ. Ακρόπολης*, Αθήνα 2016, λήμμα 224, σελ. 182.

Κατσαδήμα 2016β: Κατσαδήμα, Ι., «Η Δωδώνη μέχρι το 167 π.Χ.» στο Σ. Ελευθεράτου, Κ. Σουέρεφ (επιμ.), *Δωδώνη: το μαντείο των ήχων. Κατάλογος της περιοδικής έκθεσης στο Μ. Ακρόπολης*, Αθήνα 2016, σελ. 25-26.

Κατσαδήμα 2008: Κατσαδήμα, Ι., «Βασιλεύς Πύρρος βασιλέως Αιακίδα» στο Κ.Λ. Ζάχος (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2008, σελ. 62-67.

Κατσικούδης 2009: Κατσικούδης, Ν., «Πύρρος βασιλεύς ηγήτωρ», *AE 148* (2009), σελ. 97-120.

Κατσικούδης 2007: Κατσικούδης, Ν., «Πύρρος "λαμπρός υπό δόξης και φρονήματος". Η ανάγνωση της εικόνας του», *Ηπειρωτικά Γράμματα 11* (2007), σελ. 517-525.

Κατσικούδης 2005: Κατσικούδης, Ν., *Δωδώνη. Οι τιμητικοί ανδριάντες*, Ιωάννινα 2005.

Καυταντζόγλου 2001: Καυταντζόγλου, Ρ., *Στη σκιά του ιερού βράχου. Τόπος και μνήμη στα Αναφιώτικα*, Αθήνα 2001.

Κλείτσας κ.α. 2022: Κλείτσας, Χ., Μιχαήλ, Δ., Molloy, B., «300 χρόνια μετά την Πτώση του 1200 π.Χ. Μια νέα ματιά στην πρώιμη Βίτσα (9^{ος} αι. π.Χ.): Αρχαιολογικές και βιοαρχαιολογικές παρατηρήσεις» στο Γ συνέδριο *Το αρχαιολογικό έργο στη ΒΔ Ελλάδα και τα Νησιά του Ιονίου. Ιωάννινα 19-22 Ιανουαρίου 2022*, υπό έκδοση.

Κλείτσας 2013: Κλείτσας, Χ., *Η Μεταλλοτεχνία της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στην Ήπειρο. Οι θησαυροί και τα εργαλεία*, Δημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Ιωάννινα 2013.

Κοτζαμποπούλου 2014: Κοτζαμποπούλου, Ε., *Οι άνθρωποι και η λίμνη: 20000 χρόνια πριν, Πράσινες πολιτιστικές διαδρομές*, Ιωάννινα 2014.

Κουλειϊμάνη 1966: Κουλειϊμάνη, Ι., «Βίτσα Ζαγορίου», *ΑΔ 21*, Β2, 1966, σελ. 289-290.

Κουμαριανού 2008: Κουμαριανού, Μ., *Μνημεία και νεκροί. Το φαντασιακό του θανάτου στη σύγχρονη Ελλάδα. Μια ανθρωπολογική και σημειολογική προσέγγιση των αστικών νεκροταφείων*, Αθήνα 2008.

Κυριακίδου 1997: Κυριακίδου-Νέστορος, Α., *Η θεωρία της Ελληνικής Λαογραφίας, Κριτική ανάλυση*, Αθήνα 1997.

Κωτσάκης 2010: Κωτσάκης, Κ., «Εισαγωγή» στο Hodder, I., Hutson, S., *Διαβάζοντας το παρελθόν : τρέχουσες ερμηνευτικές προσεγγίσεις στην αρχαιολογία*, Κ. Κωτσάκης (επιμ.), Ν. Κούρκουλος (μεταφρ.), Αθήνα 2010, σελ. 19-31.

Λένêque 1997: Λένêque, P., «Η βασιλεία του Αλεξάνδρου Β΄. Το τέλος της βασιλείας», στο Μ.Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *Ήπειρος, 4000 χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Αθήνα 1997, σελ. 74-81.

Λιάκος 2005: Λιάκος, Α., *Πώς στοχάστηκαν το έθνος αυτοί που ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο;*, Αθήνα 2005.

Liampi 2017: Κ. Λιάμπη, «Άπειρος», στο *ΣΠΕΙΡΑ. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης προς τιμήν της Αγγελίκας Ντούζουγλη και του Κωνσταντίνου Ζάχου*, Ιωάννινα 1-3 Νοεμβρίου 2012, Αθήνα 2017, σελ. 279-294.

Lucas 2008: Lucas, G., «Interpretation in contemporary archaeology. Some philosophical issues» στο I. Hodder, M. Shanks, A. Alexandri, V. Buchli, J. Carman,

J. Last, G. Lucas (επιμ.), *Interpreting Archaeology. Finding meaning in the past*, New York 2008, σελ.48-56.

Mazarakis Ainian 1989: Mazarakis Ainian, A., «Late Bronze Age Apsidal and Oval Buildings in Greece and Adjacent Areas», *BSA* 84 (1989), σελ. 269-288.

Μαζαράκης Αινιάν 2000: Μαζαράκης Αινιάν, Α., *Όμηρος και Αρχαιολογία*, Αθήνα 2000.

Mauss 1979: Mauss, M., *Το δώρο. Μορφές και λειτουργίες της ανταλλαγής στις αρχαϊκές κοινωνίες*, Π. Παραδέλλης (επιμ.), Αθήνα 1979.

McHugh 1999: McHugh, F., *Theoretical and quantitative approaches to the study of mortuary practice*, Oxford 1999.

Meyer 2013: Meyer, E., *The Inscriptions of Dodona and a New History of Molossia*, Stuttgart 2013.

Morris 1987: Morris, I., *Burial and ancient society. The rise of the Greek city-state*, Cambridge 1987.

Μποσνάκης 2020: Μποσνάκης, Δ., «Κατηφείη και όνειδος: ταπεινωμένοι και καταφρονεμένοι νεκροί: αποκλίνουσες ταφικές πρακτικές στον αρχαίο ελληνικό κόσμο: μεταξύ νομιζομένων και στέρησης της ταφής» στο *Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 109*, Αθήνα 2020.

Neumeier 2017: Neumeier, E., «Spoils for the New Pyrrhus: Alternative Claims to Antiquity in Ottoman Greece», *International Journal of Islamic Architecture*, Volume 6, N. 2, 2017, σελ. 311–337.

Νικολαΐδου 1997: Νικολαΐδου, Ε., «Ο πρώτος Βαλκανικός πόλεμος και η απελευθέρωση της Ηπείρου» στο Μ.Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *Ηπειρος, 4000 χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Αθήνα 1997, σελ 363-374.

Νιτσιάκος & Αράπογλου 2004: Νιτσιάκος, Β., Αράπογλου, Μ., *Τα ποτάμια της Ηπείρου. Τόποι και δρόμοι των νερών, των ανθρώπων και των πολιτισμών*, Ιωάννινα 2004.

Νιτσιάκος 2004: Νιτσιάκος, Β., *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, Αθήνα 2004.

Νιτσιάκος 2003: Νιτσιάκος, Β., *Χτίζοντας το χώρο και το χρόνο*, Αθήνα 2003.

Νιτσιάκος 2001: Νιτσιάκος, Β., «Συγγένεια και σχέσεις παραγωγής στα μπουλούκα των μαστόρων της Ηπείρου», *Εθνολογία*, τ.8 2000, Αθήνα 2001, σελ. 5-13.

Νιτσιάκος 1995: Νιτσιάκος, Β., *Οι ορεινές κοινότητες της βόρειας Πίνδου στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Αθήνα 1995.

Nora 1989: Nora, P., «Between memory and history: Les lieux de mémoire», *Representations*, Special issue: Memory and counter memory, No26 (1989), σελ. 7-24.

Ντούζουγλη 1996: Ντούζουγλη, Α., «Η κοιλάδα του Αώου: Αρχαιολογικές μαρτυρίες για την ανθρώπινη δραστηριότητα από την Προϊστορική εποχή ως την Ύστερη αρχαιότητα» στο Β. Νιτσιάκος (επιμ.), *Η επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο, Εισηγήσεις στο Α' Επιστημονικό Συμπόσιο*. Κόνιτσα 1996, σελ. 11-61.

Ντούζουγλη 1994: Ντούζουγλη Α., «Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ιωαννίνων. Ακρόπολη Καστρίτσας», *ΑΔ 49*, Β1 1994, σελ. 363-367, πιν 121α-γ.

Παναγιάρης 1992: Παναγιάρης, Γ., *Φυσικοανθρωπολογική μελέτη σκελετικού υλικού Νεολιθικής μέχρι Ελληνιστικής εποχής της Κεντρικής Ελλάδας και της ευρύτερης περιοχής αυτής*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα 1992.

Papadopoulos 2016: Papadopoulos, J.K., «Komai, Colonies and Cities in Epirus and Southern Albania: The Failure of the Polis and the Rise of Urbanism on the Fringes of the Greek World» στο B.P.C. Molloy (επιμ.), *Of Odysseys and Oddities. Scales and modes of interaction between prehistoric Aegean societies and their neighbours*, United Kingdom 2016, σελ. 435-460.

Παραδέλλης 2000: Παραδέλλης, Θ., «Επεξηγηματικά σχόλια και αναλύσεις βασικών όρων της κοινωνικής ανθρωπολογίας» στο Godelier, M., *Μαρξιστικοί ορίζοντες στην κοινωνική ανθρωπολογία*, Θ. Παραδέλλης (επιμ., μεταφρ.), Αθήνα 2000.

Παραδέλλης 1999: Παραδέλλης Θ., «Ανθρωπολογία της μνήμης» στο Ρ. Μπενβενίστε, Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι μνήμης, ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα 1999, σελ. 27-58.

Parker-Pearson 1999: Parker-Pearson, M. *The archaeology of death and burial*, Texas 1999.

Πετράκης 2019: Πετράκης, Μ., *Η μάχαιρα στην αρχαία ελληνική λατρεία. Τα ευρήματα από το ιερό του Διός Παρνησίου*, Δημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα 2019.

Πλάντζος 2014: Πλάντζος, Δ., *Οι αρχαιολογίες του κλασικού. Αναθεωρώντας τον εμπειρικό κανόνα*, Αθήνα 2014.

Πλιάκου 2008: Πλιάκου, Γ., «Οικιστική οργάνωση και παραγωγικές δραστηριότητες στην ενδοχώρα και τα παράλια» στο Κ.Λ. Ζάχος (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2008, σελ. 67-91.

Ριακού 2011: Ριακού, Γ., «Searching for the seat of Aeacids: Ειώθεισαν οι βασιλείς ἐν Πασσαρόνι, χωρίῳ τῆς Μολοττίδος» στο G. De SensiSestito, M. Intrieri (επιμ.), *Sulla rotta per la Sicilia: L' Epiro, Corcira e l' Occidente*, Pisa 2011, σελ. 89-108.

Πλιάκου 2007: Πλιάκου, Γ., *Το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων και η ευρύτερη περιοχή της Μολοσσίας στην κεντρική Ήπειρο. Αρχαιολογικά κατάλοιπα, οικιστική οργάνωση και οικονομία*, Δημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2007.

Polanyi 2001: Πολάνυι, Κ., *Ο μεγάλος μετασχηματισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές απαρχές του καιρού μας*, Κ. Γαγανάκης (μεταφρ.), Θεσσαλονίκη 2001.

Ποταμιάνος 2021: Ποταμιάνος, Ν., «Εισαγωγή. Εκδοχές της ηθικής οικονομίας» στο Ν. Ποταμιάνος (επιμ.), *Εκδοχές της ηθικής οικονομίας. Ιστορικές και θεωρητικές μελέτες*, Αθήνα 2021, σελ. 9-76.

Quantin 2011: Quantin, F., «Animaux et imaginaire en Grèce nord-occidentale» στο J. Montserrat, R. Montserrat (επιμ.), *Ta zōia. L' espai a Grècia: els animals il' espai*, ICAC, Tarragona 2011, σελ. 73-84.

Raftopoulou 2000: Raftopoulou, E., «A Fine Example of Toreutic Art from Epirus» στο C.C. Mattusch, A. Brauer, S.E. Knudson (επιμ.), *From the Parts to the Whole, Acta of the 13th International Bronze Congress*, Cambridge MA, May 28-June 1, 1996, JRA Suppl. Series 39, Cambridge 2000, σελ. 157-162.

Renfrew & Bahn 1993: Renfrew, C., Bahn, P., *Archaeology. Theories, Methods and Practice*, London 1993.

Shepherd 2013: Shepherd, G., «Ancient Identities: Age, Gender, and Ethnicity in Ancient Greek Burials» στο Tarlow, S., L. Nilsson-Stutz (επιμ.). *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial*, Oxford 2013, σελ 542-557. (www.oxfordhandbooks.com τελ. επίσκεψη 01/06/2022).

Shanks & Hodder 2008: Shanks, M., Hodder, I., «Processual, postprocessual and interpretive archaeologies» στο I. Hodder, M. Shanks, A. Alexandri, V. Buchli, J. Carman, J. Last, G. Lucas (επιμ.), *Interpreting Archaeology. Finding meaning in the past*, New York 2008, σελ. 12-41.

Σουέρεφ 2019: Σουέρεφ, Ι.Κ. (επιμ.), *Βουκόλοι Μάγειρες Ποιμένες. Κτηνοτροφία στην αρχαία Ήπειρο*, Ιωάννινα 2019.

Σουέρεφ 2016: Σουέρεφ, Κ., «Εισαγωγή» στο Σ. Ελευθεράτου, Κ. Σουέρεφ (επιμ.), *Δωδώνη: το μαντείο των ήχων. Κατάλογος της περιοδικής έκθεσης στο Μ. Ακρόπολης*, Αθήνα 2016, σελ. 14-22.

Σούλης 1933: Σούλης, Χ., «Τούρκικαι επιγραφαί Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 8 (1933), σελ. 92-96

Σταυρίδης 1990: Σταυρίδης, Σ., *Η Συμβολική σχέση με το χώρο*, Αθήνα 1990.

Στεριάδη 2009: Στεριάδη, Τ., «Οι επιγραφές του κάστρου» στο Β. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Το κάστρο των Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2009, σελ. 111-117.

Στεφανή & Σολομών 2010: Στεφανή, Ε., Σολομών, Ε., «Ο άνθρωπος είναι ό,τι τρώει... Προσεγγίσεις στην ιστορία της διατροφής» στο Χ. Γκατζόλης (επιμ.), *Ο πολιτισμός στο τραπέζι*, Θεσσαλονίκη 2010, σελ. 9-24.

Tarlow & Nilsson Stutz 2013: Tarlow, S., Nilsson Stutz, L. «Beautiful Things and Bones of Desire: Emerging Issues in the Archaeology of Death and Burial» στο S. Tarlow, L. Nilsson Stutz (επιμ.), *The Oxford Handbook of Death and Burial*, Oxford 2013 (www.oxfordhandbooks.com τελ. επίσκεψη 01/06/2022).

Τζουβάρα-Σούλη 1992: Τζουβάρα-Σούλη, Χ., «Από την τεχνική των Αγνύθων», *Δωδώνη τ.1 Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων*, Τόμος 21, Ιωάννινα 1992, σελ. 455-496.

Tilley 1994: Tilley, C., *A phenomenology of landscape. Places, paths and monuments*, Oxford 1994.

Τσώνος 2009: Τσώνος, Α., *Σκάβοντας στην Αλβανία. Ιστορία και Ιδεολογία των αρχαιολογικών ερευνών κατά το 19^ο και 20^ο αιώνα*, Ιωάννινα 2009.

Turner 1999: Turner, V.W., «Betwixt and between: the liminal period in rites *de passage*» στο E.Z. Vogt – W.A. Lessa (επιμ.), *Reader in Comparative Religion: An Anthropological Approach*, Pennsylvania 1999, σελ. 234-243.

Χαμηλάκης 2012: Χαμηλάκης, Γ., *Το έθνος και τα ερείπιά του. Αρχαιότητα, αρχαιολογία και εθνικό φαντασιακό στην Ελλάδα*, Ν. Καλαϊτζής (μεταφρ.), Αθήνα 2012.

Χόινας 2021: Χόινας, Ν., *Οχυρές θέσεις και ακροπόλεις της Μολοσσίας*, Αδημοσίευτη Διπλωματική Εργασία, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2021.

vanGennep 2016: vanGennep, A., *Τελετουργίες διάβασης. Συστηματική μελέτη των τελετών*, Θ. Παραδέλλης (επιμ.-μεταφρ.), Αθήνα 2016.

Vasileiou 2020: Vasileiou, E., «Looking After Dead Children in Hellenistic Molossia (Central Epirus)» στο B. Muka, G. Lepore (επιμ.), *L' archeologia della morte in Illiria e in Epiro. Contesti, ritualità e immagini tra età ellenistica e romana. Atti del Convegno Internazionale, Tirana 16-18 dicembre 2019*, Ρώμη 2020, σελ. 509-518.

Vidal-Naquet 1983: Βιντάλ-Νακέ, Π., *Ο Μαύρος κνηγός. Μορφές σκέψης και μορφές κοινωνίας στον ελληνικό κόσμο*, Γ. Ανδρεάδης, Π. Ρηγοπούλου (μεταφρ.), Αθήνα 1983.

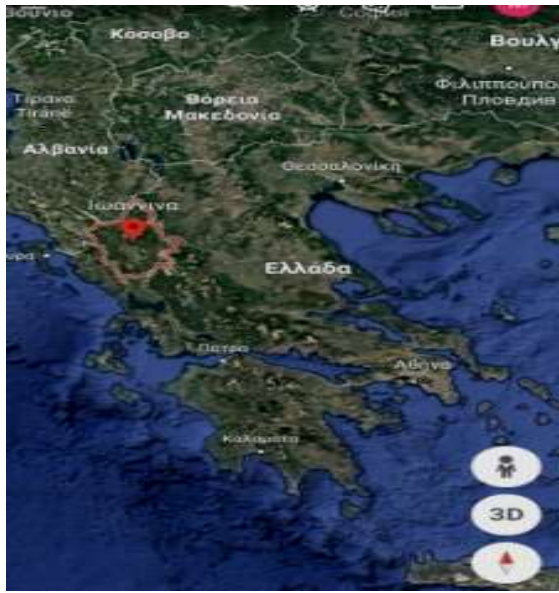
Vokotopoulou 1982: Vokotopoulou, I., «Phrygische Helme», «*Μακεδονία*» (1982), τ. ΑΑ, σελ. 497-520.

10. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

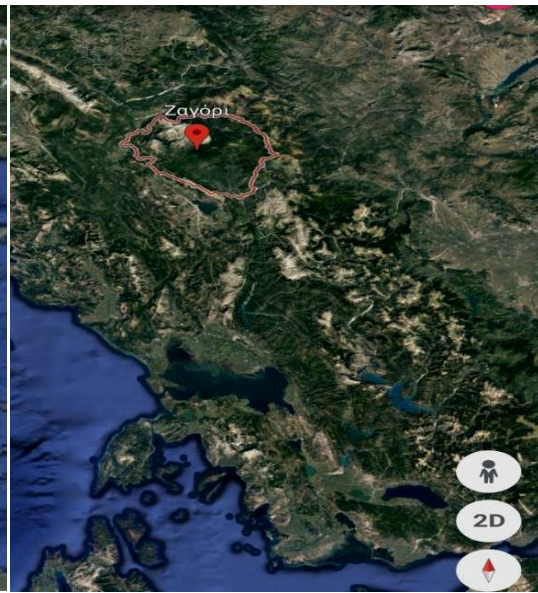
Εικόνες εξωφύλλου	Αιχμές δοράτων (πηγή: Βοκοτοπούλου 1986, εξώφυλλο). Αγγείο με μαστοειδείς αποφύσεις (πηγή: προσωπικό αρχείο)
Εικόνα 1	Η σύγχρονη περιοχή της Ηπείρου (πηγή: Google Maps)
Εικόνα 2	Η περιοχή Ζαγορίου (πηγή: Google Maps)
Εικόνα 3α-δ)	Ο αρχαίος οικισμός από διάφορες οπτικές (πηγή: Google Maps)
Εικόνα 4	Ο αρχαίος οικισμός και το νεκροταφείο του Λιατοβουνίου (πηγή: Douzougli- Papadopoulos 2011, σελ. 21, εικ. 4)
Εικόνα 5	Ο αρχαίος οικισμός και τα νεκροταφεία της Βίτσας (πηγή: Μαζαράκης Αινιάν 2000, σελ. 389, εικ. 253)
Εικόνα 6	Ο αρχαίος οικισμός και τα νεκροταφεία της Βίτσας (πηγή: Βοκοτοπούλου 1986, πίν. Ι)
Εικόνα 7	Ο αρχαίος οικισμός, τα νεκροταφεία και η οικία Θ (Στο σχέδιο προστέθηκε από τη γράφουσα η Οικία Θ. Πηγές: οικισμός-Βοκοτοπούλου 1986, πίν. Ι, οικία Θ- Βοκοτοπούλου 1994, σελ. 202, σχεδ. ΙΙ)
Εικόνα 8	Ο χώρος όπου εντοπίστηκε η οικία Ι (πηγή: προσωπικό αρχείο)
Εικόνα 9	Σχεδιαστική αποτύπωση T167-1170 (πηγή: Μαζαράκης Αινιάν 2000, σελ. 390, εικ.254)
Εικόνα 10	Φωτογραφική αποτύπωση διατειχίσματος Α-Δ, αριστερά, χώρου όπου εντοπίστηκε η οικία Ι και πλακόστρωτου Α δεξιά (πηγή: προσωπικό αρχείο)
Εικόνα 11	Το διατείχισμα Α-Δ, αριστερά, ο χώρος όπου εντοπίστηκε η οικία Ι και το πλακόστρωτο Α δεξιά, σχεδιαστική αποτύπωση (πηγή: ΑΔ 24, 1969, σελ. 251, σχεδ. 2)
Εικόνα 12	Χάλκινο αναθηματικό ιπάριο (πηγή : αρχείο Στ. Ιερεμία)
Εικόνα 13	Στα αριστερά οι οικίες Α και Ι, πίσω η οικία Ε, μπροστά η οικία Δ και στο ενδιάμεσο το πλακόστρωτο Α (πηγή: προσωπικό αρχείο)
Εικόνα 14	Ο χώρος γ και πίσω η οικία Β/Γ (πηγή: Βοκοτοπούλου 1994, σελ. 206, εικ. 4)
Εικόνα 15	Σχεδιαστική αποτύπωση οικίας Ζ (πηγή: ΑΔ28, 1973, Β2, σελ. 402, σχεδ. 2)
Εικόνα 16	Η οικία Ζ από Β (πηγή: προσωπικό αρχείο)
Εικόνα 17	Η οικία Θ (πηγή: Βοκοτοπούλου 1994, σελ. 202, σχεδ. ΙΙ)

- Εικόνα 18** Τα νομίσματα της οικίας Θ (πηγή: Βοκοτοπούλου 1994, σελ. 215, εικ. 21-23)
- Εικόνα 19** Ο λάκκος 1 της οικίας Θ (πηγή: Βοκοτοπούλου 1994, σελ. 203, σχεδ. III)
- Εικόνα 20** Το δωμάτιο 2, της οικίας Θ και οι κυκλικοί τριπτήρες (πηγή: Βοκοτοπούλου 1994, σελ. 210, εικ. 12)
- Εικόνα 21** Η ΒΔ γωνία του δωματίου 3 όπου εντοπίστηκε ο αργαλειός (πηγή: Βοκοτοπούλου 1994, σελ. 213, εικ. 18)
- Εικόνα 22** Οι αγνύθες του αργαλειού (πηγή: Βοκοτοπούλου 1994, σελ. 217, εικ. 27)
- Εικόνα 23** Ενσφράγιστη αγνύθα του αργαλειού με παράσταση «μολοσσού» (πηγή: Βοκοτοπούλου 1994, σελ. 218, εικ. 28)
- Εικόνα 24** Ο λάκκος με τον ταφικό στάμνο (πηγή: Βοκοτοπούλου 1994, σελ. 214, εικ. 19)
- Εικόνα 25** Ο ταφικός στάμνος (πηγή: Βοκοτοπούλου 1994, σελ. 214, εικ. 28)
- Εικόνα 26** Αγνύθες του νηπίου. Στα αριστερά, η ενσφράγιστη με παράσταση «μολοσσού» (πηγή: Βοκοτοπούλου 1994, σελ. 218, εικ. 29)
- Εικόνα 27** Το φρυγικό κράνος της Η όπως εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων (πηγή: προσωπικό αρχείο)
- Εικόνα 28** Τα χρυσά κωνικά κοσμήματα (πηγή: προσωπικό αρχείο)
- Εικόνα 29** Αγγείο εναγισμού από τη Βίτσα, όπως εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων (πηγή: προσωπικό αρχείο)
- Εικόνα 30** Σχεδιαστική αποτύπωση τάφου της θεωρούμενης «νύφης από τη Μακεδονία» (T113) (πηγή: ΑΔ23, 1968, Β2, σελ.290, σχεδ. 1)
- Εικόνα 31** Ο τάφος της θεωρούμενης «νύφης από τη Μακεδονία» (T113) όπως εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων (πηγή: προσωπικό αρχείο)
- Εικόνα 32 α-γ** Αγγεία με μαστοειδείς αποφύσεις από τάφους της Βίτσας (πηγή: προσωπικό αρχείο)
- Εικόνα 33 α-ε:** Οι πρόχοι του T66 και λεπτομέρεια του AMI2258 (πηγή: Βοκοτοπούλου 1986 Β, εικ. 27, 28, 29, 32, 33)

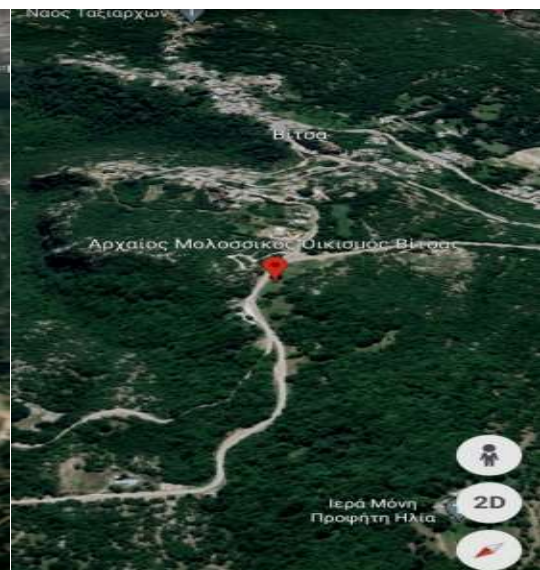
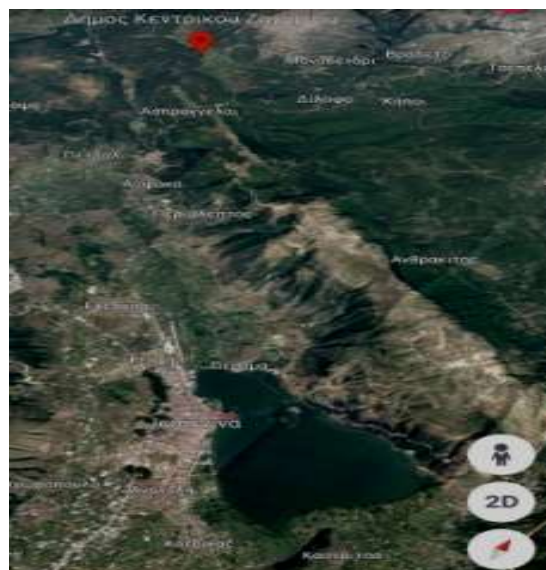
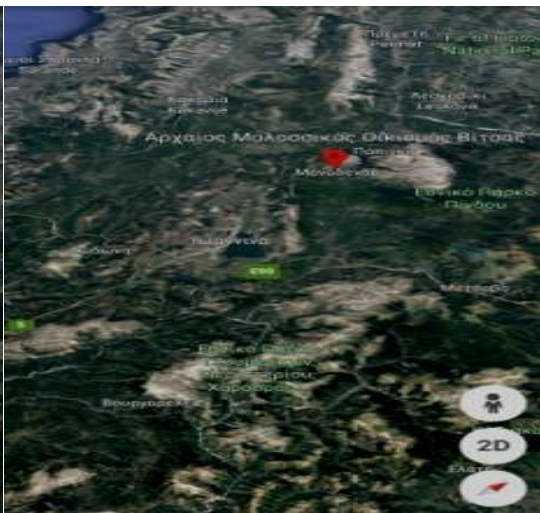
11. ΕΙΚΟΝΕΣ

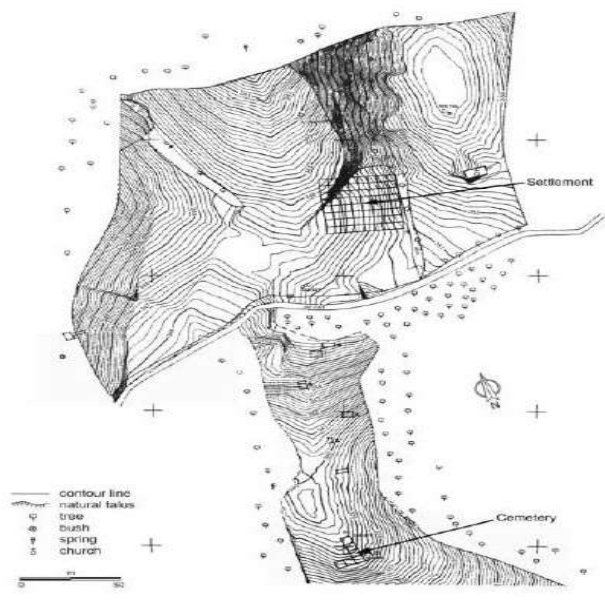
Εικ. 1 Η σύγχρονη περιοχή της Ηπείρου

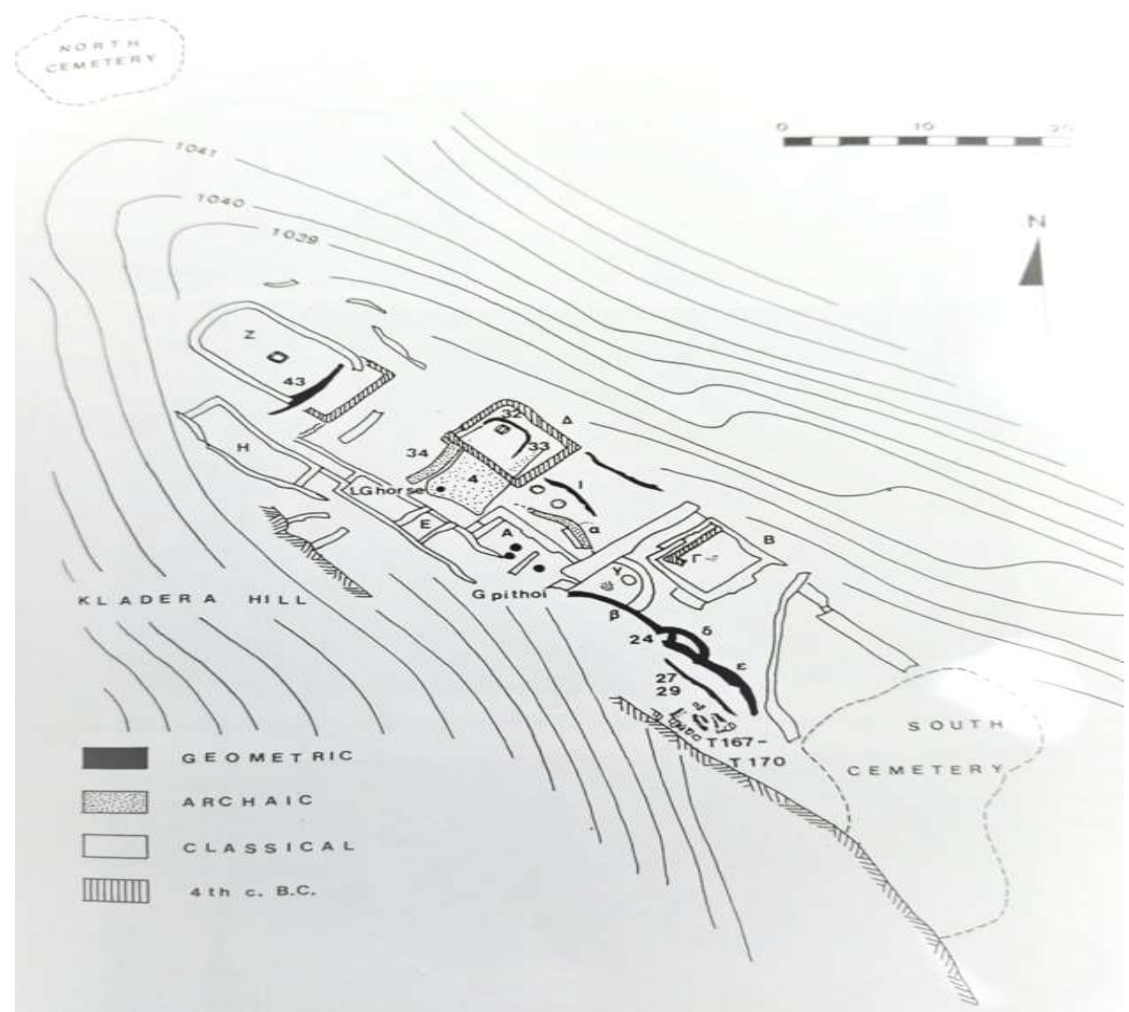
Εικ. 2 Η περιοχή Ζαγορίου

Εικ. 3(α-δ) Ο αρχαίος οικισμός από διάφορες οπτικές

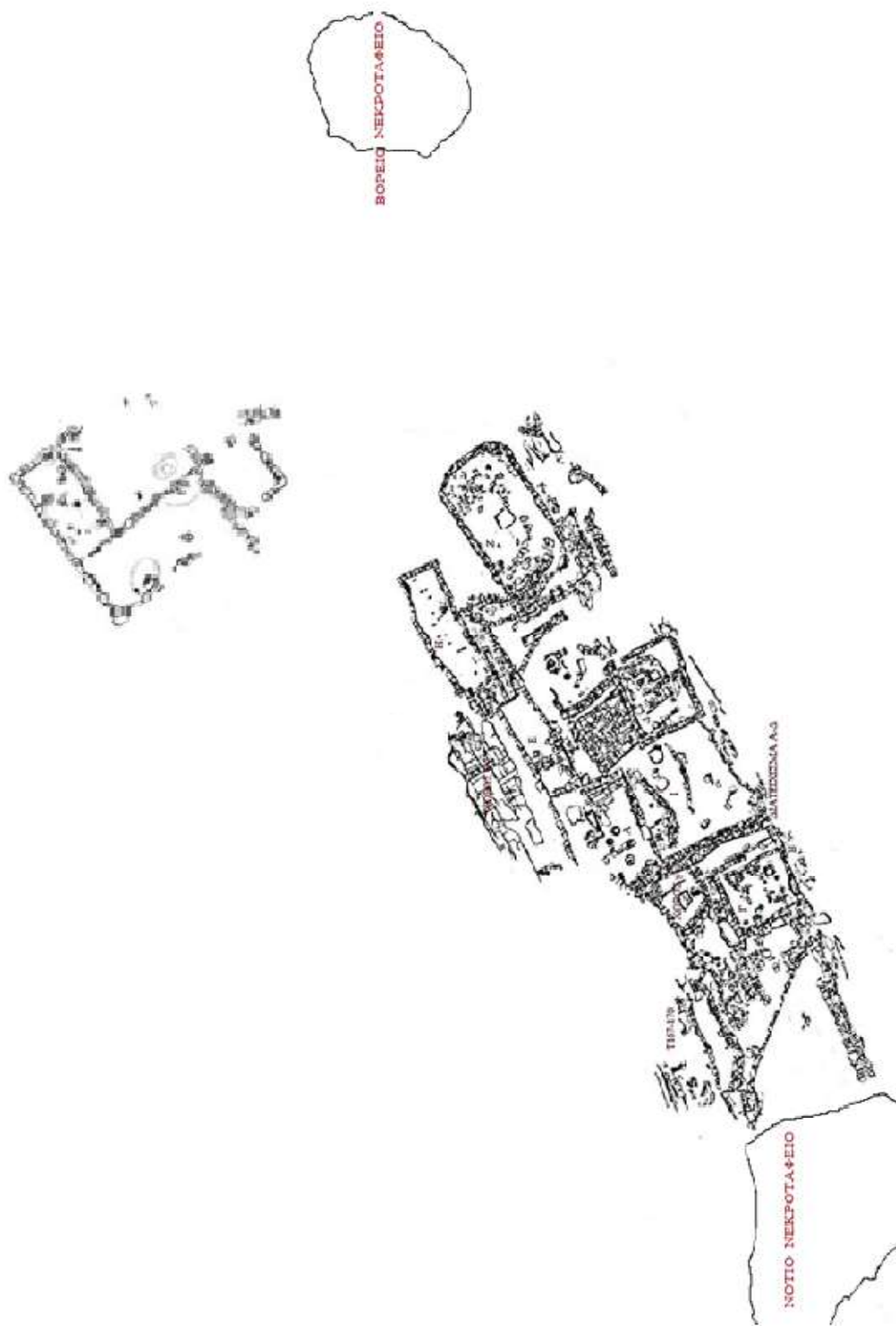
Εικ. 4 Ο αρχαίος οικισμός και το νεκροταφείο του Λιατοβουνίου

Εικ. 5 Ο αρχαίος οικισμός και τα νεκροταφεία της Βίτσας

Εικ. 6 Ο αρχαίος οικισμός και τα νεκροταφεία της Βίτσας

Εικ. 7 Ο οικισμός, τα νεκροταφεία και η οικία Θ

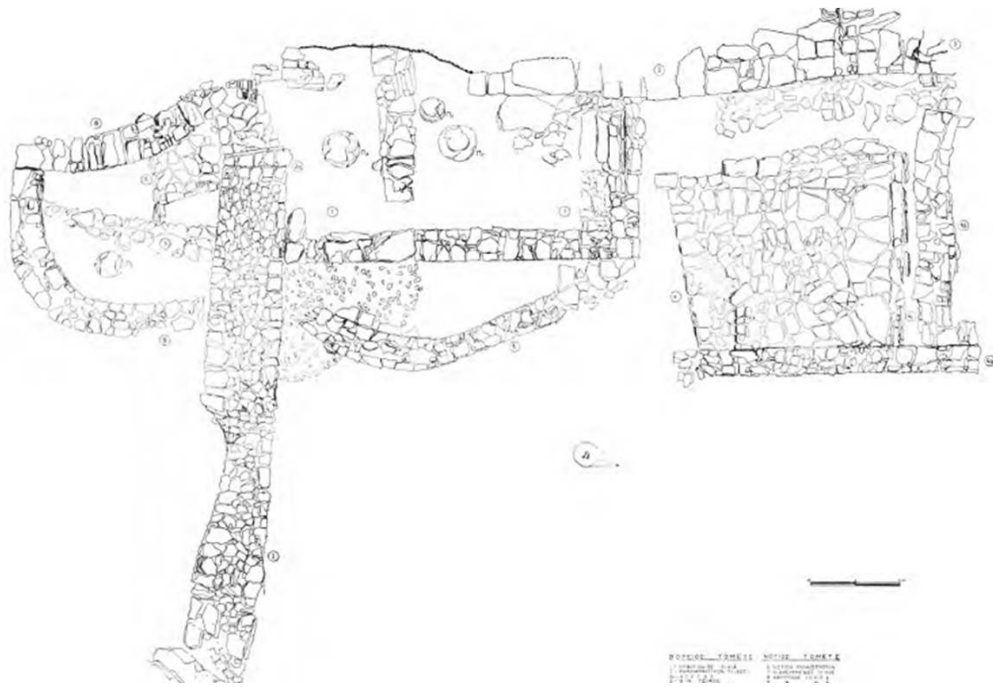
Εικ. 8 Ο χώρος όπου εντοπίστηκε η οικία I

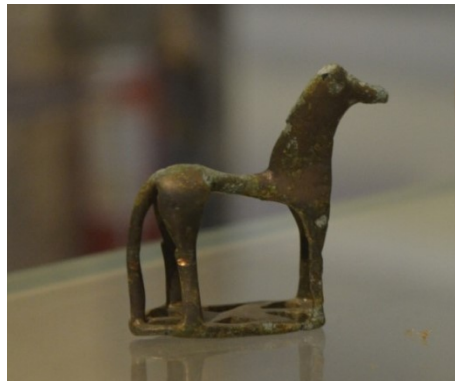
Εικ. 9 Σχεδιαστική αποτύπωση T167-170

Εικ. 10 Φωτογραφική αποτύπωση του χώρου γ και του διατειχίσματος Α-Δ, αριστερά, χώρου όπου εντοπίστηκε η οικία I και πλακόστρωτου Α δεξιά

Εικ. 11 Ο χώρος γ και το διατείχισμα Α-Δ, αριστερά, ο χώρος όπου εντοπίστηκε η οικία Ι στο κέντρο και το πλακόστρωτο Α δεξιά, σχεδιαστική αποτύπωση

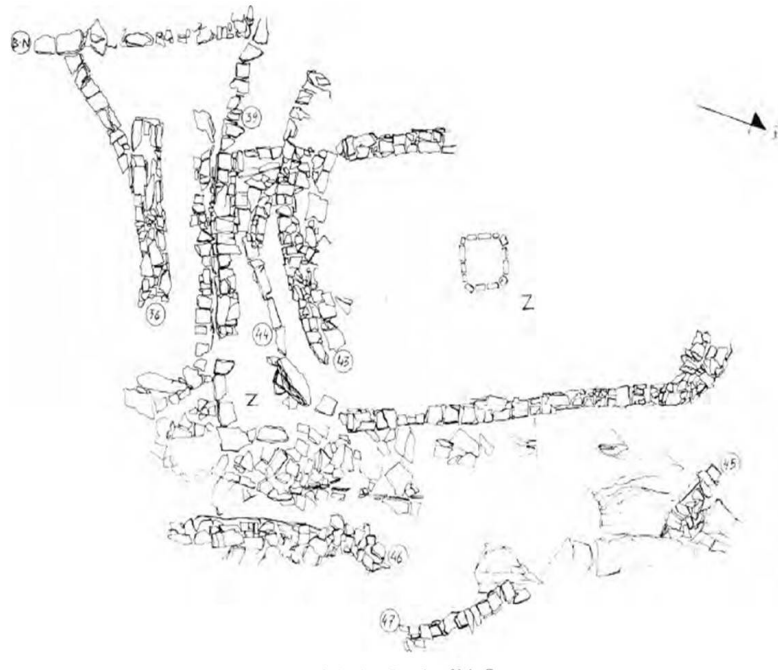
Εικ. 12 Χάλκινο αναθηματικό ιππάριο

Εικ. 13 Στα αριστερά οι οικίες Α και Ι, πίσω η οικία Ε, μπροστά η οικία Δ και στο ενδιάμεσο το πλακόστρωτο Α

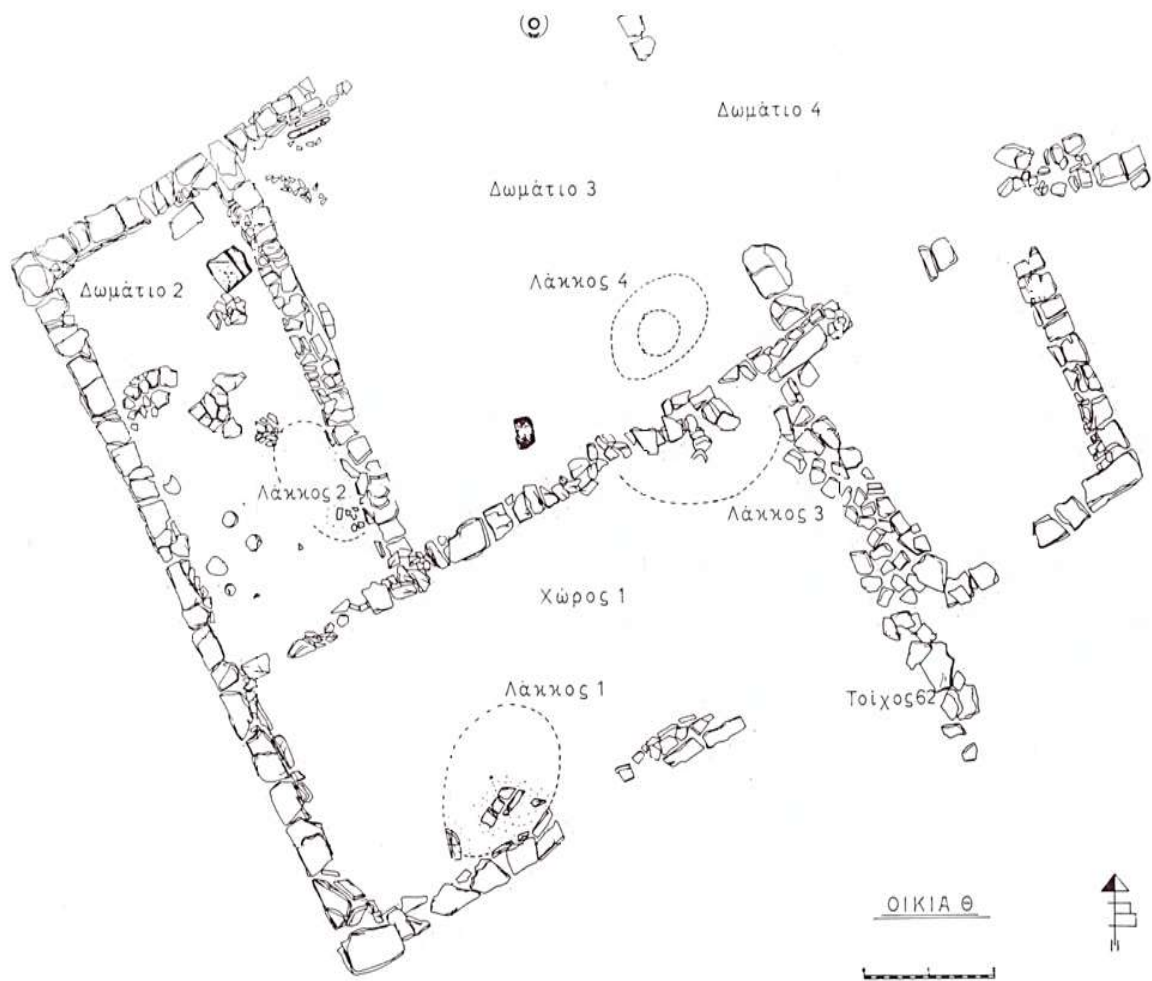
Εικ. 14 Ο χώρος γ και πίσω η οικία Β/Γ

Εικ. 15 Σχεδιαστική αποτύπωση οικίας Z

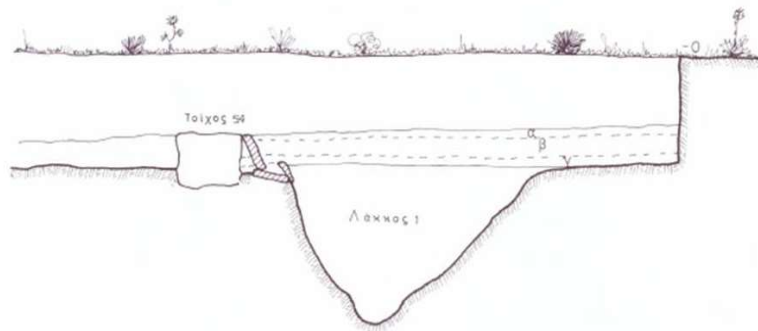
Εικ. 16 Η οικία Z από Β

Εικ. 17 Η οικία Θ

Εικ. 18 Τα νομίσματα της οικίας Θ

Εικ. 19 Ο λάκκος 1 της οικίας Θ

Εικ. 20 Το δωμάτιο 2, της οικίας Θ και οι κυκλικόι τριπήρες

Εικ. 21 Η ΒΔ γωνία του δωματίου 3 όπου εντοπίστηκε ο αργαλειός

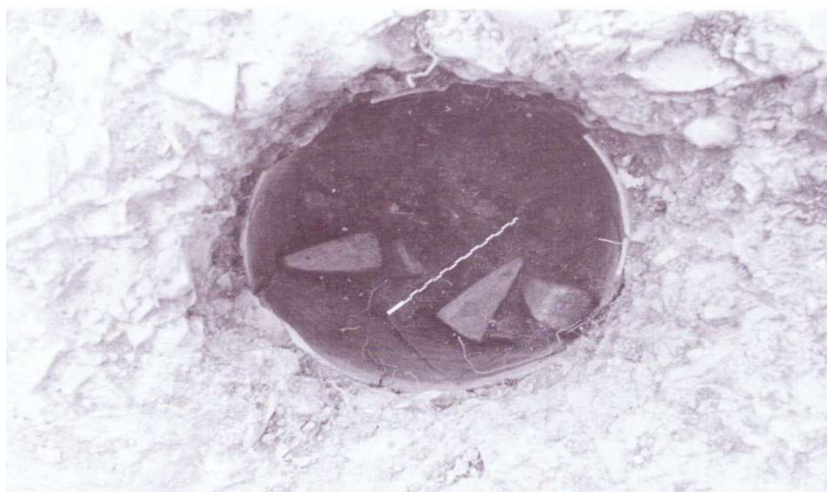
Εικ. 22 Οι αγνύθες του αργαλειού

Εικ. 23 Ενσφράγιση αγνύθα του αργαλειού με παράσταση «μολοσσού»

Εικ. 24 Ο λάκκος με τον ταφικό στάμνο

Εικ. 25 Ο ταφικός στάμνος

Εικ. 26 Αγνύθες του νηπίου. Στα αριστερά, η ενσφράγιση με παράσταση «μολοσσού»

Εικ. 27 Το φρυγικό κράνος της Η, όπως εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων

Εικ. 28 Τα χρυσά κωνικά κοσμήματα

Εικ. 29 Αγγείο εναγισμού από τη Βίτσα, όπως εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων

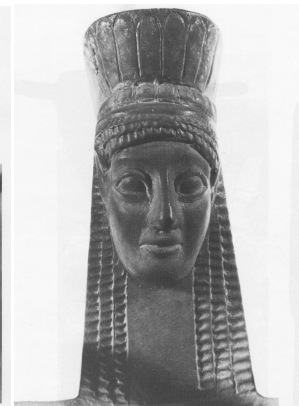
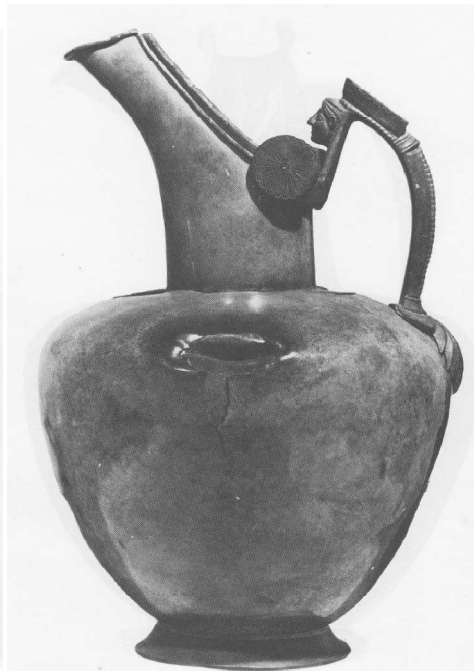
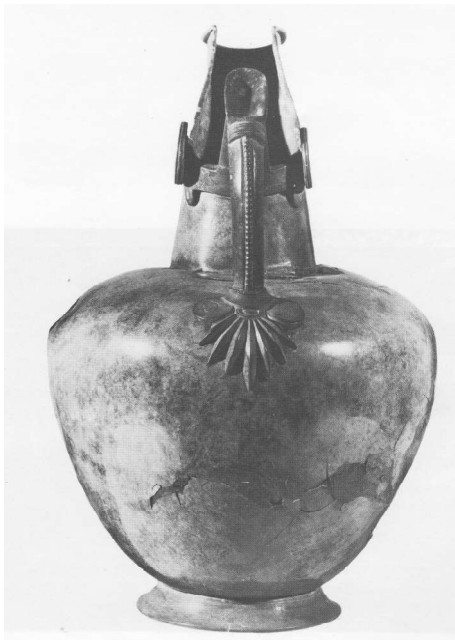
Εικ. 30 Σχεδιαστική αποτύπωση τάφου της θεωρούμενης «νύφης από τη Μακεδονία» (T113)

Εικ. 31 Ο τάφος της θεωρούμενης «νύφης από τη Μακεδονία» (T113), όπως εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων

Εικ. 32 α-γ Αγγεία με μαστοειδείς αποφύσεις από τάφους της Βίτσας, ΑΜΙ

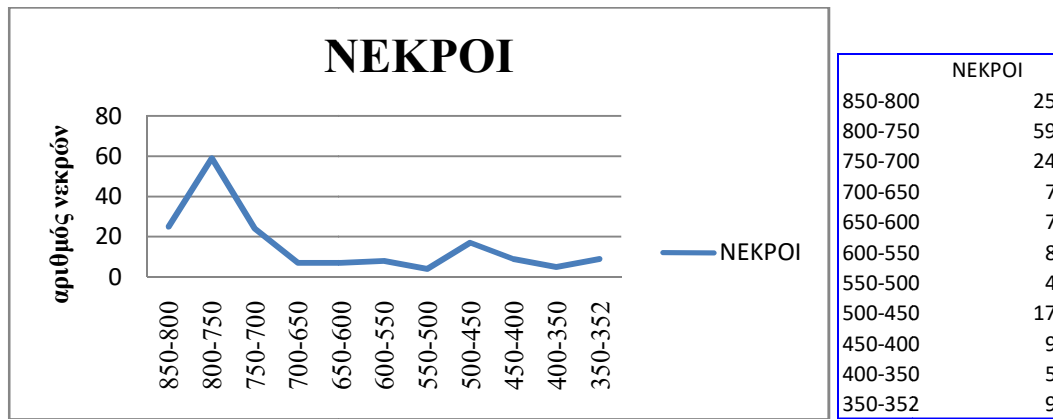
Εικ. 33 α-ε Οι πρόχοι του T66

12. ΠΙΝΑΚΕΣ

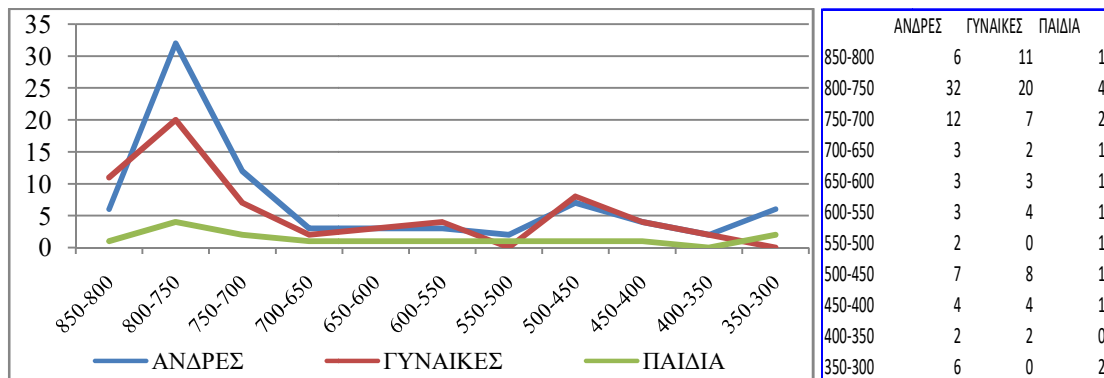
	850-800	800-750	750-700	700-650	650-600	600-550	550-500	500-450	450-400	400-350	350-300
ΝΕΚΡΟΙ/180	25	59	24	7	7	8	4	17	9	5	9
ΑΝΔΡΕΣ	6	32	12	3	3	3	2	7	4	2	6
ΓΥΝΑΙΚΕΣ	11	20	7	2	3	4	0	8	4	2	0
ΒΡΕ-ΝΗΠΙΑ	1	4	2	1	1	1	1	1	1	0	2
ΑΔΙΑΓΝΩΣΤΑ	7	3	3	1	0	0	1	1	0	1	1+6
ΑΙΧΜΕΣ	6	28	14	4	1	4	2	11	7	3	13
ΞΙΦΗ	0	10	2*	1	1	0	0	1*	0	0	2*
ΜΑΧΑΙΡΙΑ	5	17	7		1	0	2	7	2	3	3
ΠΕΡΟΝΕΣ	4	7	1		5	5	1	5	3	1	1
ΠΟΡΠΕΣ	10	16	11						1	0	2
ΔΑΧΤΥΛΙΔΙΑ	28	25	3			1	1	9	1	1	0
ΧΑΛΚΙΝΑΚΟΣΜ	13										
ΧΡΥΣΑΚΟΣΜ	1	3									
ΧΑΝΤΡΕΣ	43	68	4				2	1	0	0	0
ΚΕΡΑΜΙΚΗ											
ΕΓΧΩΡΙΑ	53	120	71	7	5	2	0	0	0	1	4
ΕΙΣΗΓΜΕΝΑ	2	21	14	3	5	5	6	19	12	10	8
ΣΕΡΒΙ	ΕΓΧ	5	41		4		1	1			
ΡΙΣΜΑ	ΕΙΣΓ		5Κ	4ΔΕ			1	2Α	1		
ΠΟΣΗ	ΕΓΧ	20	43	36	2	1					
	ΕΙΣΓ		12>Κ	6			1	3Α-Κ	5		1
ΑΠΘΘ	ΕΓΧ	20	31			1					
ΗΚΕΥΣ	ΕΙΣΓ										
ΤΕΛΕΤ	ΕΓΧ	8	2	7							
ΟΥΡΓ	ΕΙΣΓ										
ΕΛΑΙΟ	ΕΓΧ										
ΔΟΧΕΙ	ΕΙΣΓ				1	2	2	1	5	2	5
											3

ΚΟΡΙΝΘΙΑΚ		19	10	1	5	3	3	4	8	2	2
ΑΤΤΙΚΑ							3	15	4	6	6
ΔΕΛΛΑΔΟΣ	1	1	4	2		1					
ΘΕΣΣΑΛΙΚΑ	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
ΛΑΚΩΝΙΚΑ	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
ΙΤΑΛΙΩΤΙΚΑ	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0

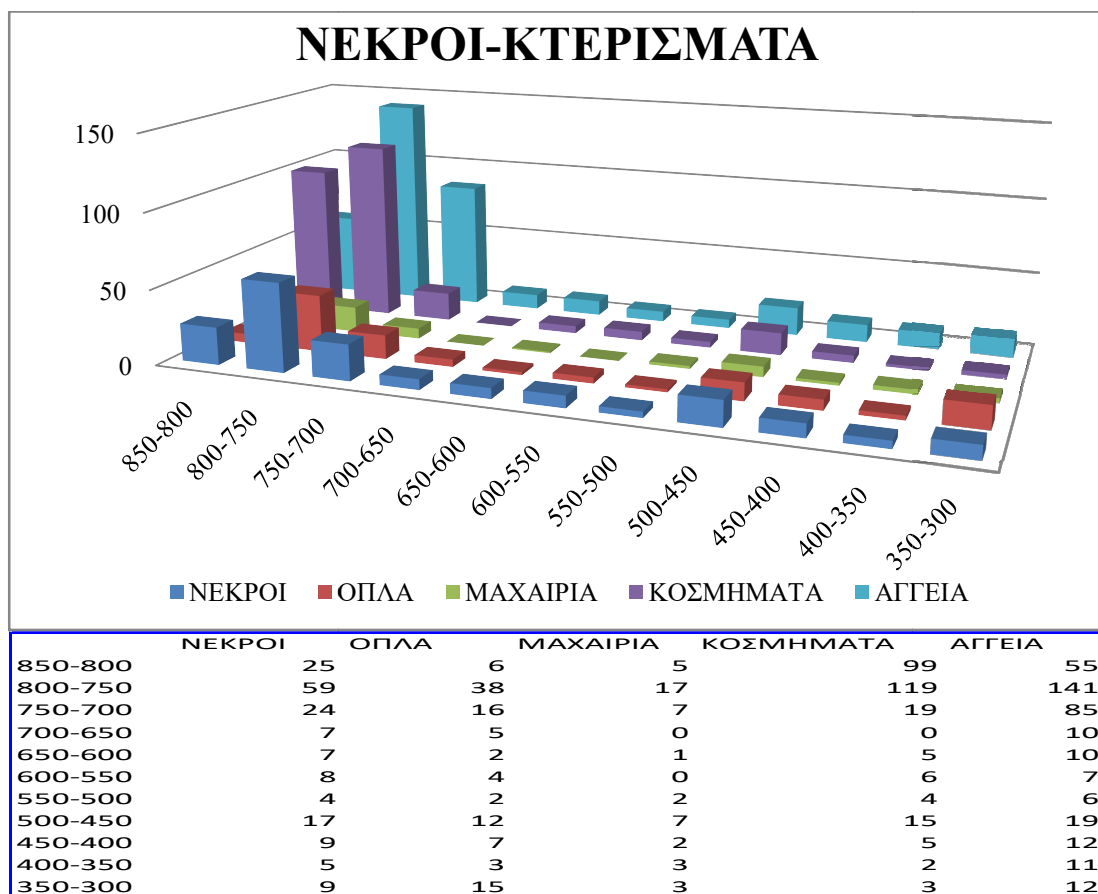
Πίνακας 1 Τα δεδομένα των νεκροταφείων

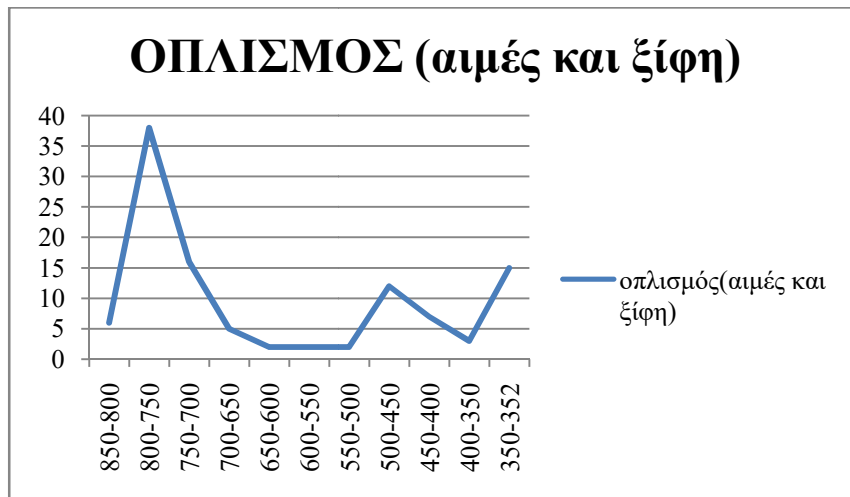
Πίνακας 2

Πίνακας 3

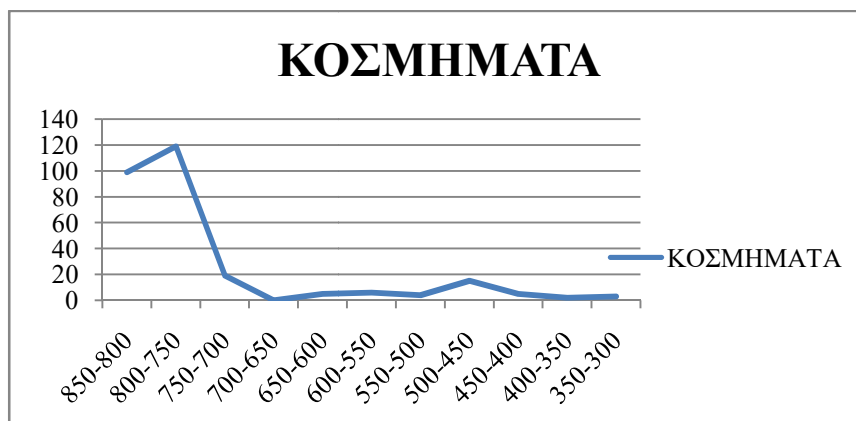

Πίνακας 4

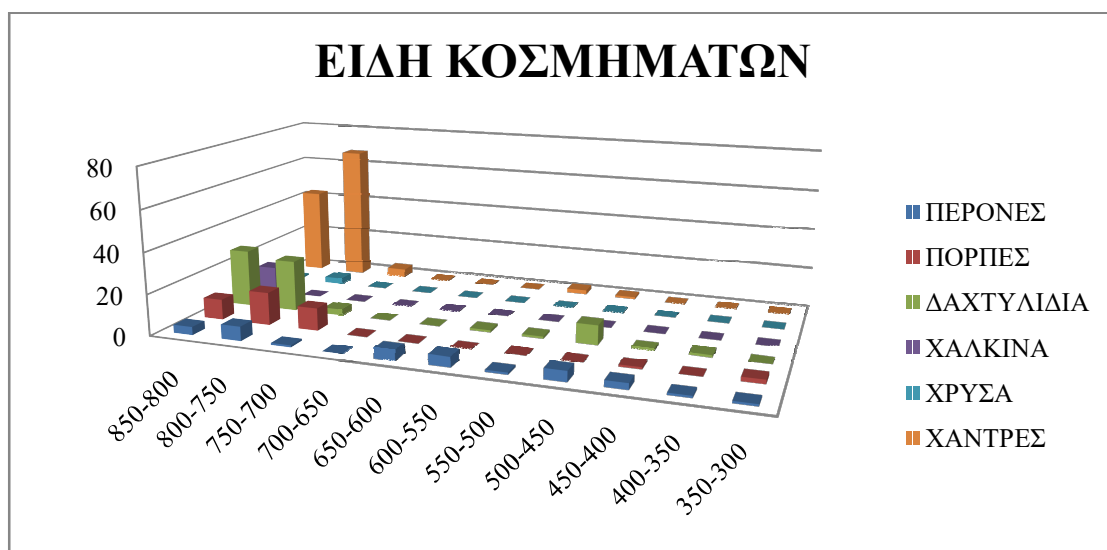
Age Group	οπλισμός(α)
850-800	6
800-750	38
750-700	16
700-650	5
650-600	2
600-550	2
550-500	2
500-450	12
450-400	7
400-350	3
350-352	15

Πίνακας 5

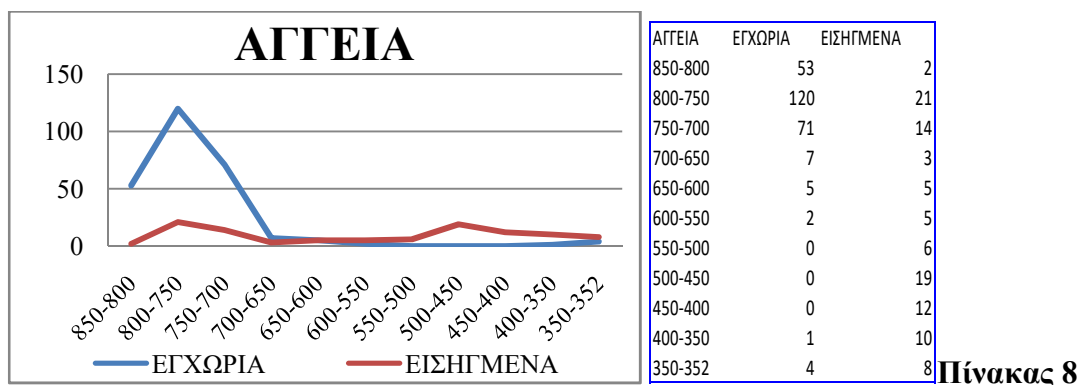

Age Group	ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ
850-800	99
800-750	119
750-700	19
700-650	0
650-600	5
600-550	6
550-500	4
500-450	15
450-400	5
400-350	2
350-300	3

Πίνακας 6

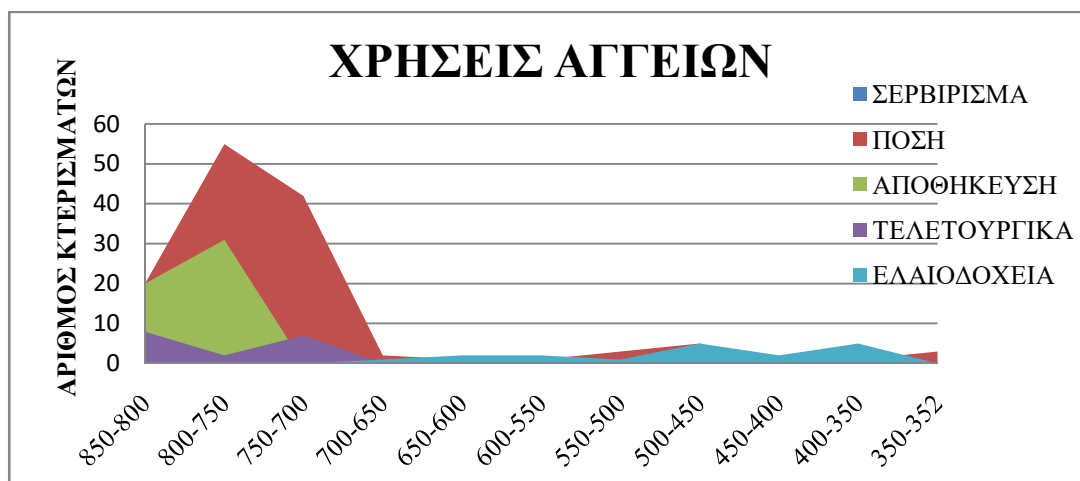

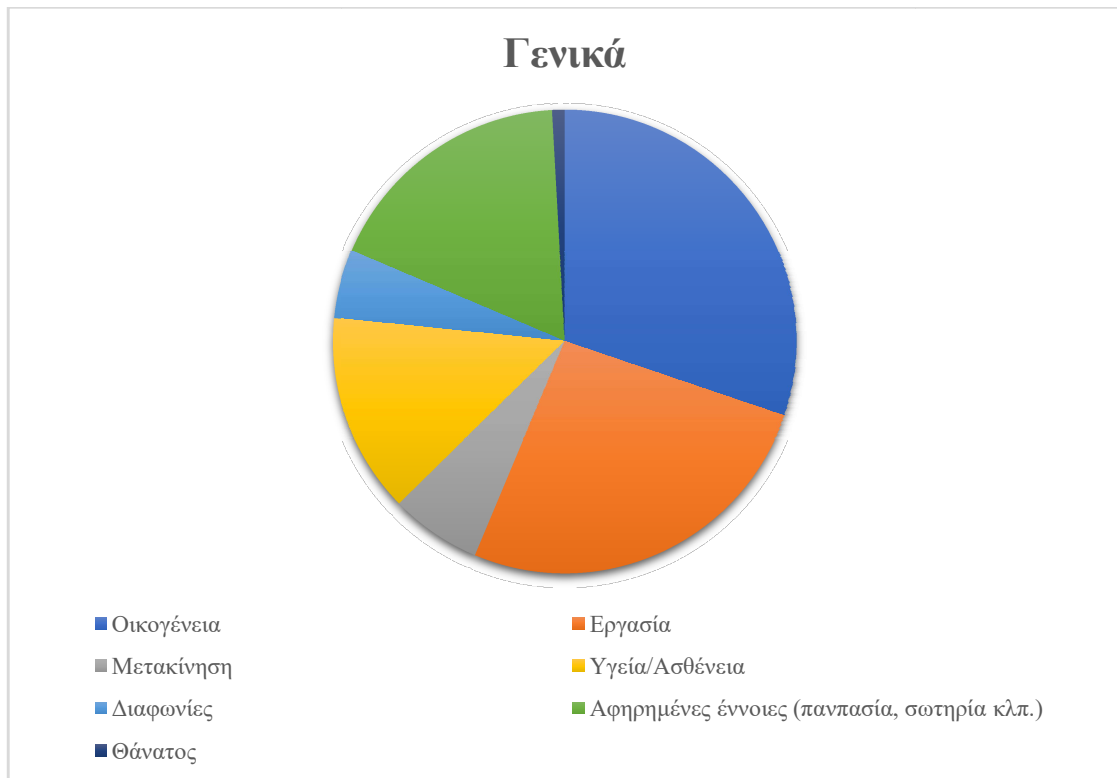
Πίνακας 7

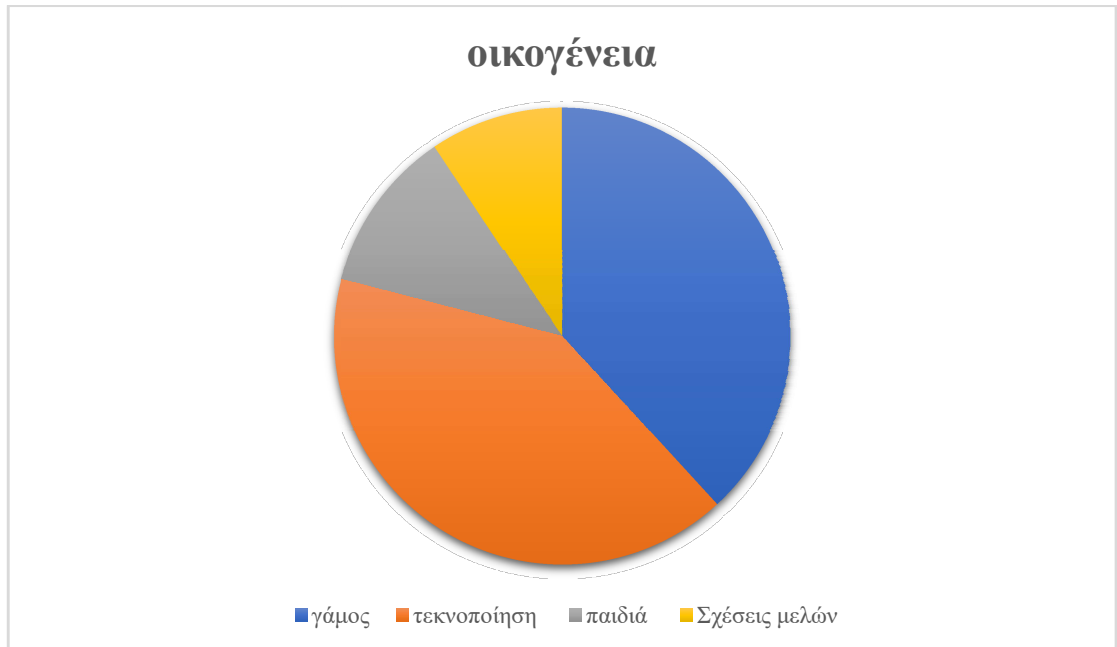
	850-800	800-750	750-700	700-650	650-600	600-550	550-500	500-450	450-400	400-350	350-300
ΕΓΧΩΡΙΑ	53	120	71	7	5	2	0	0	0	1	4
ΚΑΝΘΑΡΟΙ	20	37	30	2	1						
ΠΡΟΧΟΙ	5	33	23	4		1	1				
ΑΜΦΟΡΕΙΣ	20	31			1						
ΚΥΑΘΟΙ		6	6								
ΑΜΦΙΚΥΠΕΛΛ	7	2									
ΛΑΓΗΝΟΙ		2									
ΟΛΠΕΣ		2									
ΚΑΛΑΘΙΣΚΟΙ		4									
ΤΕΛΕΤΟΥΡΓ	1		7								
ΕΓΧΩΡΙΑ	53	120	71	7	5	2				1	4
ΕΙΣΗΓΜΕΝΑ	2	21	14	3	5	5	6	19	12	10	8
ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΑ		19	10	1	5	3	3	4	8	2	2
ΟΙΝΟΧΟΕΣ		4	2								
ΠΡΟΧΟΙ		1	2								
ΣΚΥΦΟΙ		11	5		1						
ΚΥΑΘΟΙ		1	1								
ΑΡΥΒΑΛΛΟΙ				1	2	2	1				
ΚΟΤΥΛΕΣ						1	1				
ΑΤΤΙΚΑ							3	15	4	6	6
ΟΛΠΕΣ							1				
ΟΙΝΟΧΟΕΣ								2	1		
ΣΚΥΦΟΙ							1				
ΚΟΤΥΛΕΣ							1	5		1	
ΛΗΚΥΘΟΙ								5	2	5	3
ΚΑΝΘΑΡΟΙ									1		3
Δ ΕΛΛΑΔΟΣ	1	1	4	2		1					
ΘΕΣΣΑΛΙΚΑ	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
ΛΑΚΩΝΙΚΑ	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
ΙΤΑΛΙΩΤΙΚΑ	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0
ΣΥΝΟΛΟ ΕΙΣΗΓΜΕΝΩΝ	2	21	14	3	5	5	6	19	12	10	8

Πίνακας 9

Πίνακας 11 Κατανομή του υλικού των ανασκαφών Ευαγγελίδη στις κυριότερες κατηγορίες

Πίνακας 12 Κατανομή ερωτημάτων σχετικών με την οικογένεια